Criteria 3.3.1:

Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five years

Findings of DVV:

1. HEI is requested to kindly provide data in the prescribed format provided for the data template, as the currently provided format should not be considered. 2. kindly note that the calendar year to be considered in this metric. 3. Kindly note that the publication in the current UGC CARE with ISSN will only be considered. 4. Kindly provide data in the English translated version in the data template. 5. Kindly provide the Link to the uploaded papers, the first page/full paper(with author and affiliation details)on the institutional website. 6. Kindly provide the Link to re-directing to journal source-cite website in case of digital journals. 7. Kindly provide the Links to the papers published in journals listed in UGC CARE list.

Response:

1. Links to the papers published in journals / Scanned copies of the papers published in the last five years are attached. (Appendix-I)

Appendix-I

Dr. Arvind Katre

Dr. Arvind Katre

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC		
						Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
(1) वैदर्भीय साहित्यिकांचे आत्मचरित्र (मराठी [illegible])	डॉ. अरविंद कटरे	मराठी	AJANTA	~~2019~~ 2019 ~~2020~~ 2020	2277-5730			Yes
वैदर्भीय साहित्यिकांचे आत्मकथन								
(2) चारीमेरांच्या संदर्भात ... (कादंबरी)	— | —	मराठी	Printing Area	2020-2021	2394-5303			peer Reviewed Information Journal
(3) वैदर्भीय साहित्यिकांचे आत्मकथन इत्यादि	— | —	— | —	Vidyawarta	2020-21	2319-9318	www.vidyawarta.com		peer Reviewed Information Journal
भडके यांचे 'बाप्तिस्मा ते धर्मांतर'								
(4) कादंबरीमधील स्त्रीपात्र	— | —		Vidyawarta	2020-21	2319-9318	— | —		— | —

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

3.1.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC		
						Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
5- कोविड-19 ची परिस्थिती आणि मी (मुक्त अनुभव)	डॉ. अरविंद कटरे	मराठी	Journal of Research And Development	2020-21	2230-9578			Peer Reviewed
6- भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम आणि 'यज्ञ' कादंबरी	—|—	मराठी		2022-23				
7- इतिहास आठवत नाही (दीर्घ कविता)	—|—	—|—	Printing Area	2021-22	2394-5303			Peer Reviewed
8- साठोत्तरी मराठी कवयित्री डॉ. प्रभा गणोरकर	—|—	—|—	—|—	2021-22	2394-5303			Peer Reviewed

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

/

Research Papers
2019-2020

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - IV October - December - 2019

PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

... - OCTOBER - DECEMBER - 2019
... 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF PART - II

लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
[illegible] ग्रामीण साहित्य आणि परिवर्तनाची संकल्पना डॉ. आनंद टी. रायपुरे	७४-७९
[illegible] नाट्यलेखन [illegible]क समृध्द परंपरा डॉ. सतीश पावडे	८०-८४
[illegible] माध्यमातून गावोगावी ग्रंथ अध्ययनाचे महत्त्व सांगणारे : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रा. डॉ. सारीका साबळे	८५-८८
[illegible] व्यक्तिचित्रकाचे आत्मचरित्र ('यश-अपयश' डॉ. वि. श. जोग) प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे	८९-९६
[illegible] रंगभूमीतील लोकप्रिय नाटके प्रा. डॉ. राजकुमार मुसणे	९७-१०१
[illegible] साहित्यातील प्रज्ञाचक्षुचे योगदान डॉ. स्मिता प्र. खोंडे	१०२-१०६
[illegible]तील [illegible] स्त्री डॉ. सिद्धार्थ ना. बुटले	१०७-१०९
[illegible] संतपरंपरा डॉ. साधना अनिलराव जिचकार	११०-११४
[illegible] लोकगीते प्रा. रीता वाळके (डंभाळे)	११५-११८
[illegible] अनुवाद [illegible] प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम गुणवंतराव पखाले	११९-१२३
[illegible] संप्रदाय आणि वैदर्भीय संत डॉ. प्रवीण घारपुरे	१२४-१२७
[illegible] आणि विदर्भीय संत प्रा. पद्माकर डिगांबर वानखडे	१२८-१३१
[illegible] प्रा. कु. उज्वला नामदेव जानवे	१३२-१३९
[illegible] स्त्रीवादी साहित्याच्या प्रणेत्या : ताराबाई शिंदे प्रा. विद्या डी. कुलकर्णी	१४०-१४४
[illegible] प्रा. डॉ. अरविंद युगंधर	१४५-१५०

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Wapgate Arts College
No. ...II.......
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

१८. वैदर्भीय साहित्यिकाचे आत्मचरित्र
('यश-अपयश' डॉ. वि. स. जोग)

प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे
[illegible] प्राध्यापक मराठी विभाग प्रमुख, शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली जि. भंडारा

[illegible] साहित्याच्या [illegible] प्रारंभापासून म्हणजे सहावे शतक ते मराठी साहित्यनिर्मितीचा [illegible] [illegible] आपल्याला 'चरित्र—आत्मचरित्र' हा वाङ्मयप्रकार लिखित स्वरूपात [illegible] [illegible] [illegible], जनाबाई, एकनाथ, तुकाराम, बहिणाबाई, रामदास, निरंजन [illegible] [illegible] [illegible] साहित्यात प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडातील उपलब्ध आहेत. [illegible] [illegible] [illegible] आत्मनिवेदन [illegible] लिहिलेले आहे असे म्हणता येणार नाही. उलट प्रसंगावधानाने आणि [illegible] [illegible] प्रकारांमध्ये आत्मनिवेदन हे भक्तीच्या अत्युत्कट अवस्था [illegible] [illegible] आत्मनिवेदन [illegible] अभंग आणि ओव्या आपल्याला संतसाहित्यात प्रकर्षाने दिसतात. [illegible] [illegible] आत्मचरित्रात्मक लेखन केले गेले आहे, असे म्हणता येणार नाही. [illegible] [illegible] ज्या विविध अवस्थांतून व अनुभवांतून जावे लागते [illegible] [illegible] अभंग [illegible] आणि ओव्यांतून केले जाते.

[illegible] संदर्भात सहाव्या शतकापासून विशेषतः अकरा—बाराव्या शतकापर्यंत [illegible] [illegible] निर्मिती [illegible] त्यात हेतुपुरस्सर योजून आत्मनिवेदनपर [illegible] निर्मित साहित्यातून [illegible] [illegible] ही त्यांनी अनुसरलेल्या भक्तिमार्गाच्या अनुरोधाने त्यांच्या [illegible] [illegible] उद्घोषित झाला. निर्मिती [illegible] असताना आपण आपले आत्मानुभव [illegible] [illegible] भावातून संतांनी रचना केलेल्या [illegible] परमेश्वरविषयक जी [illegible] [illegible] आणि ओढ त्यांच्या मनातून अनुस्यूत होत गेली त्याने अतिशय मार्मिक, [illegible] [illegible] आत्मचरित्रात्मक [illegible] झालेले आहे. [illegible] आत्मभान त्यांच्या [illegible] [illegible] येत होता त्यातूनच त्यांची निष्ठा, स्वतःविषयीच्या प्रामाणिक अनुभव [illegible]

[illegible]

[illegible] आत्मचरित्रात्मक लेखन [illegible] [illegible] संतांनी [illegible] [illegible] माहिती लिहिली आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

2020-21

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

February 2021, Issue-73, Vol-03

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational ... Book Publisher & Distributors / www...

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

27] नासिरा शर्मा के उपन्यासों में अल्पसंख्यक विमर्श
शेख परविन बेगम शेख इब्राहीम, डॉ. प्रा. संतोष येरावार–नांदेड ||123

28] ''परिवर्तित भाषिक परिदृश्य और हिंदी में रोजगार की संभावनाएँ''
प्रा. डॉ सूर्यकांत शिंदे –सोनखेड ||127

29] आधुनिक नगरीय जीवन–शैली तथा उसके समस्याओं का अध्ययन
छाया कुमारी–मधेपुरा ||131

30] भारत निर्माण कार्यक्रम से ग्रामीण विकास
रत्नाकर भारती,मधेपुरा ||135

31] भारत में सुशासन और भ्रष्टाचार
नरेन्द्र कुमार,मधेपुरा ||139

32] भारत में घरेलु पर्यटकों की संख्या में परिवर्तन स्तर का विश्लेषणात्मक अध्ययन
डॉ.भुनेश्वर टेंभरे–मण्डला म.प्र. ||144

33] ज्ञानरचनावादी पद्धतीचा मराठी भाषा विकसनावर होणारा परिणामाचा अभ्यास
कल्पना उदयराज बन्सोड–चंद्रपूर ||148

34] निसर्ग आणि विज्ञाननिष्ठ कवी : आ.य.पवार
प्रा.डॉ.गोपीनाथ पांडुरंग बोडखे,कडा, ता. आष्टी जि. बीड ||153

35] चारीमेराच्या संदर्भात........ (कादंबरी)
प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे–साकोली जि. भंडारा ||157

36] भारतातील ग्रामीण स्त्रीयांच्या सामाजीक स्थितीचा अभ्यास
डॉ. [illegible] उमराव विठ्ठलराव–वसमत जि.हिंगोली ||165

37] टोमॅटो उत्पादन व विपननातील समस्या
प्रा. [illegible]राव दौलत निकम,नाशिक ||167

38] महिला सबलीकरणाच्या अनुषंगाने क्रीडा क्षेत्राचे महत्व – एक अध्ययन
डॉ. [illegible] निनावे–मोवाड, जि नागपूर ||170

39] अहिराणी लोकसाहित्य थोडक्यात परिचय
प्रा.डॉ.रवींद्र आत्माराम पाटील,नंदुरबार ||173

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
* SAKOLI *

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

35

चारीमेराच्या संदर्भात........

(कादंबरी) डॉ. सदानंद देशमुख

प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे
(सहायक प्राध्यापक) मराठी विभाग प्रमुख
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय,
साकोली जि. भंडारा (म.रा.)

****

२० व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकाचे आणि २१व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील सर्जनशील व्यक्तिमत्व म्हणजे 'तहान', 'बारोमास' आणि 'चारिमोरा'कार प्रा. सदानंद देशमुख हे होत. सदानंद देशमुख हे मराठी ग्रामीण साहित्याच्या चौथ्या पिढीतील ग्रामीण लेखक आहेत. त्यांचे 'अंधारबन', 'लचांड', 'उठावन', 'महालूट', 'रगडा', 'खुंदळघास' आणि 'मेळवन' असे सात कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. 'तहान', 'बारोमास' आणि 'चारिमोरा' अशा तीन कादंबऱ्या प्रकाशित आहेत. तसेच 'गावकळा' हा कवितासंग्रह प्रकाशित आहे. हे त्यांचे एकंदरीत प्रकाशित साहित्य आहे. या व्यतिरिक्त प्रकाशनाच्या वाटेवर असलेले अप्रकाशित साहित्यही आहे. यांच्या जवळपास सर्वच साहित्याला कोणतेना कोणते पुरस्कार हे मिळालेलेच आहे. त्यात मॅजेस्टिक प्रकाशनाचा जयवंत दळवी स्मृती पुरस्कार, विदर्भ साहित्य संघाचा पु. य. देशपांडे स्मृती पुरस्कार, शिवार प्रतिष्ठानचा शेतकरी साहित्य पुरस्कार, यशवंतराव चव्हान साहित्य पुरस्कार, तसेच त्यांच्या बारोमास कादंबरीला महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा ह. ना. आपटे पुरस्कार, पद्मश्री विखे पाटील प्रवरानगरचा पुरस्कार, महाराष्ट्र शासनाचा २००४ चा सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून ह. ना. आपटे पुरस्कार, तसेच २००४ चा सर्वात मोठा दिल्ली साहित्य अकादमीचा पुरस्कार अशा विविध पुरस्कारांनी यांची ग्रंथसंपदा समृद्ध झालेली आहे.

साहित्य प्रवाह :—

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यात अनेक साहित्यप्रवाह उदयास आलेले आहे. त्यात दलितसाहित्य, ग्रामीणसाहित्य, स्त्रीवादीसाहित्य हे सर्व साहित्यप्रवाह मराठी साहित्याचेच भाग आहेत. अशा साहित्यप्रवाहात १९७० नंतर 'ग्रामीण साहित्या'चा एक प्रवाह मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण करताना दिसतो. या कालखंडात भारतासारख्या देशातील ग्रामीण जीवनाची जी वाताहत झाली त्याचे मूल्यमापन करणे शक्यच नाही. परंतु अशा वाताहत झालेल्या ग्रामीण जीवनातील तरुणवर्ग शिक्षण घेऊन सर्जनशील व्यक्तिमत्त्व आपले अनुभव व्यक्त करू लागलेत. त्यातून एक समृद्ध ग्रामीण परंपरेतील वास्तव दर्शन करविणारे ग्रामीण साहित्य निर्माण होऊ लागले. या साहित्यिकांनी आपले अनुभव अभिव्यक्त करण्यासाठी या दशकातील काही उलथापालथींचा आणि बदलांचा आधार घेऊन आपले अनुभव चित्रित केलेले आहेत. त्यात नव्वोदोत्तर कालखंडात झालेले परिर्वतन, लोकसंख्या वाढ, गॅट करार, जागतिकीकरण, वाढते तंत्रज्ञान आणि जागतिक आर्थिक मंदी या सारख्या बाबींचा प्रामुख्याने समावेश आहे. याचे प्रतिनिधिक स्वरूप म्हणजे सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास', 'तहान' आणि 'चारिमोरा' या कादंबऱ्या होत या कादंबऱ्या मराठी ग्रामीण साहित्यात मैलाचा दगड ठरणाऱ्या कादंबऱ्या आहे.

कादंबरीतील गर्भीत विषय :—

आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपण समाजवादी अर्थव्यवस्था स्वीकारलेली होती. ती १९९० पर्यंत चलनात होती. परंतु जागतिक स्तरावर अर्थव्यवस्थेत झालेल्या बदलांमुळे आपल्या देशाचीही अर्थव्यवस्था बदलावी लागली. १९९१ ला डॉ. मनमोहनसिंग अर्थमंत्री असताना त्यांनी अर्थव्यवस्थेचा संपूर्ण ढाचा बदलवून मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली. ही मिश्र अर्थव्यवस्था आणि जागतिकिकरण याचा परिणाम शेतकऱ्यांवर आणि समाजातील जवळपास सर्व घटकांवर दिसू लागले.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College * SAKOLI *
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

/

2020-2021

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

July To Sept. 2020
Issue-35, Vol-07

Date of Publication
01 Sept. 2020

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

13) श्रीधर शनवारे यांच्या कवितेतील 'निसर्ग'
प्रा.डॉ. अजय चिकाटे, जि. नागपूर ||65

14) वैदर्भीय साहित्यिकाचे आत्मकथन इसादास भडके यांचे 'बाप्तिस्मा ते धर्मांतर'
प्रा.डॉ. अरविंद प. कटरे, जि. भंडारा (म.रा.) ||71

15) पंचायतराजमधील राजकीय सहभाग : माळी समाज एक बहुस्तरीय अवलोकन
विलास विठ्ठल गाबदे, अहमदनगर ||75

16) धनंजयराव रामचंद्र गाडगीळ यांचे आर्थिक विचार
प्रा. डॉ. टी. जी. सिराळ. जि. हिंगोली ||80

17) माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों में स्मार्टफोन का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर प्रभाव ...
अग्रवाल पूजा, जयपुर (राज.) ||84

18) भरतपुर जिले के स्थान–नामों की ध्वनि–संरचना का विश्लेषण
डॉ. गोविन्द शंकर शर्मा & डॉ. अशोक कुमार शर्मा, जयपुर (राज.) ||86

19) उच्च माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की शिक्षा पर जन संचार माध्यमों के प्रभाव ...
डॉ० प्रमिला दुबे & मनोज कुमार सैनी, जयपुर ||94

20) प्राचीन भारतीय शिक्षा व्यवस्था का स्वरुप
लोकेश कुमार शर्मा & डॉ० प्रमिला दुबे, जयपुर ||97

21) श्रीकृष्णभट्ट विरचित ईश्वरविलास महाकाव्य : एक परिचय
नवल किशोर महावर, जयपुर ||100

22) ग्रामीण समाजों के उत्तरदाताओं की सामाजिक आर्थिक स्थिति का अवलोकन/ ...
प्रेमा आर्या & डॉ० अभिमन्यु कुमार, अल्मोड़ा, उत्तराखण्ड ||105

23) मराठा शक्ति का उदय, उत्कर्ष एवं अस्त: एक ऐतिहासिक अध्ययन
रविकान्त कुमार, बोधगया ||111

24) गाँधीजी का आर्थिक दर्शन :– एक ऐतिहासिक अध्ययन
[illegible] अंसारी, हजारीबाग ||115

25) वर्तमान में शान्ति शिक्षा के परिप्रेक्ष्य
ईश्वर सिंह जाटवाल & डॉ. प्रमिला दुबे, जयपुर (राज०) ||119

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

१४) मराठी काव्यविश्वात अलक्षित असलेला निसर्ग श्रीधर शनवारे यांनी प्रकट केला आहे. हा निसर्ग अपूर्व असल्यामुळे लक्षणीय आहे.

१५) श्रीधर शनवारे यांनी निसर्गाची भव्य दिव्यता आपल्या प्रतिभेच्या पंखावर पेलून निसर्गाचे साक्षात्कारी रेखाटन केले आहेत.

१६) श्रीधर शनवारे याची निसर्गकविता समकालीन निसर्गकवितेत वेगळी असून त्यांनी मराठी कवितेत अनोख्या निसर्ग कवितेची भर घालून मराठी निसर्गकविता अधिक समृद्ध केली आहे.

संदर्भ सूची :

१) शनवारे श्रीधर, उन्ह उतरणी, माग्रस प्रकाशन, नागपूर १९७१

२) कैरे अरुणा, १९८६ मधील पुस्तके, ललित १९८७

३) शनवारे श्रीधर, थांग–अथांग, पारख प्रकाशन, बेळगाव, १९८६

४) तत्रैव

५) जोशी राजीव, श्रीधर शनवारेंनी अथांग कविता, १९८६

६) काळे अक्षयकुमार, अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन, पां.ना. बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर, १९९९

७) जोग, वि.स. युगस्पंदन, राधेय प्रकाशन, नागपूर

८) तत्रैव

९) काळे, अक्षयकुमार, उ.नि.

१०) हेर्लेकर सुलभा, वेगळ्या जगाची चाहुल देणारी कविता, दै. तरुण भारत, १९८८

११) शनवारे श्रीधर, थांग अथांग, उ.नि.

१२) तत्रैव

१३) तत्रैव

१४) काळे अक्षयकुमार, उ.नि.

१५) जोग, वि.स. युगस्पंदन, उ.नि.

□□□

14

वैदर्भीय साहित्यिकाचे आत्मकथन

इसादास भडके यांचे 'बाप्तिस्मा ते धर्मांतर'

प्रा.डॉ. अरविंद भ. कटरे
एम.ए. एम.फिल. पिएच.डी. नेट (मराठी), बि.एड.,
सहायक प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख,
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली,
जि. भंडारा (म.रा.)

****

डॉ. इसादास भडके हे दलित कुटुंबातील आद्य दलित साहित्यिक आहेत. त्यांची जन्मभूमी आणि कर्मभूमी विदर्भातील चंद्रपूर जिल्हा राहिलेला आहे. विदर्भाच्या मातीत त्यांचे संपूर्ण जीवन व्यतीत झालेले आहे. विविधतेने नटलेल्या विदर्भभूमीचाकार्यकाळ हा विसाव्या शतकाचा आरंभ काळ ते एकविसाव्या शतकाचा आरंभ काळ राहिलेला आहे. त्यातही स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर सुरुवातीचा काळ हा अधिक राहिलेला आहे. या कालखंडात आलेल्या जीवनानुभवाचा लेखाजोखा आपल्या साहित्यलेखनात मांडलेला असून सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, आर्थिक बदलांचे वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून निरीक्षण–परीक्षण व उपभोग घेतलेला आहे. प्रत्येक्ष जीवनानुभव वेगवेगळा आहे, निरीक्षण–परीक्षण वेगवेगळा आहे. यांच्या वाट्याला फक्त दुःखच आलेले आहे. या आत्मचरित्रामध्ये विदर्भातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील सर्व भूभागांचा उल्लेख आलेला आहे. यात चंद्रपूर–गडचिरोलीतील सर्व परिसर आलेले आहे.

डॉ. इसादास भडके यांची निष्ठा जन्मापासून मिळालेल्या धर्मासोबत म्हणजे ख्रिश्चन धर्मासोबत आधी होती. जेव्हा ते त्या धर्मात होते. समजायला लागले तसे ते आंबेडकरवादाकडे आकृष्ट झाले आणि बौद्धधर्म स्वीकारूनच स्थिरावले. यांची संपूर्ण निष्ठा आंबेडकरवादाशी आहे. तरी विचार फक्त विदर्भाच्या

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

1

2020-2021

Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Oct. To Dec. 2020 Issue-36, Vol-13

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Oct. To Dec. 2020
Issue 36, Vol-13

Date of Publication
01 Oct. 2020

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At Post Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
* SAKOLI *

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

39 [illegible] शिक्षणातील गुणवत्ता व स्त्रीयांचे सबलीकरण – एक चिकीत्सक अभ्यास ||158
डॉ. शिला[illegible] दिनकरराव अडगावकर, वर्धा

40 आधुनिक [illegible]द्रोही कवितेचे जनक महात्मा जोतीबा फुले ||161
प्रा.डॉ.अर[illegible] सुगंधर,नागपूर

[illegible]–[illegible]ज' या कादंबरी मधील स्त्रीपात्र ||165
प्रा. डॉ. [illegible]विंद भ. कटरे, जि. भंडारा (म.रा.)

[illegible], बेका[illegible] प्रश्न व समस्यांचे प्रभावीपणे चित्रण करणारी आदिवासी कविता ||172
प्रा. डॉ. ललित अधाने, गंगापूर, जि. औरंगाबाद

[illegible] सं[illegible]नेचे अध्ययन ||177
डॉ.संतोष [illegible] कुटे, मेहकर जि.बुलडाणा

Co-ordinator, IQAC.
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
* SAKOLI *

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

समर्थपणे पायाभरणी करणारा आणि आधुनिक कवितेला उपकारक वैचारिक पार्श्वभूमी निर्माण करून देणारा एक श्रेष्ठ विचारकवी म्हणून जोतीराव फुलेंची दखल घेतली गेली पाहिजे.''[५] असे विचार डॉ. यशवंत मनोहरांनी मांडले असून आधुनिक मराठी कवितेच्या निर्मितीमागे महात्मा जोतीबा फुले यांचे महत्व दुर्लक्षिता येत नाही.

संदर्भ ग्रंथ :—

१) धनंजय किर : संपादित 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', प्रस्तावना पृ.६,
२) यशवंत मनोहर : 'मराठी कविता आणि आधुनिकता', सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९९३, पृ.२३.
३) तत्रैव : पृ. २३
४) सुनील चंदनशिवे 'मराठी दलित कविता : एक चिकित्सक अभ्यास', डिम्पल पब्लिकेशन, मुंबई, प्र.आ. २००५, पृ.३०.
५) यशवंत मनोहर : उ.नि. पृ. २६

□□□

41

'मकरंद—मुमताज' या कादंबरी मधील स्त्रीपात्र

प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे
(सहायक प्राध्यापक) मराठी विभाग प्रमुख
श्यामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय,
साकोली जि. भंडारा (म.रा.)

सन २०२० हे वर्ष उजाडता उजाडता आपल्या सोबत कोरोना नावाचे नैसर्गिक आपत्तीच्या रूपात एक जागतिक महामारी घेऊन आले आणि पाहता पाहता संपूर्ण जग जायबंदी झाले. जगाच्या पाठीवरील जवळपास सर्व देश लॉकडाऊन झाले. एकप्रकारे जगातील सर्व गतिविधी थांबल्या. माणूस जिथल्यातिथे थांबला. समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण सर्वकाही थांबले. रोजगार थांबला. हातावरच्या पोटावाल्यांची त्रेधातिरपीट उडू लागली. घराबाहेर पडले तर जीवाची भिती वाटू लागाली. पण पर्यावरणाच्या—निसर्गाच्या दश्ष्टीने ही एक इस्टापत्ती ठरू लागली. निसर्गाचे शुद्धिकरण झाले. हवेतील प्रदूषणाचा स्तर कमी कमी होत गेला. हे जरी खरे असले तरी मानवसश्ष्टी पूर्णत: घरात बंदिस्त झाली. अशावेळी नेमके करायचे काय? हा प्रश्न समोर उभा असताना वाचनाची भूक भागविण्याचा विचार मनात आला आणि घरातील ग्रंथसंग्रहात असलेल्या गुरुवर्य डॉ. वि. स. जोग यांची ''मकरंद—मुमताज'' ही २०११ मध्ये प्रकाशित झालेली कादंबरी हाताला लागली. या कादंबरीचे वाचन करीत असताना यातील स्त्री पात्रांमधील वेगळेपणाच्या जाणीवेतून हा लेखप्रपंच करण्याचा विचार आला तसी ही कादंबरी स्त्रीवादी साहित्यप्रधान नाही, तर ही कादंबरी मार्क्सवादी साहित्यिक असलेल्या लेखकाने मार्क्सवादी

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

2020-2021

Cosmos Impact Factor – 5.13 ▪ Volume -11, Issue 08 (Special Issue) ▪ March, 2021 ▪ ISSN – 2230-9578

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL LEVEL REFEREED JOURNAL

PEER REVIEWED, VOLUME -11, ISSUE -08

COSMOS
IMPACT FACTOR - 5.13

CONTEMPORARY CHALLENGES IN

THE FIELD OF SCIENCE LITERATURE AND SOCIETY

... Special Issue Editor ...

Dr. Chandrashekhar D. Wani   Dr.Shivaji B. Patil

... Editor ...

Dr. R. V. Bhole

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

ISSN : 2230-9578
March, 2021

मराठी, हिन्दी

36. विनायक तुमराम यांच्या कवितेतील निसर्ग 125
प्रा. डॉ. सुधीर भगत

37. महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर चिंतनामध्ये धर्म आणि राजकारणाची परस्पर अनिवार्यता 128
डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर

38. पंडित नेहरूंच्या उदारवादी परराष्ट्र नीतीचा परिणाम 130
डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर

39. लाखांदूर तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरुप 132
प्रा. डॉ. श्रावण बळीराम कापगते

40. जिल्हा परिषद कर्मचारी व अधिकारी यांचे ताणतणाव व्यवस्थापन 135
श्री. नितीन मांगुलाल महाले

41. मोठी धरणे आणि पूरस्थिती : एक दृष्टीक्षेप (संदर्भ : सांगली–कोल्हापूर पूरस्थिती 2019, पश्चिम महाराष्ट्र) 140
प्रा. दीपक भिवसन सोनवणे

42. अनुसुचित जमातीतील कोलाम स्त्रियांचे लैंगिक शोषण : एक क्षेत्रीय अभ्यास 143
प्रा. डॉ. नंदा पांगुळ

43. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थींना परीक्षेबाबत येणाऱ्या चिंतेचा अभ्यास 147
डॉ. योगिता भगिरथ बारी, डॉ. वैशाली रवींद्र सोनवणे

44. कोविड–19ची परिस्थिती आणि मी (एक अनुभव) 149
प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे

45. चांगल्या आरोग्यासाठी सूर्यनमस्काराची गरज 152
प्रा. डॉ. देवकते यु.एस.

46. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रथम वर्षातील विद्यार्थी शिक्षकांमधील 154
47. पर्यावरणाबाबत जाणीव जागृतीचा अभ्यास. 154
डॉ. वैशाली रवींद्र सोनवणे, डॉ. योगिता भगिरत बारी

48. डॉ. बाबासाहेबांचे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थान विषयक विचार 156
डॉ. जे. एस. हटवार

49. भारतीय राष्ट्रनिर्माणातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या योगदानाचे एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 160
डॉ. संभाजी संतोष पाटील

50. 'विचारशलाका' व सामाजिक चिंतन 164
प्रा. डॉ. कांचन मुळे

51. कोविड–19 लॉकडाऊन व कौटुंबिक हिंसाचार 168
प्रा. डॉ. राजेंद्र गैसाणे

52. समकालीन मराठी विज्ञान साहित्य: प्रेरणा आणि प्रवृत्ती 171
प्रा. डॉ. वंदना एस. लव्हाळे

53. मराठी संस्कृतीतील दैनंदिन पुजिल्या जाणाऱ्या अष्टविनायकाचे लोकसंगीतातुन वर्णन 175
प्रा. चंद्रा मधुकरराव देशमुख, प्रा. डॉ. शिरिष कडू

54. "महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक स्थितिचे अध्ययन" 179
डॉ. एस.

Co-ordinator, IQAC.
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT ISSN : 2230-9578 March, 2021
Impact Factor - 5.13 | Volume-11, Issue 08 (Special Issue) : Contemporary Challenges in the Field of Science...

कोविड-१९ची परिस्थिती आणि मी (एक अनुभव)

प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे
सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख
श्यामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली जि. भंडारा (म.रा.)

[illegible] २०१९ चा शेवटच्या कालखंडात जगाच्या पाठीवर कोरोना या विषाणूची चर्चा व्हायला लागलेली होती. चीन या देशातील 'वुहान' [illegible]रात आणि जवळपास संपूर्ण चीनमध्ये हाहाकार माजवून तो हळूहळू जगाच्या पाठीवर हवाई मार्गाने येऊन आपल्या अस्तित्त्वाच्या खुना [illegible] चालला होता. २०२०च्या सुरुवातीला अमेरिका, रशिया, फ्रॉंस, जापान, जर्मनी सारख्या प्रगतीशील देशांमध्ये आणि जवळपास संपूर्ण [illegible] त्याने आपला कहर माजविला होता. काही समजण्या आधीच त्याने आपले हातपाय मोठ्या प्रमाणात पसरायला सुरुवात केलेली होती. [illegible] पाठीवरील जवळपास सर्व देशांना त्याने काही महिन्यातच व्यापलेले होते. भारतामध्येही तो पसरायला लागलेला होता. भारतातही [illegible] हवाई मार्गानेच प्रवेशलेला होता. आपल्या देशात पहिला बळी केरळ या राज्यात नोव्हेंबर २०१९मध्येच आढळलेला होता. तरी स्थिती [illegible]णात होती. परंतु मार्च २०२० उजाळता उजाळता त्याने आपल्याही देशात आपले जाळे विनायला सुरुवात केली होती. केंद्र सरकार आणि [illegible] सतर्कतेमुळे आणि प्रसंगावधान राखल्यामुळे सतर्क असलेल्या राज्य व केंद्र सरकारने २२ मार्च २०२० ला 'जनता कर्फ्यू' [illegible] समस्त देशवासींना येणाऱ्या संकटात आपल्याला कसे राहावे लागेल, कसे जगावे लागेल याची रंगीत तालिम करविली आणि २३मार्च २०२०ला पंधरा दिवसांसाठी संपूर्ण देश 'लॉकडाऊन' केले. जिथे आहात, जसे आहात तिथेच रहा अशाप्रकारचा आदेश केंद्र सरकारने काढला आणि पाहता पाहता संपूर्ण देश जायबंदी झाला.

याच काळात २३ मार्च २०२०ला मी आपल्या स्वगावी [illegible] मध्ये होतो. माझे सध्याचे वास्तव्य गोंदियामध्ये असून [illegible] व्यक्तिगत कामानिमित्त आणि शेतीच्या कार्यानिमित्त सकाळीच [illegible] स्वगावी गेलो आणि दुपारपर्यंत केंद्र सरकारची लॉकडाऊन [illegible] गाईडलाईन आली. आपले सर्व कामे पूर्ण करून रात्रीचे [illegible] न करता संध्याकाळी सात-साडेसातच्या दरम्यान मनामध्ये कर्फ्यूची धास्ती घेऊन सहपरिवार गोंदियासाठी निघालो. गोंदियाला [illegible] अत्यावश्यक होते कारण माझे तिर्थरूप वयवर्ष ऐंशी वर्ष ते घरी एकटेच राहिले होते. अशा बिकट स्थितीमध्ये मनात कर्फ्यूची धास्ती घेऊन निघालो. गोंदिया पोहचेपर्यंत कोणीही अडविले नाही. [illegible] करताच आरक्षींच्या (पोलिस) एका पथकाने आम्हाला [illegible]. आणि माझे धाबे दणाणले. असेही आरक्षी (पोलिस) म्हटले [illegible] माझ्या हृदयाचे स्पंदनं वाढून जातात. आता तर कर्फ्यू लागलेला होता. 'कर्फ्यू' ह्या शब्दाचा संबंध दंग्यांशी आणि दंगा म्हटला की, आरक्षींच्या हातचे फटके? हा ठरलेला कार्यक्रम. त्यामुळे अधिकच घाबरलो. पण सोबत होते संपूर्ण कुटुंब. त्यांच्या समोर आपण घाबरत आहोत हे दाखवू शकत नव्हतो म्हणून मंन घट्ट करून, जे होईल ते [illegible] विचार करून मी त्यांना सामोरे गेलो. त्या पथकातील [illegible] समोर येऊन पोलिसी काख्यात विचारपूस करू लागला [illegible] त्याच पथकातील एक महिला आरक्षी समोर आली आणि [illegible] मला पाहिल्याबरोबर अतिशय आनंदीत होऊन प्रश्न केला, 'सर, [illegible] या लॉकडाऊन मध्ये कुठून येत आहात सर?' तिच्या या [illegible] सुरावरून समजलो की, ही आपली विद्यार्थिनी आहे. [illegible] माझ्या चेहऱ्यावर वातानुकुलीत कारमध्ये बसून असून [illegible] लागले होते. मी सावरण्याआधीच तिचा दुसरा प्रश्न [illegible] 'ओळखलं नाही वाटते सर, तुम्ही मला? मी [illegible] आलेली होती [illegible] मला हिम्मत आलेली होती [illegible] दिले [illegible] त्यावरून [illegible] ओळखलं, पण नेमकं नाव आठवत नाही.' वास्तविक ही शुद्ध पळवाट होती. मी तिला आळखलेलचं नव्हतं, पण प्रसंग बाका होता. त्यातून मुक्ती हवी होती, आणि ही एक कळी होती मुक्तीची. हे संभाषण सुरू असताना तीचा अधिकारी जवळ आला आणि दरडावून काही बोलणार, त्या आधीच तीने आपल्या गुरूंचा अपमान होऊ नये म्हणून मोर्चा सांभाळत माझा परिचय करून दिला. नमस्कार वैगेरे झाला आणि सौम्यपणे का असेना त्या अधिकाऱ्याने माजी बाजू समजून न घेता माझे शिक्षण, माझे नोकरीतील स्थान, माझी जबाबदारी काढलीच. फक्त भाषा सौम्य होती एवढेच! त्या दिवशी कानाला खडा लावला की, काहीही झाले तरी लॉकडाऊन असेपर्यंत घरातून बाहेर पडायचे नाही. आणि जवळपास तीन महिने मी आणि माझे संपूर्ण कुटुंब घरीच राहिलो. लहानसहान आजार अंगावर काढत राहिलो. ओळखीच्या वैद्यांकडून औषधोपचार करत राहिलो. आणि परमेश्वराला प्रार्थना करीत राहिलो की, कोणतेही मोठे आजार होऊ देऊ नको रे देवा! पण आपले म्हणणे ऐकेलच असे तो परमेश्वर कसला? झाले नेमके विपरीत, माझ्या आईला सप्टेंबर महिन्याच्या सुरुवातीला एके दिवशी पक्षाघाताचा झटका आला.

पक्षाघात : हा आजार तसा सांगून येत नाही. जे घडते ते सर्व अकस्मातच. आधीच कोरोनामुळे परिस्थिती बिकट. त्यात हा आजार. या आजारात चार तासांच्या आत जर औषध मिळाले नाही तर परत दुसरा आघात होतो आणि मग जीवाचे काय होईल हे सांगता येत नाही. आईला जेव्हा हा पहिला आघात झाला तेव्हा मी माझ्या कर्तव्यावर महाविद्यालयात होतो. मला यायला एक ते दिड तास लागणार होते. मला घरून फोन आला की आईची प्रकृती बिघडत आहे लवकर घरी या. मी हातचे काम बाजूला सारून प्राचार्यांना तशी कल्पना देऊन निघालो. घरी आल्यावर कळले की, आईला पक्षाघात झालेला आहे. तीचा डावा हात आणि पाय निकामी झालेला आहे. [illegible] घराजवळ असलेल्या डॉक्टरांशी संपर्क साधला आणि त्यांच्या

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt.
OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

22-23

साहित्य में राष्ट्रबोध के स्वर

सम्पादक

डॉ. एकादशी जैतवार-भैरम

प्रा. जागृति मनोज सिंह

Co-ordinator, IQAC
S.B.K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shrimant Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

स्वतंत्रता संघर्ष में हिन्दी भाषा व साहित्य की भूमिका 87
पा. प्रीति शाहू
स्वतंत्रता संघर्ष में आदिवासियों का अवदान 93
डा. विनायक तुमराम
भारतीय स्वाधीनता संग्राम में हिंदी साहित्य का अवदान 98
डा. एकादशी एस. जैतवार-भैरम
स्वातंत्र्यलढ्यात मराठी साहित्यिकांचे योगदान 104
–डॉ. प्रवीण ब. काळे
नेताजींच्या जीवनावरील महान कादंबरी 'महानायक' 108
–डॉ. अजय कुळकर्णी
स्वातंत्र्य संग्रामात मराठी भाषा आणि मराठी साहित्याची भूमिका 114
–प्रा.अमृता दीपक तायडे
ताम्रपट-स्वातंत्र्यलढ्याची नोंदवही 122
–मनोज कुमार कोसारे
'चंदनवाडी' कादंबरीतील 'त्रिराष्ट्रवाद' व 'राष्ट्रीयता क्रांतिवाद' 129
–प्रा. डॉ. अनिल बोपचे
भारतीय साहित्यात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक विचार 134
–प्रा. डॉ. जगदीश रघुनाथ भैसारे
स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका आणि स्वरूप 140
–डॉ. मंजुषा समर्थ
स्वातंत्र चळवळीमध्ये मराठी साहित्याचा योगदान 144
–डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन
स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि अभिनव भारत 149
डॉ. रामलाल चौधरी
पुरुषोत्तम भास्कर भावे जीवन आणि साहित्य 155
डा. रखा जगनाळे मोतेवार
स्वतंत्रता संग्रामात चर्चित अचर्चित मराठी साहित्यिकांचे योगदान 159
डा. लोकचंद रूपचंद राणे
मराठी साहित्याचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान 166
प्रा. पद्मिनी दुरुगकर घोसेकर / डॉ. प्र[illegible] घोसेकर
राष्ट्रसंत तुकडोजींचे क्रांती काव्य 171
पा. धनराज डी. मुरकुटे
भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन आणि मराठी कविता 17[illegible]
प्रा. प्रमोद नारायणे
स्वातंत्र्यलढ्यात मराठी भाषा आणि साहित्यांची भूमिका 186
शीतल नरेंद्र बेदरकर
[illegible]ट्या : एक आकलन 193
हर्षल गेडाम
स्वातंत्र्य संघर्षात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या मराठी व हिंदी काव्याचे स्वरूप 200
–अमृता इंदुरकर
भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम आणि 'यज्ञ' कादंबरी 207
–प्रा. डॉ. अरविंद भैय्यालाल कटरे
भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठी कथात्म वाङ्‌मय 217
–डॉ. परमानंद बा.बावनकुळे
भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान 221
–प्रा. भोजराज व्ही. बोदेले
स्वातंत्र्याच्या संघर्षामध्ये मराठी कवींची भूमिका 235
–प्रा. आशीष ता. रंगारी

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ......
Dt. ......

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम आणि 'यज्ञ' कादंबरी

प्रा. डॉ. अरविंद भय्यालाल कटरे

भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीमध्ये सक्रिय सहभाग घेतलेले अनेक क्रांतीकारक हे थोर साहित्यिकही होते. महात्मा फुले, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, पंडीत नेहरू, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, सानेगुरूजी, आचार्य अत्रे, प्रा. ग. प्र. प्रधान, मुकुंदराव किर्लोस्कर यांनी स्वातंत्र्यचळवळीमध्ये सहभाग घेतला तसेच ते साहित्यिक म्हणूनही गणले गेले. वैचारिक आणि ललित वाङमयामध्ये यांच्या निर्मितीने अविट असा ठसा उमटविला आहे. पण इतर साहित्यिकांनी लिहिलेल्या कथा, कादंबरी, नाटक, काव्य, वैचारिक साहित्य, यामधून स्वातंत्र्याची चळवळ किती प्रमाणात व कशी उमटली? हे पहाणे हा मुख्य हेतू घेऊन। 'तज पे सपाम उपततवत' असे प्लेटो-ऑरिस्टॉटलपासून म्हटले गेले आहे. त्याचा विचार करता स्वातंत्र्यपूर्व काळातील परिस्थितीचा विचार करता स्वातंत्र्यचळवळीचे म्हणावे तितके चित्रण मराठी साहित्यातून आले नाही हे खेदाने नमुद करावे लागते. जिथे हजारावर कथा लिहिल्या, हजारांवर कादंबऱ्या लिहिल्या त्यामध्ये निर्देशित करता येतील अशा पाचपंचवीस पुस्तकांची यादी झटक्यात देता येत नाही. अपवाद फक्त नाट्यावाङ्मयाचा आहे. कलाकृती स्वान्तसुखाय आहे हे म्हणणे जरी बरोबर असले तरी जीवनावकडे पाठ फिरवून सिगारेटच्या धुराच्या वलयात, प्रेमी-प्रेमिकांची बीभत्स चित्रणे करून कामुक प्रवृत्ती वाढवणाऱ्या साहित्याचा काय उपयोग?

आपला महाराष्ट्र हा प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडापासूनच पुरोगामी राष्ट्र म्हणून ओळखला जातो. हे पुरोगामित्त्व संत ज्ञानेश्वरांच्या वारकरीपंथापासूनची आहे. या पुरोगामित्त्वामुळे महाराष्ट्रामध्ये सुधारणावादी विचारधारा, सम्पनता, शैक्षणिक दृष्टीने समृद्धता नांदत असून हे सर्व गुण आधुनिक काळातही कायम राहिलेली आहे. या सर्व गुणांसोबत महाराष्ट्र राष्ट्रव्यापी स्वातंत्र्यचळवळीसाठीही प्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थानात 'इष्ट इंडिया कंपनी' ने आपली पाळेमुळे जमवायला सुरुवात केली ती इ.स. 1757च्या प्लाशीच्या लढाईपासून आणि इ.स. 1818 पर्यंत भारतात

or, IQAC
mrao Bapu · a gate A
No.

2021-22

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

May 2021, Issue-76, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

14) Comparative study of Educational Philosophy of Certain Philosophers ||78
Rakeshkumar.G. Shripateliya & Dr. Kamalnayan B. Parmar, Borsad

15) Tracing influences of Persian-Mughal Architecture in Punjab ||83
Mr.Atinderpal Singh, Patiala

16) A Study of the Impact of ICT on Saharsa District 9th Grader Social Study ... ||92
Nitu kumari Singh, Saharsa

17) Impact of Child's birth order and mother's education on Malnutrition: ... ||96
Tanwi Sinha & Saroj Sinha, Patna, Bihar, India

18) Effect of Parental Vocational Status to Fulfillment of Needs and Family ... ||101
Dr. Tarannum, Dongargarh, District- (C.G.)

19) A Review on Effect of the Weather Conditions on Sports Performance ||105
Sandip Thorat, Dapoli

20) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार ||109
प्रा.डॉ. चंद्रसेन सावळाराम आवारे, ता. जि. बीड

21) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलधोरणातील योगदान ||111
डॉ.मीन बोर्डे-सुर्यवंशी, जालना

22) स्त्रीभ्रूणहत्या ||113
प्रा.वर्षा प्रभाकर गायकवाड, वैजापूर

23) इतिहास आढळत नाही (दीर्घ कविता) लखनसिंह कटरे ||116
प्रा.डॉ. अरविंद भ. कटरे, जि. भंडारा (म.रा.)

24) किशोरवयीन युवकांमधील स्मार्टफोन व्यसनाधिनता ||120
श्री. मारोती आनंदराव खिल्लारे, ता. जि. हिंगोली

25) बाह्य स्त्रोत (out sourcing) ही काळाची गरज ||123
डॉ. पवार जी.आर., हिंगोली

26) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातूंन आलेले सामाजिक जीवन ||127
प्रा. डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे, हिंगोली

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | May 2021 Issue-76, Vol-02 | 0116

23

इतिहास आढळत नाही (दीर्घ कविता) लखनसिंह कटरे

प्रा.डॉ. अरविंद भ. कटरे
एम.ए. एम.फिल., पिएच.डी., नेट (मराठी), बि.एड्.,
सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख,
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली,
जि. भंडारा (म.रा.)

****

सन २०२० हे वर्ष उजाडता उजाडता आपल्या सोबत कोरोना नावाचे नैसर्गिक आपत्तीच्या रूपात एक जागतिक महामारी घेऊन आले आणि पाहता पाहता संपूर्ण जग जायबंदी झाले. जगाच्या पाठीवरील जवळपास सर्व देश लॉकडाऊन झाले. एकप्रकारे जगातील सर्व गतिविधी थांबल्या. माणूस जिथल्यातिथे थांबला. समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण सर्वकाही थांबले. रोजगार थांबला. हातावरच्या पोटावाल्यांची त्रेधातिरपीट उडू लागली. घराबाहेर पडले तर जीवाची भिती वाटू लागाली. पण पर्यावरणाच्या- निसर्गाच्या दृष्टीने ही एक इस्टापत्ती ठरू लागली. निसर्गाचे शुद्धिकरण झाले. हवेतील प्रदूषणाचा स्तर कमी कमी होत गेला. हे जरी खरे असले तरी मानवसस्ष्टी पूर्णतः घरात बंदिस्त झाली. अशावेळी नेमके करायचे काय? हा प्रश्न समोर उभा असताना मनाची भूक भागविण्याचा विचार मनात आला आणि घरातील ग्रंथसंग्रहात असलेल्या माझे ज्ञानगुरू आणि काका मा. लखनसिंह कटरे यांचे "इतिहास आढळत नाही" हा १७ ऑगस्ट २०१८ ला प्रकाशित झालेला दीर्घ कवितेचा संग्रह हाताला लागला. या कविता संग्रहाचे वाचन करीत असताना यातील वेगळेपणाच्या जाणीवेतून हा लेखप्रपंच करण्याचा विचार आला. तसे या कविता संग्रहाचे वैशिष्ट्य असे की, ते वास्तवदर्शी दृष्टीने लिहिलेले असून त्याचा प्रत्यय या कलाकृतीतून आपल्याला पहायला मिळतो २००५ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'शब्दार्थाचे आधार निष्फळ' यां कविता संग्रहानंतर तेरा वर्षाच्या प्रदीर्घ कालखंडानंतर प्रकाशित झालेला हा काव्यसंग्रह आहे. या तेरा वर्षात त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनात असंख्य चढउतार आले. त्यांनी या कालखंडात अक्षरश: मृत्यूशी झुंज दिली. त्यातून यशस्वीपणे परतून 'इतिहास आढळत नाही' हा कवितासंग्रह दिनांक २६ मार्च २०१६ ते २४ एप्रिल २०१६ या एका महिन्याच्या कालखंडात लिहून सिद्ध केला आणि १७ ऑगस्ट २०१८ ला प्रकाशित करून आम्हा रसिकांच्या हातात दिला. तसा हा लेखप्रपंच करण्यामागे आणखी एक कारण म्हणजे त्यांच्या एका कवितेला राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूरच्या वाणिज्य स्नातक प्रथम वर्षाच्या अभ्यासक्रमात स्थान मिळाल्यामुळेही. लखनसिंह कटरे हे शेतकरी कुटुंबातून आलेले साहित्यिक, कवी, लेखक, विचारवंत असून त्यांनी महाराष्ट्र शासनाच्या सेवेत महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत नियुक्त अधिकारी म्हणून सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभागात प्रथम श्रेणी राजपत्रित अधिकारी म्हणून १९८४ ते २०१३ असा प्रदीर्घ कालखंड ते कार्यरत होते. प्रदीर्घ कालखंड सेवा देऊन २०१३ मध्ये निवृत्त होऊन स्वगावी बोरकन्हार या खेडेगावात स्थायिक झालेले आहेत. सहसा मोठ्या पदावरून निवृत्त झालेली मंडळी एखाद्या मोठ्या शहरामध्ये बंगला बांधून स्थायिक होतात, परंतु यांनी असे काहीही न करता स्वगावी निवांतपणे आनंदी आयुष्य जगत आहेत. यांचा उच्चविद्याविभुषित मुलगा गावात प्रायोगिक शेतीव्यवसाय करतो. लखनसिंह कटरे यांचे कथा, कविता, वैचारिक लेख या तिन्ही क्षेत्रावर वर्चस्व, तसेच महाराष्ट्रातील विविध मासिके, नियतकालिके व वर्तमानपत्रांतून साहित्य लेखन अखंडपणे सुरू आहे. त्यांचे 'प्रमेय', 'एकोणिसावा अध्याय', 'स्वागत सुमने', 'जागली' हे कथासंग्रह, 'जाणिवेतले कर्कदंश', 'शाश्वत मौनाचे स्वगत', 'आदिम प्रकाशचित्रे', 'शब्दार्थाचे आधार निष्फळ', 'उन्मेष', 'कविता झाडीची', 'बैनाकाठ', 'इतिहास आढळत नाही' हे काव्यसंग्रह आणि 'लेक नि विवके' हे संकिर्ण लेखन, 'आखिर बचता तो अंधेरा ही है' हा हिंदी काव्यसंग्रह, 'पोवारी — साहित्य मंजूषा' हा पोवारी

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

21-22

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

January 2022, Issue-85, Vol-03

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana** Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao ... Arts College SAKOLI No. ...... Dt. ......

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

40) महात्मा फुले यांचे मराठी साहित्यातील योगदान
प्रा.डॉ. सहदेव विलासराव रसाळ, उस्मानाबाद ||178

41) साठोत्तरी मराठी कवयित्री डॉ. प्रभा गणोरकर
प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे, साकोली जि. भंडारा (म.रा.) ||183

42) ग्रामीण कविता आणि बोलीभाषा
प्रा. डॉ. मारोती माधवराव घुगे, ता. घनसावंगी जि. जालना ||189

43) जालीवुड संगीत में लक्ष्मीकांत प्यारे लाल का योगदान
निलाक्षी तूली, Jammu ||194

44) भारतीय कला में स्वतंत्र नाग प्रतिमाएँ
रणविजय सिंह, गोरखपुर ||197

45) सर्वपल्ली डॉ. राधाकृष्णन्
डॉ. मीना शर्मा, शाहजहाँपुर, उ.प्र. ||200

46) बेटी भी माँ की संतान है
डॉ. विनोद कुमारी, मेरठ ||202

47) निराला एवं छायावाद
सूर्य कुमार, ग्वालियर (म.प्र.) ||206

48) गड-कोट संवर्धन काळाची गरज
प्रा अरुण हरिश्चंद्र गंगणे आडस, ता. केज जि. बीड ||210

49) राजस्थान के भीलवाड़ा जिले के प्रमुख स्वतंत्रता सेनानी: जहाजपुर...
सुरेश कुमार मीणा, उदयपुर राजस्थान ||213

50) समस्त ललित कलाओं में संगीत का समावेश
Dr. Mukteshi Sharma ||217

51) बी.एस.टी.सी. के विद्यार्थियों में हितोपदेश की कथाओं के माध्यम से...
डॉ. राजेश कुमार दाधीच, बौंली, सवाई माधोपुर राजस्थान ||219

52) Politics of Uttarakhand and Environmentalism
Ramesh Singh Danu, Meena Pathani, Pushkar Singh Bisht ||227

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Oct. To Dec. 2021 Issue-41, Vol-03 | 0183

41

साठोत्तरी मराठी कवयित्री डॉ. प्रभा गणोरकर

प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे
एम.ए. एम.फिल. पिएच.डी. नेट (मराठी), बि.एड्.
(सहायक प्राध्यापक) मराठी विभाग प्रमुख
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली
जि. भंडारा (म.रा.)

****

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ नागपूरच्या मानव्यविद्याशाखा अंतर्गत कला स्नातक–द्वितीय वर्षाच्या तिसऱ्या सत्रासाठी नियोजित 'ऐच्छिक मराठी' या विषयांतर्गत 'साठोत्तरी मराठी कविता' या संपादित ग्रंथात डॉ. प्रभा गणोरकर यांच्या तीन कवितांचा समावेश करण्यात आलेला असून या संपादित ग्रंथात १९६० ते १९९० या कालखंडातील दहा प्रतिनिधिक स्वरूपातील कवींचा समावेश करण्यात आले आहे. यात आठ कवी आणि दोन कवयित्री यांच्या प्रत्येकी तीन कविता म्हणजे एकूण तीस कवितांचा समावेश करण्यात आले आहे. यात ना. धो. महानोर, ग्रेस, यशवंत मनोहर, म. म. देशपांडे, सुरेश भट, वसंत आबाजी डहाके, विठ्ठल वाघ, आणि इंद्रजित भालेराव असे आठ कवी आणि अरुणा ढेरे व प्रभा गणोरकर या दोन कवयित्रींचा समावेश केलेला आहे. यापैकी आज मी प्रभा गणोरकर यांच्या कवितांवर भाष्य करण्याचा प्रयत्न करणार आहे. मराठी साहित्यातील सुप्रसिद्ध कवयित्री, समीक्षक आणि संशोधिका म्हणून नावलौकिक असलेल्या प्रभा गणोरकर या १९७० ते २०२१ या जवळपास चार दशकांच्या कालखंडातील अतिशय महत्त्वाच्या कवयित्री म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचे शालेय शिक्षण विदर्भाच्या [illegible] अमरावती जिल्ह्यातील श्री. शिवाजी विद्यालय, [illegible] ([illegible]) येथे झालेले असून महाविद्यालयीन शिक्षण विदर्भ महाविद्यालय, अमरावती येथे झाले. त्यांनी 'चि. त्र्य. खानोलकर यांच्या साहित्यातील 'शोकात्म भाव' या विषयात डॉ. द. भि. कुळकर्णी यांच्या मार्गदर्शनाखाली नागपूर विद्यापिठातून आचार्य पदवी संपादन केली. प्रभा गणोरकरांनी सुरुवातीला काही वर्षे विदर्भ महाविद्यालय, अमरावती या ठिकाणी अध्यापणाचे कार्य केले. नंतर एल्फिन्स्टन महाविद्यालय, मुंबई याठिकाणी मराठी भाषा आणि साहित्य या विषयांच्या अध्यापनाचे कार्य केले.

प्रभा गणोरकर यांनी १९८३ ते २००३ या काळात स्टेट इन्स्टिट्यूट ऑफ ॲडमिनिस्ट्रेटिव्ह करिअर्स मुंबई या संस्थेत केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षेला बसू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना या परीक्षांच्या अभ्यासक्रमातील 'मराठी वाङ्मय' या विषयाचे अध्यापन त्यांनी केले. आणि या संस्थेचे संचालक म्हणूनही काही कालखंड कार्य केले. प्रभा गणोरकर यांचे 'व्यतीत' (१९७४), 'विवर्त' (१९८४) आणि 'व्यामोह' (२०१५) हे तीन काव्यसंग्रह प्रकाशित असून 'बाळकृष्ण भगवंत बोरकर' (१९९०) हा समीक्षाग्रंथ तर 'बोरकरांची निवडक कविता', 'गंगाधर गाडगीळ : व्यक्ती आणि सृष्टी', 'किनारे मनाचे', 'शांता शेळके यांची निवडक कविता', 'आशा बगे यांची निवडक कथा' ही त्यांनी संपादित केलेले ग्रंथ आहेत. या सोबतच 'वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश', 'संक्षिप्त मराठी वाङ्मय कोश – भाग एक आणि दोन' ही त्यांची काही सहसंपादने आहेत. 'एकेकीची कथा' आणि 'श्रावण बालकथा' याचे लेखन त्यांनी केले. तसेच विविध वृत्तपत्रातून त्यांनी विपुल प्रमाणात ग्रंथ परिक्षणे केलेली आहेत. 'मराठीतील स्त्रियांच्या कविता' या वाङ्मय प्रकल्पासाठी त्यांना भारत सरकारच्या मानवसंसाधन विभागातर्फे सिनिअर रायटर फेलोशिप मिळालेली आहे. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून त्यांनी 'मराठीतील स्त्रियांच्या कविता' हा स्त्रीलिखित मराठी कवितेचा चिकित्सक व अभ्यासपूर्ण ग्रंथ लिहिलेला आहे. प्रभा गणोरकर यांना अनेक पुरस्कारही प्राप्त झालेले आहेत. त्यात बहिणाई पुरस्कार, शांता शेळके पुरस्कार, कविवर्य दामोदर अच्युत कारे पुरस्कार, भा. ल. भोळे पुरस्कार, कविवर्य केशवसुत पुरस्कार अशा अनेक पुरस्कारांनी त्यांना सन्मानित करण्यात आलेले आहे. सन २००० साली धामणगाव जि. अमरावती येथे भरलेल्या विदर्भ साहित्य सम्मेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamraobapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Dr. Chakradhar Bagde

Dr. C. G. Bagade

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC: Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
1.	महात्मा गांधी के सामाजिक विचार	Dr. C. G. Bagade	Political Science	Research Journey Multidisciplinary International	12 Oct. 2019	ISSN - 2348-7143	www. researchjourney. net		Peer Reviewed
2.	भारतीय संविधान में नागरिकता प्रावधान और नागरिकता संबंधित संविधान में संशोधन एक महत्वपूर्ण अवलोकन	Dr. C. G. Bagade	political science	EUROASIA	11 NOV. 2019	ISSN (o) 2249-7382	www. euroasia pub. org	http//euroasiapub. org	UGC Approved
3.	स्वतंत्र न्यायव्यवस्था व तिची गरज	Dr. C. G. Bagade	Political Science	Research journey International Multidisciplinary	8 Feb. 2020	ISSN - 2348-7143	www. researchjourney. net		Peer Reviewed
4.	भारत अमेरिका संबंधो में नए उत्थानों के उद्भव का एक महत्वपूर्ण अवलोकन	Dr. C. G. Bagade	Political Science	International Journal of Research in social sciences	08 Aug. 2020	ISSN - 2249-2496	www. ijmra. us	http:// www. ijmra. us	Peer Reviewed
5.	वैश्विक शांति व्यवस्था में सामूहिक सुरक्षा की भूमिका का अध्ययन	Dr. C. G. Bagade	Political Science	The International Journal of Analytical and Experimental Modal Analysis	NOV. 2020	ISSN - 0886-9367		http:// ijaema. com	UGC care Approved
6.	भारतीय संविधान और संयुक्त राष्ट्र संघ की मानवाधिकार घोषणापत्र	Dr. C. G. Bagade	political science	Journal of Interdisciplinary Cycle Research	Jan. 2021	ISSN - 0022-1945		http:// jicrjournal. com	UGC care Approved
7.	भंगवाधिकारच्या कक्षेत महिलांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन	Dr. C. G. Bagade	political Science	B. Aadhar Multidisciplinary International Research Journal	March 2021	ISSN - 2278-9308	www. aadhar social. com		Peer-Reviewed

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara.

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

3) Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC: Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
8	सामाजिक विज्ञान शाखेतील अभिनव अध्यापन पद्धतींचे अध्ययन	Dr. C. G. Bagade	Political science	Conference Proceeding Volume-III	29 April 2022	ISSN-2278-7984	-	-	-
9.	महात्मा बसवेश्वर का सामाजिक दर्शन - एक विश्लेषण	Dr. C. G. Bagade	Political Science	B. Aadhar	March 2024	ISSN-2278-9308	www.aadharsocial.com		Single Blind peer Review
11.	भारत में महिला सशक्तिकरण :- एक अवलोकन	Dr. C. G. Bagade	Political Science	B. Aadhar	March 2024	ISSN-2278-9308	www.aadharsocial.com		Single Blind peer Review
12	भारतीय लोकशाही व मानक वर्तन - एक विश्लेषण	Dr. C. G. Bagade	Political Science	B. Aadhar	April 2024	ISSN-2278-9308	www.aadharsocial.com		Single Blind peer Review

|| प्रमाणपत्र ||

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा **Re - Accredited**) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र) भारत

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की 150 वीं जयंती के अवसर पर

दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

"गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना"

दि. 11 एवं 12 अक्टूबर 2019

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री Chakradhar G. Bagde

संस्था / महाविद्यालय Shyamrao Bapu Kapgate Art College. Sakoli ने महाविद्यालय के यु.जी.सी. पुरस्कृत महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना" विषय पर आयोजित, दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय म. गांधी के आर्थिक विचार

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

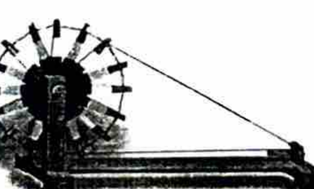

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

Asst. PROFESSOR
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

2020-21

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

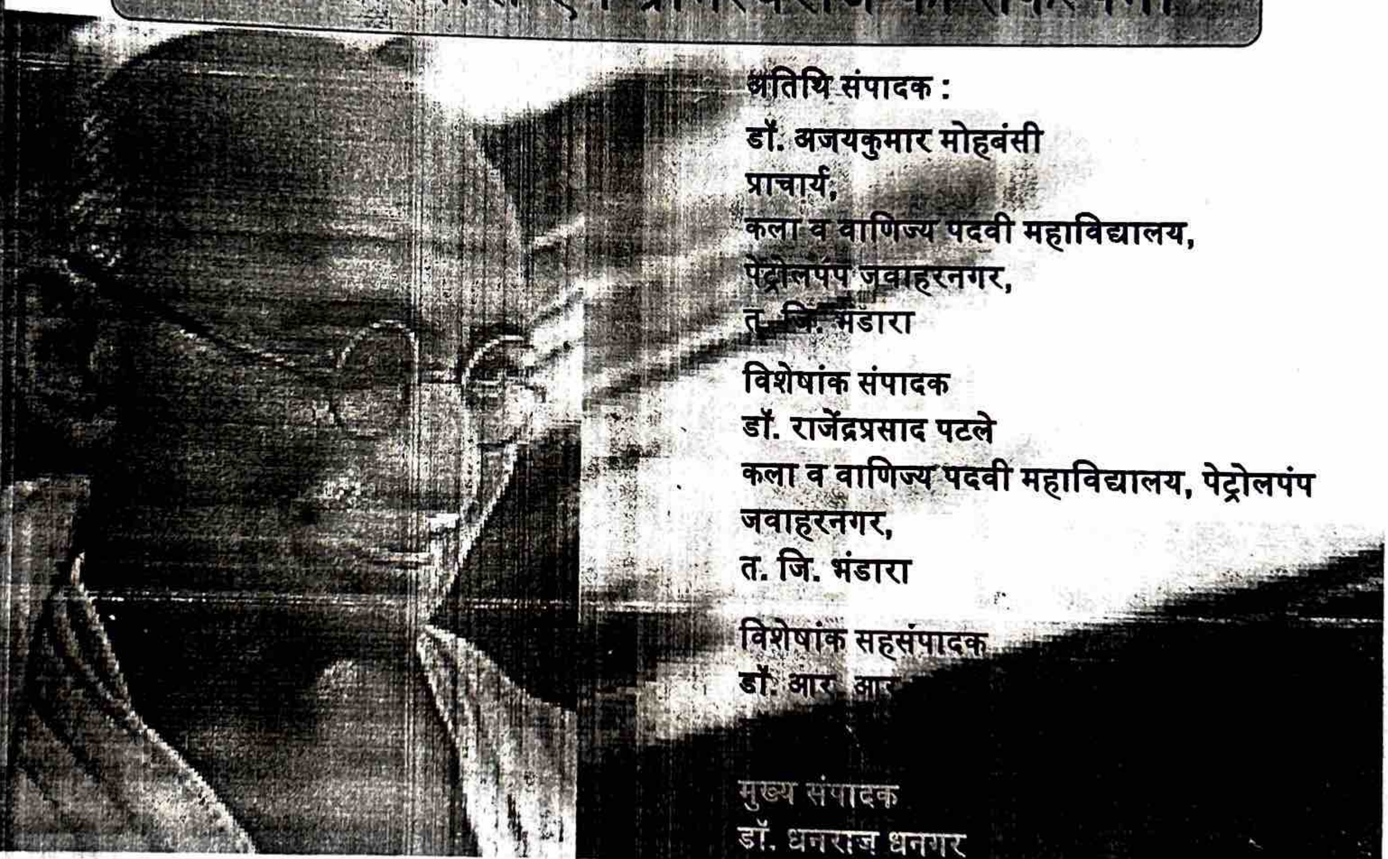

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप
जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर.

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN : 2348-7143
October-2019

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli
No. ....
Dt. ....

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.] India**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**

Advisory Board -

- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Gandhi's Thought on 'The Status of Women in India'	Dr. Ajaykumar Mohobansi	05
2	Mahatma Gandhi and Independence Movement	Dr. Ashru Jadhao	10
3	Relevance of Gandhian Economics Thoughts in Principle of Behavioral Economics	Vijay P. Rahangdale	13
4	Gandhi's Role in Rural Development	Dr. Vitthal Chavhan	17
5	Gandhi Philosophy : Gandhian View on Education	Dr. Archana Thakre	20
6	The Economic Ideas of Mahatma Gandhi : Special Focus on Khadi Industry	Dr. Jyoti Pande	25
7	Women's Status in Society : The Thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Surendra Pawar	29
8	Gandhi's Environmental Thoughts	Dr. Kavita Badwaik	33
9	Mahatma Gandhi and His Thoughts	Mr. Ashish Kate	37
10	Mulk Raj Anand's Untouchable : A Study in Gandhian Views on Eradication of Untouchability	Miss. Sarika Shinde	40
11	Gandhian Concept of Truth, Non-Voilence and Nature Cure	Dr. Naresh Kolte	45
12	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi	D. S. Shambharkar	48
13	Mahatma Gandhi and Indian Freedom Struggle	Ganesh Pathode	52
14	महात्मा गांधी के तत्त्वज्ञान के बुनियादी आधार : सत्य और अहिंसा	डॉ.पद्माकर दारोंडे	54
15	गांधी विचारधारा एवं ग्राम स्वराज की संकल्पना	डॉ.अविनाश तलमले	58
16	महात्मा गांधीजी एवं सर्वोदय	प्रा.बबन मेश्राम, प्रा.कल्पना नेवारे	62
17	म. गांधीजी का सत्याग्रह : एक जीवन - निष्ठा	डॉ.रमेश शेंडे	67
18	महिला सबलीकरण में महात्मा गांधी की विचारधारा	कु.शीतल बिनकर	70
19	स्वच्छ गांव - स्वच्छ भारत एवं महात्मा गांधी	डॉ.दीप्ती चौरागडे	73
20	पर्यावरणीय संकट एवं महात्मा गांधी के विचार	डॉ.अर्चना पाटील, डॉ.हरिभाऊ अदमने	78
21	महात्मा गांधीजी के सामाजिक विचार	डॉ.चक्रधर बागडे	83
22	स्वच्छ भारत अभियान एवं गांधी विचार	दीपा	87
23	गांधीवादी विचारधारा : एक चिंतन	डॉ.राजेंद्रप्रसाद पटले	91
24	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.प्रकाश पवार	94
25	राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी	डॉ.जगदीश हटवार	98
26	स्वराज्य आणि म.गांधी	डॉ.आर.आर.चौधरी	100
27	महामानव महात्मा गांधींचे समाज व धर्मविषयक तत्त्वज्ञान	डॉ.कोमल ठाकरे	104
28	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.कांतीलाल सोनवणे	112
29	महात्मा गांधी यांचे मूल्य शिक्षण विषयक विचार : एक चिंतन	डॉ.जगजीवन कोटांगले	116
30	ग्रामविकासामध्ये गांधीवादी धोरणाची संकल्पना : एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.कैलाश फुलमाळी	121
31	पंचायत राज व्यवस्था आणि महात्मा गांधींची विचारधारा	प्रा.सौ.सुहास नागापुरे/ शिवणकर	124
32	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	डॉ.रविंद्र विखार	129
33	महात्मा गांधी व ग्रामीण विकास	प्रा.रिता वाळके (डंभाळे)	134
34	महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा जानपद साहित्यावर पडलेला प्रभाव	डॉ.विजय राऊत	136
35	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.शुद्धोधन गायकवाड	141

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

महात्मा गांधीजी के सामाजिक विचार

डॉ. चक्रधर ग. बागडे
राज्यशास्त्र विभाग
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय,साकोली

गांधीजी की रचनाओं को पढ कर हम गांधीवाद को नहीं समझ सकते। उनके विचारों को जानने के लिए हमें यह ज्ञात करना पडेगा कि उन्होंने विभिन्न आन्दोलनों का संचालन किस प्रकार किया है। वे दार्शनिक न होकर कर्मयोगी थे,और कुछ विचार उन्होंने अभिव्यक्त किये,उन्हे कार्य रूप में क्रियान्वित किया है।उनका ढंग मूलतः प्रयोगात्मक और वैज्ञानिक था। उन्होंने अपने विचारोंको कभी निश्चित रूप नहीं दिया और न उन्होंने अपने विचारों को पूर्ण माना है। वे आजीवन सत्य का प्रयोग करते रहे। डॉ.पट्टाभि सीतारमैय्या के शब्दों मे,"गांधीवाद, सिध्दान्तों का,मतों का,नियमों का, विनियमों का और आदर्शों का समूह नहीं है अपितु यह एक जीवन–शैली या जीवन–दर्शन है । यह शैली एक नयी दिशा की और संकेत करती है अथवा मनुष्य की जीवन–समस्याओं के लिए प्राचीन समाधान प्रस्तुत करती है।

समाज–सुधार के क्षेत्र में गांधीजी के विचार सबसे अधिक महत्वपूर्ण है,क्योंकि इस ओर किसी भी भारतीय नेताओं ने ध्यान नहीं दिया था। भारत में जितने भी राजनीतिक आन्दोलन हुए है,उनमें समाज–सुधार की समस्या को जानबूझकर राजनीति से अलग रखा गया। भारतीय नेताओं का कहना था कि हमें सबसे पहले स्वाधीनता प्राप्त करनी है,समाज–सुधार का कार्य तो बाद में भी हो सकता है। राष्ट्रीय स्वाधीनता के लिए प्रतीक्षा नहीं की जा सकती। गांधीजी का दृष्टीकोन इसके विपरीत था। वे जीवन को एक पूर्ण इकाई मानते थे और कहते थे कि जीवन को राजनीतिक,सामाजीक,धार्मिक,आर्थिक आदि भागों में विभाजित नहीं कर सकते। अतएव राष्ट्रीय स्वतन्त्रता–आन्दोलन के साथ–साथ समाज–सुधार का काम भी अनिवार्य है। जब तक हम सामाजिक जीवन को शुध्द नहीं करेंगे,तब तक स्वतन्त्रता नहीं मिल सकती।

RESEARCH JOURNEY

वर्ण –व्यवस्था

हिन्दू सामाजिक जीवन का सबसे बडा अभिशाप वर्ण व्यवस्था है,इस विषय पर दो विपरीत दृष्टिकोन है। पाश्चात्य शिक्षा से प्रभावित कुछ लोग वर्ण–व्यवस्था को अनावश्यक समजते है और कहते है कि इस व्यवस्था का अन्त कर देना चाहिए। दूसरे दृष्टिकाण,जैसे स्वामी दयानन्द आदि के अनुसार वर्ण–व्यवस्था को जन्म के आधार पर नहीं अपितु कर्म के आधार पर स्वीकार किया जाता है। गांधीजी का विचार इन दोनों से भिन्न था। वे वर्ण–व्यवस्था को बनाये रखना पसन्द करते थे। वे वर्ण–व्यवस्था को जन्म पर आधारित बतलाते थे, कर्म पर नहीं। उन्हें वंशानुक्रम के सिध्दान्त में विश्वास था। इसे वे एक शाश्वत नियम बतलाते थे। यदि इस नियम में परिवर्तन लाया गया तो उससे बहुत अव्यवस्था फैल सकती है। उनका कहना था कि मनुष्य को यथासम्भव परम्परागत एवं पैतृक कार्य नहीं छोंडना चाहिए क्योंकि नब्बे प्रतिशत बच्चों की योग्यता पैतृक धन्धे करने की होती है। जब तक आय अथवा इज्जत कम न हो तब तक दूसरा धन्धा नहीं ढूंढना चाहिए। परम्परागत कार्यों से अर्थिक जीवन में प्रतिस्पर्धा नहीं आ पाती और न व्यक्तिगत लाभ का भाव रहता है। इसके द्वारा बालकों को स्वाभाविक प्रशिक्षण मिलता है और वह अनुभव के आधार पर तकनीकी प्रगती करता है। गांधीजी का विश्वास था कि सामाजिक महत्व की दृष्टि से न कोई काम छोटा है और न

Co-ordinator, IQAC
No. ....
OFFICIATING PRINCIPAL
S.B.K. Arts College Sakoli

कोई बडा। भंगी का काम उतना ही महत्वपुर्ण है जितना अध्यापक का । अतएव काम के आधार पर सभी को राजनीतिक,आर्थिक और सामाजिक समानता का अधिकार मिलना चाहिए।

गांधीजी की वर्ण–व्यवस्था में ऊँच–निच की कल्पना को कोई स्थान नहीं है। उन्हीं के शब्दों में, "मेरी समझ में कोई मनुष्य न तो जन्म से और न कर्म से ही बडा बन जाता है। मेरा विश्वास है कि जन्म के समय सभी मनुष्य बराबर होते है। चाहे वे हिन्दुस्तान में पैदा हों, या इंग्लैण्ड में,या अमेरिका में,वे चाहे जिस स्थिति में पैदा हुए हों। किन्तू सभी मनुष्यों में एक ही आत्मा है। मुझे अपने आपकों झाडू देने वाला भंगी,सूत कातने वाला,कपडा बुनने वाला,जुलाहा,किसान और मजदुर कहलाने में आनन्द आता है। जहॉ कहीं ब्राम्हणों ने विद्या,बल या जन्म के नाम से बडप्पन का दावा किया है,मैंने उनसे लोहा लिया है। मेरी राय में दुसरे किसी मनुष्य से श्रेष्ठ होने का दावा करना मनुष्यता को लांछन लगाना है। जो अपनी उच्चता का दावा करता है,वह उसी क्षण मनुष्य होने के अधिकार भी खो देता है। वर्ण व्यवस्था आज के वैज्ञानिक युग मे अवैज्ञानिक,अनुदारवादी,पक्षपातपूर्ण एवं प्रगती विरोधी है।

अस्पृश्यता का अन्त

अस्पृश्यता भी हिन्दू समाज का सबसे बडा कलंक है। मध्य तथा आधुनिक युग में कई सन्त एवं सामाजिक सुधारकों ने इस पर प्रहार किया। किन्तु किसी को भी उतनी सफलता नहीं मिल पायी,जितनी कि गांधीजी को मिली थी। गांधीजी इसे हिन्दु समाज का कलंक तथा घातक रोग बतलाते थे जो न केवल स्वयं को अपितु सम्पुर्ण समाज को नष्ट कर देगा। उनका यहॉ तक कहना था कि इसी अस्पृश्यता की नीति के कारण हिन्दु समाज पर कई संकट आये। गांधीजी कुछ हिन्दूओं के इस तर्क को अमान्य ठहराते थे कि अस्पृश्यता हिन्दू धर्म का एक अंग है,अंतः उसे त्यागना असम्भव है। कोई भी धर्म अस्पृश्यता का समर्थन नहीं करता। वे अछुतों को हरिजन अर्थात भगवान के आदमी कहा करते थे।गांधीजी ने इनको राजनीतिक,सामाजिक और आर्थिक अधिकार देने का निरन्तर प्रयास किया। हिन्दू मन्दिरों में उनका प्रवेश कराया गया तथा उन्हें पूजा–आराधना का भी अधिकार दिलवाया गया। उनका यहॉ तक कहना था कि अछुतों के बालकों को गोद लिया जाय।

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में गांधी के अस्पृश्यता का अंत संम्बंधी विचार काफी उपयोगी एवं प्रासंगिक है आज भी समाज में खास कर के भारतीय समाज में जातीय भेदभाव व्यापक स्तर एवं विशाल रुप में देखी जा रही है । जिसका निदान गांधीजी के अस्पृश्यता समाप्ती संम्बंधी कार्यपध्दती को लागू करके किया जा सकता है ।

स्त्री–सुधार

वे पुरूष की तुलना में स्त्री को कमजोंर नहीं मानते थे,अतः पुरूषों के तुल्य स्त्रियों को उन्होंने समान दर्जा दिया था। गांधीजी ने देवदासी–प्रथा,पर्दा–प्रथा,बाल–विवाह आदि साजिक बुराइओं का डट कर विरोध किया था। सतीत्व की रक्षा का बहाना लेकर गांधीजी स्त्रीयों को बन्धन में रखना पसन्द नहीं करते थे।वे साम्यवादियों के इस विचार से सहमत नहीं थे कि स्त्रियों आर्थिक दृष्टि से स्वतन्त्र हों और घर को त्याग कर पुरूषों से प्रतियोगिता करें। स्त्री का कार्यक्षेत्र घर है और उन्हें समान अधिकार प्राप्त है।समाज–सुधार के नाम पर गांधीजी यह नहीं चाहते थे कि स्त्रियां पुरूषों के समान कार्य करें।

वर्तमान संदर्भ में गांधी के स्त्रीसुधार संम्बंधी विचार शत–प्रतिशत प्रासंगिक तो नही लगता, परन्तू इसे अप्रासंगिक और अनुपयोगी भी नही कहा जा सकता आज स्त्री सुधार का स्तर गांधी के विचार से काफी आगे बढ चुका है। आज की नारी पुरुष के समान सभी क्षेत्रो में महत्वपूर्ण योगदान

Co-ordinator IQAC S.B.K. Art's College Sakoli, Distt. Bhandara
OFFICIATING PRINCIPAL S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

दे रही है । आज नारी स्वतत्रंता का असर घर ही नही, बाहर के भी सभी क्षेत्रों में देखा जा रहा है। चाहे वह विज्ञान व अन्तरिक्ष का क्षेत्र हो या सुरक्षा का गांधी के इस विचार की आलोचना भी कई नारी जागरण मंचों द्वारा की जाती रही है ।

साम्प्रदायिक एकता

गांधीजी के जीवन का उच्चतम आदर्श था भारत के विभिन्न सम्मुदायों,जैसे हिन्दू,मुसलमान,ईसाई,
पारसी,सिक्ख आदि को एकता के सुत्र में बांधा जाय। इस एकता के बिना न तो भारत को स्वतन्त्रता मिल सकती है और न भौतिक या सांस्कृतिक उन्नती हो सकती है। मुस्लिम नेता सर सैयद अहमद खॉ ने हिन्दू और मुस्लिम दो पृथक राष्ट्रों का समर्थन किया था।इसी सिद्वान्त के आधार पर मुहम्मद अली जिना के नेतृत्व में पाकिस्तान बनाया गया था। गांधीजी पृथक राष्ट्र को नहीं मानते थे।उनका कहना था कि हिन्दू–मुसलमानों के पूर्वज हिन्दू थे। हिन्दूओं ने अपना धर्म बदल लिया है.अतःधर्म को राष्ट्रीयता का आधार नहीं बनाया जा सकता।

साम्प्रदायिक एकता बनाये रखनें के लिए गांधीजी ने धार्मिक और आध्यात्मिक दृष्टिकोण को अपनाया था। उन्होंने कहा कि सभी धर्म ईश्वर को प्राप्त करने के विभिन्न मार्ग हैं अतःइन धर्मो के नैतिक एवं आध्यात्मिक सिध्दान्त एक ही समान है।न कोई धर्म श्रेष्ठ है और न कोई निम्नस्तर का।अतःसभी मनुष्यों को चाहिए कि वे सभी धर्मों का समान आदर करें।सभी रूप से राजनीतिक,आर्थिक और सामाजि अधिकार प्राप्त है।

21 वी शताब्दी के रास्ते पर चल पडे एवं सभ्य कहलाने वाले समाज में आज भी साम्प्रदायिक एकता का अभाव है । और जगह जगह पर साम्प्रदायिक दंगे होते रहते है । गांधीवाद इस घिनोनी कुमनोवृत्ती एवं प्रयास को समाप्त करना चाहता है । तथा सभी सम्प्रदाय के बीच एकता की सराहनीय प्रयास करता है । गांधी ने तमाम लोगों को ईश्वर की संतान मानते है । एकसाथ खुश रहने का सुझाव दिया है ।

शिक्षा

गांधीजी के अनुसार,शिक्षा का मुख्य उददेश शरीर,बुध्दि और आत्मा का विकास करना है। वे अंग्रेजी द्वारा निर्मित शिक्षा–प्रणाली को दोषपुर्ण समझते थे,क्योंकि इसके द्वारा न तो शरीर,न बुध्दी और न आत्मा का विकास हुआ है। इससे मौलिक चिन्तन की शक्ति का विकास नहीं होता और लोग देश की संस्कृति को नही समझ पाते।देश में रह कर वे विदेशी हो जाते है। गांधीजी ने एक नयी योजना रखी थी जिसे बुनियादी शिक्षा के नाम से जाना जाता है।इसकी निम्न विशेंषताऍ है।

1. शिक्षा बुनियादी दस्तकारी के आधार पर दी जाय।
2. सभी विषयों की शिक्षा दस्तकारी के द्वारा दी जाय,जिनमें पारस्परिक सम्बन्ध हो।
3. शिक्षा का माध्यम मातृभाषा हो।
4. शिक्षा स्वावलम्बी हो,अर्थात शिक्षा प्राप्त करते समय इतना उत्पादन शिक्षार्थी कर सके कि उसकी पढाई का खर्च निकल आये।
5. शिक्षा के द्वारा चरित्र–निर्माण हो।
6. शिक्षा ऐसा हो जिससे साम्प्रदायिकता,जातिवाद,धार्मिक असहिष्णुता की भावनाऍ न बढें।

बुनियादी शिक्षा सम्बंधी गांधीवादी विचार पहिले चाहे जितना भी महत्व रखते हो आज यह अव्यवहारिक हो चला है । आज तो शिक्षा का आधार एवं उददेश व्यवसायीक हो गया है । गांधीवादी विचार के विपरीत अंग्रेजी की शिक्षा का माध्यम है । दस्तकारी पर आधारीत शिक्षा का

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
OFFICIATING PRINCIPAL
S.B.K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

महत्व गौण हो चला है । परंतू फिर भी गांधी की बुनियादी शिक्षा सम्बंधी अवधारणा इस अर्थ मे सराहनीय है की इसमे नैतिक शिक्षा आत्मविकास एवं आर्थिक सहिष्णूता पर विशेष बल दिया गया है। जो आज की शिक्षा व्यवस्था की कमियॉं है इसे अपनाया ज़ाना सांस्कृतीक मर्यादा एवं उत्तम पिढी के संस्कार के लिए आवश्यक है । इस प्रकार कूछ अर्थ में गांधी के बुनियादी शिक्षा संम्बंधी विचार की उपयोगिता है ।

नशाबंदी

गांधी सामाजिक जीवन में नशाखोरी की बढती प्रवृत्ती को देखकर काफी दू:खी है । उनका मानना है की इस प्रवृत्ती से व्यक्ती के व्यक्तीत्व के साथ–साथ अर्थ प्रतिष्ठा की तो हानी होती है पूरी सामाजीक व्यवस्था विकृत होणे लगती है । एक शराबी स्वयं व स्वयं के परिवार के साथ–साथ पूरे समाज को हानी पहूचाता है । गांव के गरीब लोग नशे पर खर्च करते है और अपने पारिवारिक जिवन को दू:खी बनाते है । इसलिए गांधी नशा पर पाबंदी लगाकर ग्रामीण व शहरी जिवन में सूधार लाना चाहते है ।

वर्तमान समय में गांधी के नशा सम्बंधी विचार सामाजिक नैतीक एवं चिकित्सकीय दुष्टीकोन से प्रासंगिक व महत्वपूर्ण है आजका सामाजीक जिवन इस भयंकर रोग से पीडीत है । हकीकत मे एक नशाबाज अपने नशे के लिए अनैतिकता के किसी भी सीमा तक जा सकता है वह चोरी कर सकता है, वह अपनी बहन,बीबी व बेटियों को वेश्यावृत्ती के कुमार्ग में ढकेल सकता है । अतः इस समस्या का निदान गांधीवादी दर्शन के नशाबंदी सम्बंधी विचार को प्रभावी बनाकर ही किया जा सकता है । आज नशा से अनेक प्रकार के शारीरिक एवं मानसिक रोग हो रहे है । ऐसी स्थिती में भी नशाबन्दी आवश्यक है । लेकीन दु:ख इस बात का है की आज भारतीय समाज भी बहूत हद तक पश्चिमी देशो के शराबी संस्कृती को आधुनिकता के नाम पर अन्धानुकरण कर रहा है ।

कोई भी व्यक्ती जितना महान हो अपनी आध्यामिक उन्नती तभी कर सकता है ज़ब वो सम्पूर्ण समाज को जिसमें वह रहता है, नैतिक एव ज्ञान की दृष्टी से अपने बराबर न ला दे । गांधीजी का यह आध्यामिक समाजवाद है । इससे समाज के प्रत्येक समाज को अपना उद्वार करना चाहिए । स्त्रियों और अछूतो को समाज अधिकार दिलाना, उॅच–नीच का भेद न करना, आदि ऐसे विचार है, जिनके लिए हम गांधीजीके सदा ऋणी रहेगें ।

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

1. दुबे श्याम प्रसाद : आधुनिक राजनीतिक विचारधाराऍ, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रन्थ अकादमी भोपाल 1973.
2. मित्तल नेमिशरण : राजनीती के प्रमुख विचारक, राजहंस प्रकाशन मेरठ 1966.
3. पाण्डेय कृष्णचन्द्र : राजनीतीक विचारक, एस.चन्द्र एण्ड कम्पनी लि. रामनगर नई दिल्ली.
4. कुमार अशोक : राजनीती विज्ञान, उपकार प्रकाशन आगरा.
5. आशीर्वादम : राजनीतीशास्त्र अप्पर इण्डिया पब्लिशिंग हाउस, लखनउ 1970.
6. दुबे सत्यनारायण : आधुनिक राजनीतिक विचारधाराऍ, शिवलाल अग्रवाल,आगरा 1970.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

2019-20

EURO ASIA

RESEARCH AND DEVELOPMENT ASSOCIATION

IC/14, RAMESH NAGAR, DELHI - 110 015

www.euroasiapub.org | email: editorijrim@gmail.com

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that a research paper/article/case study entitled

भारतीय संविधान में नागरिकता प्रावधान और नागरिकता संबंधित संविधान मे संशोधन एक महत्वपूर्ण अवलोकन

Authored by

डॉ. चक्रधर ग. बागडे

राजनिती विज्ञान विभाग प्रमुख

शामराव बापू कापगते आर्टस कॉलेज, भंडारा

Has been published

in

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)

Vol. 9, Issue 11, November 2019

ISSN (o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 |

UGC Appeoved

Asst. PROFESSOR
S. B. K. Arts Colleges
Sakoli Dist. Bhandara

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN IT & MANAGEMENT (IJRIM) ISSN(P): 2231-4334 ISSN(O): 2349-6517

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN ECONOMICS & SOCIAL SCIENCES (IJRESS) ISSN: 2249-7382

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN FINANCE AND MARKETING (IJRFM) ISSN: 2231-5985

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN ENGINEERING & APPLIED SCIENCES (IJREAS) ISSN(O): 2249-3905, (P): 2349-6525

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, ... SOCIAL SCIENCES (ISSN: 2349-7793)

With Best Regards

Sharma

Publishing Editor

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Dist. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 9 Issue 11, November - 2019
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 |

भारतीय संविधान में नागरिकता प्रावधान और नागरिकता संबंधित संविधान मे संशोधन एक महत्वपूर्ण अवलोकन

डॉ. चक्रधर ग. बागडे
राजनिति विज्ञान विभाग प्रमुख
शामराव बापू कापगते आर्टस कॉलेज साकोली जि. भंडारा

सारांश

हालांकि नागरिकता एक सरल और सीधी अवधारणा है, यह कई कारणों से भारतीय राजनीतिक मामलों में एक जटिल और विवादास्पद मुद्दा प्रतीत होता है। वैश्वीकरण और रोजगार के कारण बड़ी संख्या में लोग एक देश से दूसरे देश में जाने लगे हैं और लोग एक ही समय में कई स्थानों पर जा रहे है। जब से दुनिया में वैश्वीकरण की हवाएं चलने लगी हैं तब से यह काफी इसमे तेजी बढ़ गयी है। दूसरी ओर व्यापार और उद्योग का विस्तार करने के लिए, रोजगार की खोज, रिश्तों आदि की कारन आंतरराष्ट्रीय स्तर पर स्थलांतर करनेवालो की संख्या दिन–प्रतिदिन बढ़ रही है। स्वतत्रता के बाद भारत मे नागरिकता की यह समस्या दिनोदिन परेशानेकी बात बनती जा रही है। भारत की राजनितीक पार्टीया इस समस्या का राजनीतिक पार्टी के लिए फायदा उठा रहे है। अपने देश मे यात्रा और निवास को विनियमित करने के लिए, कई देशों को अपने आधिकारिक नागरिकों और विदेशी या 'अप्रवासी' नागरिकों को कड़ाई कानून बनाये है। लेकिन दुनिया की कई देशों में अवैध प्रवेश की समस्या बढ़ती जा रही है और भारत भी इसी समस्या से जूझ रहा हैं। भारत में बढ़ती घुसपैठ और उनकी नागरिकता के सवाल को देखते हुए संसद ने समय–समय पर संविधान में संशोधन किया है। लेकीन आज भी यह अपनी जगह जैसे की तधसी है। इस लेख में, मैंने पिछले कुछ वर्षों में नागरिकता के संबंध में भारत में उत्पन्न हुई समस्या की समीक्षा करने का प्रयास किया है।

प्रस्तावना

नागरिकता एक कानूनी मामला है जो एक व्यक्ति और एक देश के बीच संबंधों को दर्शाता है। यदि नागरिकता की अवधारणा को कानूनी रूप से माना जाता है, तो प्रत्येक हर र् के लिए नागरिकाता के

Co-ordinator, IQAC
S. B. K Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
No. ......
Dt. ......
SAKOLI
OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 9 Issue 11, November - 2019
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 |

अपने अपने नियम हैं। नागरिकों को उस क्षेत्र में रहने, संवाद करने, व्यापार करने के साथ–साथ राजनीतिक प्रक्रिया और राजनीतिक व्यवस्था में भाग लेने का अधिकार है। मतदान, राजनीतिक पद धारण करना आदि प्राप्त होते हैं। नागरिकता में निहित सामाजिक लाभ यह है कि व्यक्ति को एक समूह के रूप में एक सुरक्षित जीवन, आजीविका और सामान्य भलाई का अधिकार है। नागरिकता प्रदान करने के दो मुख्य सिद्धांत हैं। 'जस सोली' और 'जस सांगविनिस'। ये दोनों लैटिन में संज्ञा हैं। जस सोली के अनुसार, नागरिकता जन्म स्थान के आधार पर दी जाती है। जिस देश में यह मानदंड अपनाया गया है, उस देश में जन्म लेने वाले बच्चों को जन्म से ही उस देश की नागरिकता मिल जाती है। 'जस सांगविनिस' की अवधारणा रक्त संबंधों के महत्व पर जोर देती है। इसलिए बच्चे उसी देश की नागरिकता मिल जाती है, जिस देश के उनके माता–पिता नागरिक होते हैं। मोतीलाल नेहरू के समय के भारतीय नेताओं की राय थी कि जस सोली या जन्मस्थान के आधार पर भारतीय नागरिकता दी जानी चाहिए। घटना समिति ने जस सांगविनिस की अवधारणा को स्वीकार नहीं किया क्योंकि यह नस्लवाद पर आधारित थी और भारतीय संस्कृति के सिद्धांतों के खिलाफ थी। नागरिकता यह विषय संविधान में केंद्र की सूची में है, इसलिए नागरिकता का मुद्दा पूरी तरह से संसद के दायरे में आता है। भारतीय संविधान नागरिकता की व्याख्यां को परिभाषित नहीं करता है; हालांकि, भारतीय संविधान के अनुच्छेद ५ से ११ में इस बात की जानकारी दी गई है कि भारतीय नागरिकता के लिए कौन पात्र हो सकता है। २६ जनवरी १९५० को संविधान के प्रावधान लागू हुए; हालाँकि, नागरिकता से संबंधित प्रावधान संविधान को अपनाने के बाद २६ नवंबर, १९४९ को लागू हुए। पिछले कुछ वर्षों में, राजनीतिक समस्याओं और पड़ोसी देशों द्वारा भारत के नागरिकों पर किए गए अत्याचारों के कारण, बड़ी संख्या में लोग अवैध रूप से भारत चले गए हैं। यह समस्या पूर्वोत्तर राज्यों और कश्मीर राज्य में प्रचलित है। कालांतर में वे यहीं बस गए। इन लोगों की बढ़ती संख्या ने स्थानीय लोगों को रोजगार और उनके अधिकारों से वंचित कर दिया। इस घटना ने असम राज्य में बड़े पैमाने पर आंदोलन छेड़ दिया।

स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व ने जानबूझकर होटबैंक के मुद्दे पर आंखें मूंद लीं। आज भी यह लोग स्थानीय राजनीति में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं। यह हाल ही संपन्न हुये पश्चिम बंगाल के चुनावों से स्प है। इस घटना ने घुसपैठ के मुद्दे पर पश्चिम बंगाल सहित पूर्वोत्तर के राज्यों में आंदोलन छेड़

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

दिया है। यह समस्या आज एक गंभीर समस्या बन गई है क्योंकि पिछली सरकार ने भारत के नागरिकों की इस समस्या से आंखें मूंद ली थीं। यह लेख इन सभी सवालों की समीक्षा करने का प्रयास करता है।

शोध का उद्देश्य

- भारतीय संविधान में नागरिकता के प्रावधान का अध्ययन करना।
- संशोधन के माध्यम से नागरिकता खंड में किए गए प्रावधानों का अध्ययन करना।
- भारत में नागरिकता के प्रश्न से उत्पन्न विवाद और उसकी समस्या का अध्ययन करना।

भारतीय संविधान में नागरिकता प्रावधान

जिस देश में व्यक्ति का जन्म होता है, उस देश की उसे राष्ट्रीयता प्राप्त होती है। दूसरी ओर, नागरिकता एक कानूनी प्रक्रिया के माध्यम से सरकार द्वारा प्रदान की जाती है। भारतीय संविधान में नागरिकता का प्रावधान संविधान के अनुच्छेद ५ से ११ के भाग–२ में किया गया है। इस धारा के प्रावधानों के आधार पर भारतीय संसद ने नागरिकता अधिनियम, १९५५ पारित किया। यह अधिनियम भारतीय नागरिकता प्राप्त करने के ५ अलग–अलग तरीकों को निर्धारित करता है। जन्म और वंश यह भारतीय नागरिकता के मुख्य आधार हैं। भारतीय संविधान के अनुच्छेद ५ से ११ नागरिकता के अधिग्रहण और समाप्ति के मुद्दे से संबंधित हैं

अनुच्छेद ५ :– इसके अनुसार २६ जनवरी १९५० को संविधान के अधिनियमीत करने के दिन से भारत में रहने वाले सभी व्यक्तियों के साथ–साथ भारत में जन्म लेने वाले या जिनके माता–पिता भारतीय हैं या जिनके दादा–दादी भारतीय हैं, उन्हें भारतीय नागरिकता प्रदान की जाएगी।

अनुच्छेद ६ :– इसके अनुसार जो लोग १९ जुलाई १९४८ से पहले पाकिस्तान से भारत आए थे और तब से भारत में रह रहे हैं, सभी व्यक्ती भारतीय नागरिक कहलाएंगे।

अनुच्छेद ७ :– इसके अनुसार यदि कोई भारतीय व्यक्ति पाकिस्तान गया है और १९ जुलाई १९४८ तक पुनः लौट आया है तो वह व्यक्ति भी भारतीय नागरिक कहलाएगा।

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao ... Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 9 Issue 11, November - 2019
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 |

अनुच्छेद ८ :– इसके अनुसार यदि कोई व्यक्ति विदेश में रह रहा है, उसका जन्म भारत के बाहर हुआ है और उस व्यक्ति के माता–पिता भारतीय नागरिक हैं और व्यक्ति ने किसी अन्य देश की नागरिकता स्वीकार नहीं की है, तो वह व्यक्ति भी भारतीय नागरिक कहलाएगा।

अनुच्छेद ९ :– इस अनुच्छेद मे नागरिकता की समाप्ति का वर्णन इस प्रकार है। इसके अनुसार, जब कोई भारतीय व्यक्ति दूसरे देश की नागरिकता स्वीकार करता है और अपनी भारतीय नागरिकता का त्याग करता है, तो उसकी भारतीय नागरिकता समाप्त कर दी जाएगी।

अनुच्छेद १० :– इसके अनुसार संसद को नागरिकता पर अधिनियम बनाने का अधिकार दिया गया है। इसी आधार पर संसदने भारतिय नागरिकता प्राप्त करने के लिए नागरिकता अधिनियम १९५५ बनाया गया है। भारतीय नागरिकता प्राप्त करने के निम्नलिखित ५ तरीके हैं

- **जन्म से :–** भारत में जन्म लेने वाला कोई भी व्यक्ति । एक व्यक्ति जो २६ जनवरी, १९५० के बाद भारतीय नागरिक है और जिसके माता–पिता भारतीय नागरिक हैं, उसे जन्म से भारतीय नागरिकता दी जाएगी। विदेशी नागरिकों और उनकी संतानों को छोड़कर भारतीय नागरिकता नहीं दी जाएगी।
- **पंजीकृत नागरिकता:–** इसका मतलब है कि एक व्यक्ति जो विदेशी है, लेकिन ७ साल से अधिक समय से भारत में रह रहा है और किसी भी रा–विरोधी गतिविधियों में शामिल नहीं पाया गया है, उसने दूसरे देश की नागरिकता का त्याग किया है और जो महिलाएं विवाहित हैं भारतीय पुरुषों को अपना नाम दर्ज करके नागरिकता प्राप्त की जा सकती है। ऐसा पंजीकृत भारतीय प्रधानमंत्री, रापति बन सकता है।
- **वंश द्वारा नागरिकता :–** ऐसे व्यक्ति जिनका जन्म विदेश में हुआ है और जिनके माता–पिता भारतीय हैं उन्हें भारतीय नागरिकता प्राप्त होगी।
- **स्वदेशीकरण के माध्यम से नागरिकता :–** यदि भारत के बाहर का कोई प्रांत भारत में विलय करना चाहता है और देश इसे मंजूरी देता है, तो उसके सभी नागरिकों को स्वतः ही भारतीय नागरिकता मिल जाएगी। उदाहरण: सिक्किम और पांडिचेरी

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Dist. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 9 Issue 11, November - 2019
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 |

- **विलय के माध्यम से नागरिकता :—** यदि भारत सीमा क्षेत्र के एक हिस्से का विलय करता है, तो उस क्षेत्र के सभी लोगों को भारतीय नागरिकता मिल जाएगी। उदा. गोवा, लक्षद्वीप, दादर और नगर हवेली

अनुच्छेद ११ :— संसद को कानून द्वारा किसी व्यक्ति की नागरिकता समाप्त करने का अधिकार है। इसके अनुसार यदि कोई व्यक्ति राविरोधी गतिविधियों में लिप्त पाया जाता है तो संसद को उसकी नागरिकता कुछ दिनों, कुछ महीनों, कुछ वर्षो या स्थायी रूप से निरस्त करने का अधिकार है।

उदाहरण: — बालासाहेब ठाकरे, राज ठाकरे, प्रवीण तोगड़िया

नागरिकता से संबंधित भारत के संविधान में संशोधन

नागरिकता अधिनियम १९५५ एक ऐसा कानून है जो भारतीय नागरिकता के अधिग्रहण, उसके नियमों और निरसन से व्यापक रूप से संबंधित है। इस कानून के अनुसार, प्रत्येक भारतीय को एक भारतीय की एकमात्र नागरिकता प्राप्त है। इसका अर्थ यह हुआ कि जो व्यक्ति भारत का नागरिक है, वह किसी अन्य देश का नागरिक नहीं हो सकता। २०१९ से पहले इस अधिनियम में १९८६, १९९२, २००३, २००५ और २०१५ पांच बार संशोधन किया जा चुका है।

१) **१९८६ संशोधन:** नागरिकता अधिनियम —१९५५ के तहत, भारत में पैदा हुए सभी लोगों को नागरिकता प्रदान की गई थी। हालांकि, इस संशोधन के तहत जन्म आधारित नागरिकता के नियमों में बदलाव किया गया। २६ जनवरी १९५० को या उसके बाद और १ जुलाई १९८७ से पहले भारत में जन्म लेने वाले व्यक्ति भारतीय नागरिक होंगे। यह नागरिकता का प्रावधान तभी करता है जब १ जुलाई १९८७ के बाद और ४ दिसंबर २००३ से पहले भारत में पैदा हुए व्यक्ति के माता—पिता में से कोई एक जन्म से भारतीय नागरिक हो।

२) **२००३ संशोधन:** बांग्लादेश से घुसपैठ को देखते हुए तत्कालीन डेमोक्रेटिक फ्रंट सरकार ने अधिनियम में भारी संशोधन किया। संशोधन के अनुसार, ४ दिसंबर २००४ के बाद भारत में पैदा हुए लोगों के पास नागरिकता प्राप्त करने के लिए माता—पिता दोनों भारतीय नागरिक होने चाहिए। यदि केवल एक माता—पिता भारतीय नागरिक हैं, तो दूसरा माता—पिता अवैध अप्रवासी नहीं होना चाहिए।

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 9 Issue 11, November - 2019
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 |

सुधारों के बाद, भारत अब रक्त संबंधों के आधार पर नागरिकता के करीब पहुंच गया है। प्रावधान किया गया था कि जो व्यक्ति कई वर्षों से अवैध रूप से प्रवास कर रहा था उसे नागरिकता नहीं दी जाएगी।

प्रवासी भारतीय नागरिकता

सितंबर २००० में, भारत सरकार (विदेश मंत्रालय) ने एल.एम सिंघवी की अध्यक्षता में, प्रवासी भारतीयों पर एक उच्च--स्तरीय समिति का गठन किया गया था, जो दुनिया भर में फैले भारतीयों का व्यापक अध्ययन करने और उनके साथ रचनात्मक संबंधों के लिए सिफारिशें करने के लिए थी। समिति ने सिफारिश की कि नागरिकता अधिनियम, १९५५ के प्रावधानों में संशोधन किया जाए। ऐसे व्यक्तियों को दोहरी नागरिकता प्रदान करने की अनुमति देता है।

नागरिकता अधिनियम २००३ संशोधन २००३ में अटल बिहारी वाजपेयी के प्रधान मंत्री के कार्यकाल के दौरान पारित किया गया था। यह संशोधन पाकिस्तान और बांग्लादेश को छोड़कर १६ देशों में भारतीय मूल के व्यक्तियों के लिए प्रवासी भारतीय. नागरिकता प्रदान करता है। इस अधिनियम ने राष्ट्रमंडल नागरिकता से संबंधित या मान्यता देने वाले राृमंडल अधिनियम के सभी प्रावधानों को बाहर कर दिया। इस साल की शुरुआत में देश में ९ जनवरी को भारतीय प्रवासी दिन की शुरुआत हुई थी। तदनुसार, अधिनियम किसी भी विदेशी को भारतीय नागरिकता प्रदान करने का प्रावधान करता है जो विदेश में रहता है और जिनके पूर्वज कभी भारतीय नागरिक थे।

३) **२००५ का संशोधन:** इसके बाद, नागरिकता (संशोधन) अधिनियम, २००५ ने भारतीय नागरिकता के दायरे को पाकिस्तान और बांग्लादेश को छोड़कर सभी देशों से भारतीय मूल के लोगों तक बढ़ा दिया, जिन्हें स्थानीय कानून के तहत दोहरी नागरिकता प्रदान की गई थी। यह ध्यान दिया जाना चाहिए कि चूंकि भारतीय संविधान (अनुच्छेद ९) के तहत दोहरी नागरिकता की अनुमति नहीं है, इसलिए विदेश में भारतीय नागरिकता वास्तव में दोहरी नागरिकता नहीं है।

४) **२०१५ संशोधन** : २०१५ मे नागरिकता (संशोधन) अधिनियम, २०१५ के तहत विदेशों में भारतीय नागरिकता से संबंधित मुख्य कानून के प्रावधानों में संशोधन किया गया। अधिनियम ने

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 9 Issue 11, November - 2019
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 |

भारतीय मूल के व्यक्तियों के लिए कार्ड योजना बनाई गई। विदेशों में रहनेवाले भारतीय नागरिकों के विदेशों में भारतीय नागरिकता कार्ड धारक एक नई योजना शुरू की। भारतीय मूल के व्यक्तियों के लिए कार्ड योजना १९ अगस्त, २००२ को शुरू की गई थी और इसके बाद १ दिसंबर २००५ को विदेशों में भारतीय नागरिकों के लिए कार्ड योजना शुरू की गई थी। हालांकि विदेशों में भारतीय नागरिकों के लिए कार्ड योजना अधिक लोकप्रिय हो गई, दोनों योजनाएं एक ही समय में चल रही थीं। इससे आवेदकों के मन में अनावश्यक भ्रम की स्थिति पैदा हो गई।

५) **२०१९ संशोधन :** भारतीय नागरिकता अधिनियम के २०१९ पूर्व भारतीय नागरिकता कानून के तहद अफगानिस्तान, बांग्लादेश और पाकिस्तान से जो बिना किसी कानूनी दस्तावेज को पूरा किए भारत चले आये, छह समुदायों अर्थात् हिंदू, सिख, जैन, बौद्ध, ईसाई और पारसी के गैर—मुस्लिम धार्मिक अल्पसंख्यकों उन्हें भी मौजूदा कानून के तहत भारतीय नागरिकता प्राप्त करने की अनुमति नहीं थी। साथ ही, पुराना कानून कानूनी दस्तावेजों के आधार पर भारत में प्रवेश करने वालों को स्वीकार नहीं करता था, बल्कि उन लोगों को भी जिनका वीजा समाप्त हो गया था, भारतीय नागरिक के रूप में स्वीकार करते थे। भारत सरकार ने ऐसे नागरिकों को नागरिकता प्रदान करने के लिए नागरिकता (संशोधन) विधेयक, २०१९ पारित किया है। बिल ने भारतीय नागरिकता अधिनियम, १९५५ और भारतीय संविधान के अनुच्छेद १५ और १६ में संशोधन किया। यह संशोधन १९५५ के नागरिकता अधिनियम में किया गया था। ३१ दिसंबर २०१४ से पहले, अफगानिस्तान, बांग्लादेश और पाकिस्तान से आये हुये छह समुदायों अर्थात् हिंदू, सिख, जैन, बौद्ध, ईसाई और पारसी के गैर—मुस्लिम धार्मिक अल्पसंख्यकों को भारतीय नागरिकता प्रदान की गई है । पिछले कानून में पिछले १४ वर्षों में से ११ वर्षों तक भारत में रहने के बाद ही नागरिकता के लिए आवेदनों पर विचार करने का प्रावधान इस संशोधन के तहद है । नए प्रस्तावित कानून में उस प्रावधान में ढील दी गई है। वैध भारतीय नागरिक बनने के लिए इन अप्रवासियों को अब केवल छह साल के लिए देश में रहने की आवश्यकता होगी। यह प्रावधान देश के सभी राज्यों और केंद्र शासित प्रदेशों पर लागू है । यह प्रावधान के तहद आनेवाले लाभार्थी भारत के किसी भी राज्य में रह सकते हैं।

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

निष्कर्ष

लोकसभा में एक लिखित सवाल का जवाब देते हुए केंद्रीय गृह राज्य मंत्री नित्यानंद राय ने कहा कि एक करोड़ २४ लाख ९९ हजार ३९५ भारतीय इस समय दुनिया विविध देशोमें कायमता निवासी हैं। इनमें से ३७ लाख नागरिक कार्ड धारक हैं। इनमें से करीब ६.७६ लाख भारतीयों ने २०१५ और २०१९ के बीच अपनी नागरिकता छोड़ दी और अब स्थायी रूप से दूसरे देशों में चले गए हैं। २०१५ और २०१६ में १.४५ लाख नागरिक, २०१७ में १.२८ लाख नागरिक, २०१८ में १.२५ लाख नागरिक और २०१९ में १.३६ लाख भारतीयों ने अपनी नागरिकता छोड़ी है। एक तरफ, इस तस्वीर के बावजूद, बड़ी संख्या में मुस्लिम और गैर–मुसलमान पूर्वोत्तर भारत की सीमा से लगे देशों और श्रीलंका, बांग्लादेश, पाकिस्तान और अफगानिस्तान से कानूनी और अवैध रूप से भारत में प्रवेश कर चुके हैं। भारतीय राज्यों तमिलनाडु और ओडिशा में ९३,०३२ श्रीलंकाई शरणार्थी रह रहे हैं। इनमें से ५८,८४३ श्रीलंकाई तमिलनाडु के विभिन्न शिविरों में रह रहे हैं जबकि ३४,१३५ विभिन्न क्षेत्रों में रह रहे हैं। हाल ही में पारित नागरिकता अधिनियम के तहत बांग्लादेश, पाकिस्तान और अफगानिस्तान के गैर–मुसलमानों को भारतीय नागरिकता देने का निर्णय लिया गया है। अन्य शरणार्थियों की नागरिकता का प्रश्न अभी भी अनसुलझा है। इसके अलावा, पूर्वोत्तर भारत में विशेष रूप से असम, मेघालय, मणिपुर, मिजोरम, त्रिपुरा, नागालैंड और अरुणाचल प्रदेश राज्यों में नए कानून का कड़ा विरोध है, क्योंकि इन राज्यो अन्य देशोसे आये हुये हिंदुओं और मुसलमानों का एक बड़ा प्रवाह देखा गया है। विरोधियों का आरोप है कि बीजेपी सरकार हिंदुओं के लिए कानूनी शरण का रास्ता साफ कर अपना वोट आधार मजबूत करने की कोशिश कर रही है। इस कानून के खिलाफ और इसके पक्ष में राजनीतिक संघर्ष या आंदोलन हुए हैं। लेकिन किसी भी नेता के पास यह सोचने का समय नहीं है कि वास्तव में मुद्दा क्या है और इस समस्यापर कौनसा राहित मे हैं। अगर यह समस्या ऐसेही सुलझती रही तो, आने वाले पचास वर्षो तक यह मुद्दा भारतीय राजनीति में चर्चा का विषय रहेगा औइ इसके परिणाम आनवाले पिढीको भुगतने पडेगे।

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao ... Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Economics and Social Sciences(IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 9 Issue 11, November - 2019
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 |

संदर्भ

१) भारतीय राज्यघटना आणि कायदे लेखक अविनाश धर्माधिकारी चाणक्य मंडल प्रकाशन पुणे

२) भारतीय संविधान व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखक नरेंद्र चपळगावकार श्रीविद्या प्रकाशन पुणे

३) भारतीय राज्यघटनेची ओळख लेखक प्रा. डॉ. सुरेश देवरे

४) भारतीय संविधान भारत सरकार प्रकाशन

५) वेबसाइट पर अखबारों के लेख और लेख

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

2019-20

WOMEN'S COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE, NANDANWAN

310-B, New Nandanwan, Nagpur (M.S.) India.

Affiliated to R.T.M. Nagpur University, Nagpur. NAAC Re-Accredited with 'B' Grade

ONE DAY NATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

On

ROLE OF JUDICIARY IN REINFORCING INDIAN DEMOCRACY

ORGANIZED BY

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

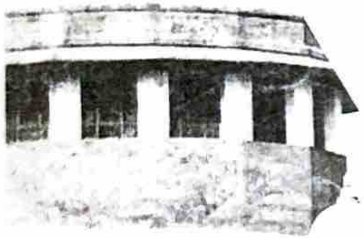

Certificate

This is to certify that

Dr. / Prof. / Ms / Mr. / Mrs. CHAKRADHAR BAGDE

of BAMRAOBAPU KAPGATE COLLEGE SAKOLI has participated in the

One Day National Interdisciplinary Conference on

ROLE OF JUDICIARY IN REINFORCING INDIAN DEMOCRACY

organized by

Department of Political Science, Women's College of Arts and Commerce, Nagpur

on 8th February 2020.

He / She has presented a Research Paper entitled

स्वतंत्र न्यायव्यवस्था व त्याची गरज

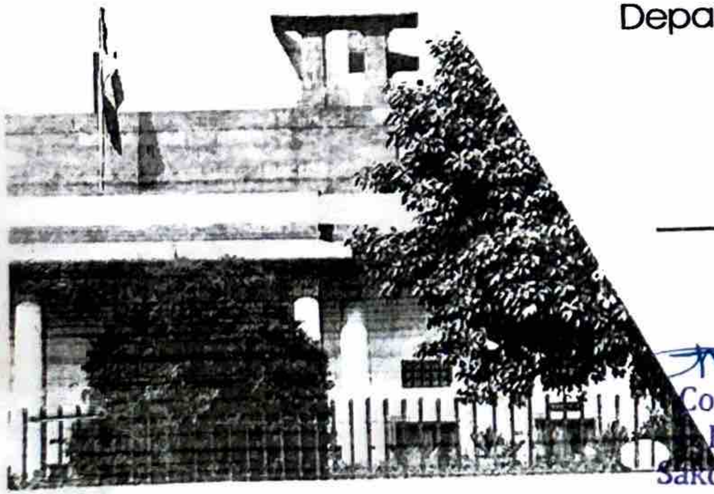

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Dr. Sampada S. Kullarwar
Convenor

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli — No. .... Dt. ....

Dr. N.R. Dixit
Principal

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

2020 - 21

(4)

International Journals of Multidisciplinary Research Academy

USA Address: 5913 Warren Ridge Dr, Bakersfield, California, USA - 93313
India Address: 129, NEW GRAIN MARKET, JAGADHRI – 135003
www.ijmra.us email id:- editorijmie@gmail.com, inforijmra@gmail.com
ICV 9.00 for IJMIE and IJMT, ICV 6.19 for IJPSS, ICV 9.00 for IJRSS and ICV 6.96 for IJESM as per IC Journals Master List

Publication Certificate

Here by awarding this certificate to डॉ. चक्रधर ग. बागडे, राजनिती विज्ञान विभाग प्रमुख, शामराव बापू कापगते आर्टस कॉलेज, भंडारा in recognition of the publication of the Research Paper "भारत–अमेरिका संबंधों में नए रुझानों के उद्भव का एक महत्वपूर्ण अवलोकन" in International Journal of Research in Social Sciences, Vol.10, Issue 08, August 2020, ISSN: 2249-2496, Impact Factor: 7.081, PEER Reviewed Journal. A Monthly, Double-Blind, Peer Reviewed, Refereed, Open Access International Journal.

THANK YOU

WITH REGARDS

Editor
www.ijmra.us
editorijmie@gmail.com
info@ijmra.us

ASST. PROFESSOR
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e- Journal - Included in the International Serial Directories
listed in Ulrich's Periodical Directory, USA; Open J-Gate, Index Copernicus, Cabell's Directories of Publishing Opportunities, USA, New Jour, EBSCO Publishing, Scribd, Cornell University Library, DOAJ, CEPIC and Scirus.
International Journal of Management, IT & Engineering (IJMIE) (ISSN: 2249-0558)
International Journal of Engineering, Science and Mathematics (ISSN: 2320-0294)
International Journal of Marketing and Technology (IJMT) (ISSN: 2249-1058)
International Journal of Research in Social Sciences (IJRSS) (ISSN: 2249-2496)
International Journal of Engineering & Scientific Research (IJESR) (ISSN: 2347-6532)
International Journal of Physical and Social Sciences (ISSN: 2249-5894)

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
* SAKOLI *

International Journal of Research in Social Sciences
Vol.10 Issue 08, August 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

भारत—अमेरिका संबंधों में नए रुझानों के उद्भव का एक महत्वपूर्ण अवलोकन

डॉ. चक्रधर ग. बागडे
राजनिती विज्ञान विभाग प्रमुख
शामराव बापू कापगते आर्टस कॉलेज साकोली जि. भंडारा

सारांश

द्वितीय विश्व युद्ध के बाद, दुनिया के पीछे दो शक्तिशाली राष्ट्र उभरे, कम्युनिस्ट विचारधारा वाले रूस और पूंजीवादी दिमाग वाले अमेरिका। रूस ने वारसॉ संधि की स्थापना की और संयुक्त राज्य अमेरिका ने नाटो संधि की स्थापना की। द्वितीय विश्व युद्ध के बाद, एशिया और अफ्रीका में ब्रिटिश शासन के तहत कई देश स्वतंत्र हो गए। हमारा देश भी अंग्रेजों की गुलामी से मुक्त हुए देशों में से एक था। इन शक्तिशाली राष्ट्रों ने नए स्वतंत्र राष्ट्रों को अपने—अपने समूहों में खींचने की कोशिश की। १९४७ से १९९० तक की अवधि को दुनिया भर में शीत युद्ध के रूप में जाना जाता था। शीत युद्ध के दौरान, एशियाई महाद्वीप के देशों, जैसे चीन, भारत और वियतनाम ने रूस का पक्ष लिया। इसलिए, एशिया में रूस का दबदबा था। १९८७ के बाद, मिखाइल गोर्बाचेव की सुधारवादी नीतियों ने पंद्रह नए राज्यों का गठन किया, जिसने रूस को एकजुट किया। इसने रूस को कमजोर कर दिया और संयुक्त राज्य अमेरिका को एशिया में प्रवेश करने की अनुमति दी। १९९१ में, भारत सरकार ने अपनी अर्थव्यवस्था को खोल दिया और अमेरिकी कंपनियां विदेशी निवेश के साथ भारत आने लगीं। जैसे ही भारत ने वैश्वीकरण और उदारीकरण की नीति अपनाई, भारतीय अर्थव्यवस्था की यात्रा साम्यवादी अर्थव्यवस्था से पूंजीवादी अर्थव्यवस्था तक शुरू हुई। परिणामस्वरूप, भारत की विदेश नीति रूस से संयुक्त राज्य अमेरिका में स्थानांतरित हो गई। इसी कारण १९९१ के बाद भारत और अमेरिका के बीच वैचारिक खाई कम होने लगी। आज अमेरिका भारत को अपना सबसे करीबी दोस्त मानता है। इस लेख में, मैंने भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच बदलते संबंधों की समीक्षा करने की कोशिश की है।

प्रस्तावना

१५ अगस्त १९४७ को भारत अंग्रेजों की गुलामी से आजाद हुआ। इस समय, भारत कई विकास मुद्दों का सामना कर रहा था। नव स्वतंत्र भारत का नेतृत्व पंडित नेहरू ने किया था। पंडित नेहरू का झुकाव साम्यवादी विचारों की ओर था। इसने रूस को उनके करीब महसूस कराया। भारत के प्रधान मंत्री, पंडित नेहरू ने तटस्थता की नीति अपनाई है, जिसका अर्थ है कि रूस और संयुक्त राज्य अमेरिका को राष्ट्रों के किसी भी समूह में शामिल हुए बिना तटस्थ रहना चाहिए। अलगाव शब्द पहली बार पंडित नेहरू ने १९५४ में कोलंबो में एक भाषण में गढ़ा था। प्रधान मंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू के अनुसार, गुटनिरपेक्षता का अर्थ है किसी भी राष्ट्र के प्रतीक के बिना राष्ट्रीय विकास के लिए दोनों देशों की मदद लेना। पंडित नेहरू के बाद इंदिरा गांधी प्रधानमंत्री बनीं। थोड़े समय को छोड़कर, वह अपनी मृत्यु (१९८४) तक भारत की प्रधान मंत्री रहीं। १९८४ में राजीव गांधी प्रधानमंत्री बने। रूस इन तीन प्रधानमंत्रियों के समय से ही भारत का घनिष्ठ मित्र रहा है। इस अवधि के दौरान, भारत—अमेरिका संबंध लगभग समाप्त हो गए थे। स्वतंत्रता के बाद, भारत ने राष्ट्रीय

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Social Sciences
Vol.10 Issue 08, August 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

विकास के लिए पंचवर्षीय योजना को अपनाया। हालाँकि, पड़ोसी देश पाकिस्तान ने संयुक्त राज्य अमेरिका को पछाड़ दिया। १९५४ में अमेरिका ने पाकिस्तान के साथ मिलकर सैंटो नाम का एक संगठन बनाया, जो भारत को पसंद नहीं था। १९६४ और १९७१ के भारत—पाकिस्तान युद्धों में, अमेरिका ने पाकिस्तान से सीधा समर्थन मांगा। कश्मीर मुद्दे पर संयुक्त राष्ट्र में अमेरिका ने भी पाकिस्तान का पक्ष लिया। हालांकि इस दौरान रूस भारत के पक्ष में मजबूती से खड़ा रहा। मिखाइल गोर्बाचेव १९८५ में रूस के राष्ट्रपति बने। उन्होंने रूस में सुधारवाद की नीति अपनाई। पेरिस्त्रोइका और ग्लासनॉट उनके सुधार कार्यक्रम के प्रमुख शब्द थे। मिखाइल गोर्बाचेव की सुधारवादी नीतियों के कारण सोवियत संघ का विघटन हुआ और १५ देशों को रूसी स्टील की बेड़ियों से बाहर निकाला गया। आगामी अवधि में, रूस कमजोर हो गया और भारत ने आर्थिक सुधार की नीति अपनाई। इन दोनों घटनाओं ने भारत—अमेरिका संबंधों को प्रगाढ़ बना दिया। निम्नलिखित भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच बदलते संबंधों की समीक्षा करने का एक प्रयास है।

शीत युद्ध के दौरान भारत—अमेरिका संबंध

शीत युद्ध के कारण १९४६ से १९८९ तक पूरी दुनिया दो गुटों में बंट गई थी। शीत युद्ध में, एक समूह संयुक्त राज्य अमेरिका और दूसरा सोवियत संघ का था। दुनिया की हर समस्या गुट के हितों पर आधारित थी। शीत युद्ध के परिणामस्वरूप नाटो, सीआईटीओ, सेंटो और वार्सा संधि जैसे कई सैन्य समूहों का गठन हुआ। ये संगठन दुनिया के अधिक से अधिक क्षेत्रों में वर्चस्व के लिए और अपने समूह में अधिक देशों को शामिल करने के लिए प्रतिस्पर्धा कर रहे थे। यद्यपि भारत ने दोनों समूहों के साथ गुटनिरपेक्षता की नीति अपनाई, सोवियत संघ के प्रति भारत का झुकाव परोक्ष रूप से इस तथ्य के कारण था कि भारत के शीर्ष अधिकारी समाजवादी विचारधारा के समर्थक थे। यह बात अमेरिका को पसंद नहीं आई क्योंकि भारत एशिया का एक महत्वपूर्ण और बड़ा देश था। हालाँकि, भारत किसी भी समूह में शामिल नहीं हुआ और एक अलग समूह का गठन किया जिसे गैर—गठबंधन कहा जाता है। गुट निरपेक्ष संगठन को विश्व में तीसरे समूह के रूप में जाना जाता था। दुनिया के कई देश इस संगठन के सदस्य थे। उसी समय, भारत में कुछ घटनाओं के कारण संयुक्त राज्य अमेरिका भारत से दूर जा रहा था जिसने संयुक्त राज्य अमेरिका के अहंकारी रवैये को गति दी।

१) भारत—पाकिस्तान युद्धः १९६४ और १९७१ के भारत—पाकिस्तान युद्धों के दौरान, अमेरिका ने चीन सहित पाकिस्तान का पूरा सहयोग किया, जो भारत के लिए बहुत चिंता का विषय था। भारत ने रूस के साथ २० साल तक दोस्ती की और एक सहयोग समझौते पर हस्ताक्षर किए, जिसकी पुष्टि अमेरिका और चीन दोनों ने की। अमेरिका लगातार पाकिस्तान का समर्थन कर रहा था। परिणामस्वरूप, भारत और रूस के बीच मित्रता की संधि पर हस्ताक्षर किए गए। यह संयुक्त राज्य अमेरिका को पसंद नहीं था।

२) भारत—रूस मैत्री संधि—१९७१: १९७१ में रूस के विदेश मंत्री आंद्रेई ग्रेमिको ने भारत का दौरा किया। इस यात्रा के दौरान ९ अगस्त १९७१ को भारत और रूस ने २० साल के मैत्री समझौते पर हस्ताक्षर किए। समझौते पर भारत की ओर से विदेश मंत्री स्वर्णसिंह और रूस की ओर से विदेश मंत्री ग्रोमिको ने हस्ताक्षर किए। समझौते के अनुसार, दोनों देशों ने आपसी रक्षा समझौते पर हस्ताक्षर किए और दिखाया कि सोवियत—भारतीय मित्रता अविभाज्य थी। रूस ने विज्ञान, कला, साहित्य,

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli Distt. Bhandara

Shankarrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Social Sciences
Vol.10 Issue 08, August 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

शिक्षा और स्वास्थ्य के क्षेत्रों में भारत की मदद करने का वादा किया है। इसी तरह, २ अक्टूबर १९७२ को दोनों देशों ने विज्ञान और प्रौद्योगिकी पर एक समझौते पर हस्ताक्षर किए।

३) १९७४ पोखरण परमाणु परीक्षण: १९७४ में, भारत ने पोखरण रेगिस्तान में अपने दम पर परमाणु परीक्षण करके पूरी दुनिया को चौंका दिया, क्योंकि संयुक्त राष्ट्र के स्थायी सदस्यों को छोड़कर भारत से पहले किसी अन्य देश ने ऐसा परमाणु परीक्षण नहीं किया था। यह घटना अमेरिका के अहंकार के लिए आघात साबित हुई। परमाणु परीक्षण के बाद भारत को परमाणु हथियारों के साथ दुनिया के सबसे शक्तिशाली देशों की सूची में शामिल किया गया था। यद्यपि तत्कालीन प्रधान मंत्री इंदिरा गांधी ने परमाणु परीक्षण को शांतिपूर्ण परीक्षण कहा था, भारत के परमाणु परीक्षण के बाद, संयुक्त राज्य अमेरिका ने भारत को परमाणु सामग्री और ईंधन की आपूर्ति पर प्रतिबंध लगा दिया और भारत पर कई प्रतिबंध लगाए। इस घटना ने भारत और अमेरिका के बीच काफी कड़वाहट पैदा कर दी थी। लेकिन इस विचित्र स्थिति में रूस ने भारत का समर्थन किया और भारत और रूस के साथ संबंध मजबूत किए। पोखरण परमाणु परीक्षण के बाद भारत और पड़ोसी चीन दोनों में दहशत फैल गई। अंतरराष्ट्रीय स्तर पर भी भारत पर तरह—तरह के प्रतिबंध लगाने का दबाव था। भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच अंतर्राष्ट्रीय संबंध सामान्य रहे हैं लेकिन उनमें सुधार नहीं हुआ है।

४) अंतरिक्ष में भारत के आर्यभत्र उपग्रह का प्रक्षेपण: परमाणु ऊर्जा कार्यक्रम के साथ—साथ अंतरिक्ष प्रौद्योगिकी भी अमेरिकी अहंकार का सूचक था। भारत ने १९७२ में भारतीय अंतरिक्ष अनुसंधान संगठन की स्थापना की और १९ अप्रैल १९७५ को रूस की मदद से भारत के पहले उपग्रह आर्यभट्ट को अंतरिक्ष में प्रक्षेपित किया। आज तक किसी भी विकासशील देश ने ऐसा करने की हिम्मत नहीं की और ४ अप्रैल १९८३ को भारत के पहले अंतरिक्ष यात्री राकेश शर्मा ने अंतरिक्ष मे प्रवेश किया। अंतरिक्ष प्रौद्योगिकी में भारत का यह बढ़ता प्रभाव संयुक्त राज्य अमेरिका को परेशान कर रहा था।

४) १९९८ पोखरण—२: १९९८ तत्कालीन प्रधानमंत्री अटल बिहारी वाजपेयी ने पोखरण में परमाणु परीक्षण कर पूरी दुनिया को चौंका दिया था। इस परीक्षण में भारत ने परमाणु परीक्षण के साथ—साथ हाइड्रोजन बम का भी परीक्षण किया था। इस परीक्षण के बाद, इज़राइल को छोड़कर पूरी दुनिया भारत के खिलाफ खड़ी हो गई और संयुक्त राज्य अमेरिका सहित कई देशों ने भारत पर आर्थिक प्रतिबंध लगा दिए। अमेरिका ने भारत में अपने राजदूत को भी वापस बुला लिया था। दुनिया के अधिकतर देशों ने भारत पर प्रतिबंध लगा रखे थे।

भारत—अमेरिका संबंधों में सुधार का समय

पोखरण—२ परीक्षण के बाद से भारत और अमेरिका के बीच पिछले कुछ समय से तनाव चल रहा था। २००२ में, अटल बिहारी वाजपेयी ने अमेरिकी महासभा को संबोधित किया और भारत और अमेरिका के बीच एक नए रिश्ते की नींव रखी। पूर्व प्रधान मंत्री अटल बिहारी वाजपेयी के तहत भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच संबंधों में सुधार हुआ है। निम्नलिखित घटनाओं ने इसका कारण बना:

भारत—अमेरिका असैन्य परमाणु समझौता

भारत—अमेरिका नागरिक समझौते पर २००५ में हस्ताक्षर किए गए थे। उस समय जॉर्ज डब्ल्यू बुश संयुक्त राज्य अमेरिका के राष्ट्रपति थे। भारत में मनमोहन सिंह के नेतृत्व में संयुक्त प्रगतिशील गठबंधन

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. ...... Dt. ......

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Social Sciences
Vol.10 Issue 08, August 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

की सरकार थी। भारत ने अपना पहला परमाणु परीक्षण १९७४ में पोखरण में किया था। भारत को तब परमाणु क्षेत्र में प्रतिबंधों का सामना करना पड़ा था। भारत को संयुक्त राज्य अमेरिका और कुछ यूरोपीय देशों से परमाणु प्रौद्योगिकी और परमाणु ईंधन प्राप्त करने से प्रतिबंधित कर दिया गया था। भारत १९७४ से इस तकनीक की मांग कर रहा है; हालांकि, प्रतिबंध नहीं हटाए गए। इस बीच, १९९८ में, भारत ने अपना दूसरा परमाणु परीक्षण किया और खुद को परमाणु–सशस्त्र राष्ट्र घोषित किया। बाद में भारत पर प्रतिबंध कड़े कर दिए गए। एनपीटी और सीटीबीटी समझौते पर हस्ताक्षर किए बिना भारत ने विकास, शांति के लिए अपना परमाणु कार्यक्रम जारी रखा। चूंकि भारत समझौते के दायरे से बाहर था, इसलिए अंतर्राष्ट्रीय परमाणु ऊर्जा एजेंसी (आईएईए) के पास रिएक्टरों का निरीक्षण करने के लिए अघोषित दौरे करने का अधिकार नहीं था। भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच इस समझौते से दो बातों पर संयुक्त राज्य अमेरिका और तीन बातों पर भारत ने सहमति व्यक्त की। समझौते के तहत अमेरिका भारत को एकमुश्त छूट देने पर राजी हो गया। वन–टाइम वीवर किसी ऐसे देश के साथ किसी भी परमाणु क्षेत्र में सहयोग नहीं करने की अमेरिकी नीति है जिसने सैन्य उद्देश्यों के लिए यूरेनियम का उपयोग किया है; लेकिन अगर हम भारत के साथ व्यापार शुरू करना चाहते हैं, तो हमें कानून बदलना होगा। इसलिए इसे एकमुश्त छूट कहा गया है दूसरा, भारत को परमाणु आपूर्ति को नियंत्रित करने वाले परमाणु आपूर्तिकर्ता समूह की सदस्यता देने का प्रयास किया जाएगा। क्योंकि इसके बिना भारत के लिए यूरेनियम हासिल करना मुश्किल होगा।

भारत द्वारा स्वीकार की गई पहली शर्त यह है कि भारत एक नागरिक परमाणु परियोजना और एक सैन्य परमाणु परियोजना के बीच अंतर करेगा। दूसरा, असैन्य परमाणु परियोजनाओं को आईएईए जांच के दायरे में लाया जाएगा। तीसरी शर्त यह है कि भारत में परमाणु प्रौद्योगिकी की आपूर्ति करने वाले देशों के साथ व्यापार पर कानून बनाया जाए। दोनों देशों के बीच सहमति के बाद परमाणु समझौते पर हस्ताक्षर किए गए। इस समझौते ने भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच संबंधों को बेहतर बनाने में मदद की।

राष्ट्रपति बराक ओबामा की भारत यात्रा

जनवरी २०१५ में बराक ओबामा भारत दौरे पर आए थे। वह २६ जनवरी २०१५ गणतंत्र दिवस समारोह में मुख्य अतिथि थे। ओबामा की भारत यात्रा के दौरान भारत–अमेरिका संबंध सर्वकालिक उच्च स्तर पर थे। यात्रा के दौरान, आतंकवाद के उन्मूलन और शांतिपूर्ण सह–अस्तित्व की स्थापना के लिए भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच कई महत्वपूर्ण समझौतों पर हस्ताक्षर किए गए। दोनों देशों ने जलवायु परिवर्तन, आतंकवाद, गरीबी, कुपोषण और मानवाधिकार जैसे अंतरराष्ट्रीय मुद्दों पर एक साथ काम करने की इच्छा भी व्यक्त की।

डोनाल्ड ट्रंप का भारत दौरा

२०१७ में, डोनाल्ड ट्रम्प संयुक्त राज्य अमेरिका के नए राष्ट्रपति बने। इस बीच, भारत और अमेरिका के बीच संबंध खराब हुए हैं। डोनाल्ड ट्रंप का भारत विरोधी रवैया शुरू से ही बेहद खास रहा है. ट्रंप ने अपने चुनाव प्रचार के दौरान यह बात कही थी। डोनाल्ड ट्रंप के सत्ता संभालने के बाद से प्रधानमंत्री मोदी व्हाइट हाउस जाने वाले पहले विदेशी मेहमान थे। नरेंद्र मोदी के मद्देनजर दोनों देशों के बीच कई समझौतों पर दस्तखत हुए हैं.हाल ही में डोनाल्ड ट्रंप ने मुस्लिम आतंकवाद को खत्म

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Social Sciences
Vol.10 Issue 08, August 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

करने के लिए भारत से विशेष मदद मांगी है. ट्रंप ने भारत से अफगानिस्तान में सहयोग करने को कहा था। इसके अलावा, अमेरिका को पाकिस्तान पर नजर रखने के लिए भारत के समर्थन की जरूरत है।

भारत—अमेरिका संबंधों में सुधार के प्रमुख कारण

१९९१ में जब से भारत ने नए आर्थिक सुधारों को अपनाया, भारत जमीनी स्तर पर एक प्रमुख शक्ति बन गया है। भारतीय अर्थव्यवस्था, जो १९९० में स्वर्ण गिरवी चलाती थी, अब ब्रिटेन को पीछे छोड़ते हुए दुनिया की पांचवीं सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था है। वहीं, सूचना प्रौद्योगिकी के विकास में भारतीयों की अहम भूमिका है। आज, संयुक्त राज्य अमेरिका में दुनिया का सबसे बड़ा आईटी उद्योग है, जिसमें भारतीय काम कर रहे हैं। पिछले तीन वर्षों में, कई भारतीय इंजीनियर और व्यावसायिक छात्र संयुक्त राज्य में बस गए हैं, और जब से उन्हें ग्रीन कार्ड मिला है, वे अमेरिकी राजनीति में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं। यही कारण है कि राष्ट्रपति पद के लिए दौड़ रहे अमेरिकी व्यक्ति को भारतीयों की जरूरत है। इसे आप नीचे दी गई जानकारी से देख सकते हैं।

अमेरिकी राजनीति में भारतीय मूल के मतदाताओं का बढ़ता प्रभाव

संयुक्त राज्य अमेरिका में रहने वाले भारतीयों को भारतीय—अमेरिकी कहा जाता है क्योंकि उनकी जड़ें भारत में हैं। १९८० में आयोजित अमेरिकी जनगणना ब्यूरो ने एशियाई भारतीयों को स्वदेशी अमेरिकियों से अलग करने के लिए एक और शब्द गढ़ा। संयुक्त राज्य अमेरिका की जनसंख्या लगभग ३२८२ मिलियन है। २०१० और २०१७ के बीच, कुल ८ लाख भारतीय अप्रवासी संयुक्त राज्य अमेरिका में बस गए। यह अन्य देशों की तुलना में अधिक है। संयुक्त राज्य अमेरिका में प्रवास करने वाले भारतीयों की संख्या दूसरे स्थान पर है। अमेरिका में हर ६ अप्रवासियों में से १ भारतीय है। संयुक्त राज्य अमेरिका में भारतीयों की बढ़ती संख्या अमेरिकी राष्ट्रपति चुनाव के परिणाम को बदलने के लिए काफी मजबूत है। दूसरा कारण यह है कि संयुक्त राज्य अमेरिका में उच्च पदों वाले भारतीय—अमेरिकी शिक्षा और काम के कारण वहां रहते हैं और नागरिकता प्राप्त करने में सक्षम हैं। यही कारण है कि आने वाली पीढ़ियां अपने अस्तित्व के लिए पुरानी पीढ़ियों का अनुसरण करती हैं और उच्च पदों को प्राप्त करती हैं। इसका सबसे अच्छा उदाहरण भारतीय मूल की कमला हैरिस हैं जो संयुक्त राज्य अमेरिका की उपराष्ट्रपति हैं।

प्रशांत क्षेत्र में चीन के बढ़ते प्रभाव को कम करने में भारत का महत्व

चीन के वर्तमान राष्ट्रपति शी. जिनपिंग के तहत चीन ने आक्रामक विस्तार की नीति अपनाई है। इस अवधि के दौरान, चीन ने ताइवान, जापान और भारत के साथ अपने सीमा विवाद शुरू किए और अमेरिका से किसी भी खतरे के बावजूद एशिया—प्रशांत क्षेत्र में अपनी कट्टरता जारी रखी। इस क्षेत्र में चीन के बढ़ते प्रभाव को कम करने के लिए अमेरिका को भारत जैसे मजबूत देश की जरूरत है। यह अमेरिका को पहचान रहा है। २०१७ में, भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच अंतरराष्ट्रीय संबंधों के चार दशक बीत चुके हैं। अमेरिका और भारत के बीच एक अलग केमिस्ट्री दुनिया को ओर देख रही है। संयुक्त राज्य अमेरिका, जो कभी चीनी सैनिकों की मदद से भारत को हराने की कोशिश करता था, अब चीन से आगे निकलने के लिए भारतीय सैनिकों की मदद की जरूरत है। एशिया में दो महाशक्तियां हैं, एक चीन में और दूसरी भारत में। एशिया में शक्ति संतुलन बनाए रखने के लिए

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Wapgade Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Social Sciences
Vol.10 Issue 08, August 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

भारत का मजबूत होना बहुत जरूरी है और चीन की विस्तारवादी नीति को नियंत्रित करने के लिए अमेरिका को भारत के अलावा कोई और करीबी सहयोगी नजर नहीं आता। इससे अमेरिका के पास भारत के साथ रहने के अलावा कोई विकल्प नहीं बचा है। संयुक्त राज्य अमेरिका ने चीन को नियंत्रित करने के लिए भारत, जापान और ऑस्ट्रेलिया के साथ रक्षा समझौतों पर हस्ताक्षर किए हैं। इसके तहत चारों देशों की सेनाओं ने संयुक्त अभ्यास किया था।

दोनों देश रक्षा और आतंकवाद विरोधी नीति पर सहमत हैं

संयुक्त राज्य अमेरिका ने भारत–प्रशांत क्षेत्र में दीर्घकालिक सुरक्षा और स्थिरता बढ़ाने के लिए रक्षा और आतंकवाद का मुकाबला करने में भारत के साथ सहयोग करने पर सहमति व्यक्त की है। कुछ साल पहले अमेरिका जानबूझकर पाकिस्तान की आत्तंकी नीति से आंखें मूंद रहा था। अमेरिका को ट्वाइस टावर्स पर हुए आतंकी हमले का खामियाजा भुगतना पड़ा है। इस घटना ने संयुक्त राज्य अमेरिका को आतंकवादी हमले और उस त्रासदी से अवगत कराया जो पाकिस्तानी आतंकवादी हमले के बाद से भारत पर आई है। नतीजतन, संयुक्त राज्य अमेरिका ने पश्तूनों को पीछे छोड़ते हुए भारत के साथ सहयोग करने की नीति अपनाई। भारत और अमेरिका के बीच २+२ कैबिनेट बैठकें राष्ट्रपति बराक ओबामा के समय से ही शुरू हो चुकी हैं। भारत–अमेरिका संबंधों को सुधारने में सैन्य सहायता को एक महत्वपूर्ण कारक माना जाता है। भारत को अमेरिकी सैन्य सहायता में यह शर्त शामिल है कि भारत को सैन्य क्षेत्र में सैन्य हार्डवेयर और प्रौद्योगिकी प्रदान की जाए। पिछले एक दशक में भारत–अमेरिका रक्षा व्यापार शून्य से बढ़कर १५ १५ अरब हो गया है, जिसमें कुछ उन्नत अमेरिकी सैन्य उपकरणों की बिक्री भी शामिल है। उन्नत सैन्य प्रौद्योगिकी विकसित करने में एक विश्व नेता के रूप में, संयुक्त राज्य अमेरिका भारतीय सुरक्षा को बढ़ाने में मदद करने के लिए तैयार है। इस प्रतिबद्धता का एक प्रमुख उदाहरण पिछले जून में सी गार्डियन के मानव रहित हवाई वाहन प्रणाली की बिक्री के लिए ट्रम्प प्रशासन की मंजूरी है।

अमेरिका ने भारत की आतंकवाद विरोधी नीति का समर्थन किया

बदलते भारत–अमेरिका संबंधों का एक महत्वपूर्ण स्तंभ आतंकवाद के खिलाफ लड़ाई में भारत के साथ बढ़ता सहयोग है। दुनिया के ज्यादातर शांतिप्रिय देश भीषण आतंकी हमलो का सामना कर रहे हैं। भारत कई वर्षों से पाकिस्तान की आतंकवादी गतिविधियों का सामना कर रहा है और दुनिया में बढ़ती आतंकवादी गतिविधियों पर अंकुश लगाने के लिए अपने विचार विश्व मंच पर रख रहा है। राष्ट्रपति ट्रम्प और अन्य अमेरिकी नेताओं ने स्पष्ट कर दिया है कि हम सीमा पार आतंकवाद या आतंकवादी सुरक्षित पनाहगाहों को बर्दाश्त नहीं करेंगे। इस प्रयास के तहत, हमने ट्रम्प प्रशासन के साथ अमेरिका–भारत आतंकवाद विरोधी संवाद शुरू किया। भारत ने दुनिया भर में आतंकवादी गतिविधियों पर अंकुश लगाने के लिए आतंकवादियों का पता लगाने और उनके लिए वित्तीय सहायता प्राप्त करने के लिए क्षेत्रीय और वैश्विक आतंकवादी शिविरों और अभियानों में सहयोग करने की नीति अपनाई है।

भारत और अमेरिका के आर्थिक और व्यापारिक संबंध

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Vapur ... Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

International Journal of Research in Social Sciences
Vol.10 Issue 08, August 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

भारत वैश्विक अर्थव्यवस्था में आर्थिक विकास के केंद्र में है। नतीजतन, भारत के साथ अमेरिकी व्यापार और निवेश संबंध विकसित हो रहे हैं। द्विपक्षीय व्यापार २००१ में २० २० बिलियन से बढ़कर २०१९ तक ५ ११५ बिलियन हो गया है। बेशक, आपके बाजार के आकार को देखते हुए, माल और सेवाओं दोनों के प्रवाह की पर्याप्त गुंजाइश है, और व्यापार अधिक पारस्परिक बनने की प्रक्रिया में है। ट्रम्प प्रशासन ने व्यापार और निवेश विवादों को तेजी से हल करने के लिए भारत के साथ सहयोग करने की नीति अपनाई है, जो एक दूसरे के बाजारों में निवेश करने के लिए पारस्परिक रूप से फायदेमंद होगा। दोनों देश एक ऐसी नीति तैयार करने पर सहमत हुए जिससे दोनों देशों के बीच आर्थिक आदान–प्रदान और व्यापार में वृद्धि होगी, उभरती प्रौद्योगिकियों में सहयोग की सुविधा होगी और दोनों देशों में रोजगार का सृजन होगा। दोनों देशों ने एक व्यापार नीति को आगे बढ़ाने का फैसला किया है जो भारत को भारत–प्रशांत क्षेत्र में अमेरिकी उद्योगों के लिए एक वैकल्पिक केंद्र बनने के लिए व्यापार और निवेश के माध्यम से रणनीतिक अवसरों का लाभ उठाने की अनुमति देगा। अमेरिकी वस्तुओं और सेवाओं के बढ़ते खुलेपन और अमेरिकी कंपनियों की बढ़ती उपस्थिति बेहतर बुनियादी ढांचे और समग्र कनेक्टिविटी में निजी क्षेत्र के निवेश को प्रोत्साहित करेगी। उदाहरण के लिए, अमेरिकी कंपनियों के पास नई प्रौद्योगिकियां हैं जो भारत को देश भर में १०० स्मार्ट शहरों के निर्माण के अपने महत्वाकांक्षी लक्ष्य को प्राप्त करने में मदद कर सकती हैं। इसके अलावा, अमेरिकी संयुक्त उद्यम वैश्विक उत्सर्जन मानकों को पूरा करते हैं

निष्कर्ष

अमेरिका की राष्ट्रीय सुरक्षा रणनीति यह मानती है कि भारत एशिया–प्रशांत क्षेत्र और उसके बाहर एक प्रमुख वैश्विक शक्ति है। भारत–प्रशांत क्षेत्र के लोगों के साथ–साथ अन्य लोगों की सुरक्षा और समृद्धि के लिए भारत–अमेरिका संबंध विकसित करना महत्वपूर्ण है। दोनों देश मानते हैं कि क्षेत्रीय स्थिरता और सुरक्षा बनाए रखने, सामूहिक विनाश के हथियारों के प्रसार को रोकने और आतंकवाद को खत्म करने की कोशिश करने के लिए दोनों देशों के बीच संबंधों को विकसित करने में समय लगता है। पिछले १७ वर्षों में, दोनों देशों के नेताओं के बीच दोनों देशों, संयुक्त राज्य अमेरिका और भारत के बीच रणनीतिक साझेदारी को मजबूत करने के लिए काफी चर्चा हुई है। इस अवधि के दौरान, रक्षा सहयोग और संयुक्त सैन्य अभ्यास, उच्च प्रौद्योगिकी सहयोग समूह का काम, रणनीतिक साझेदारी में अगला कदम, ऐतिहासिक असैन्य परमाणु समझौता, अमेरिका–भारत व्यापार, रक्षा प्रौद्योगिकी और दोनों देशों के बीच व्यापार में लगभग छह की वृद्धि हुई है। बार। संयुक्त राज्य अमेरिका द्वारा भारत के एक प्रमुख रक्षा भागीदार के रूप में मान्यता से भारत–अमेरिका व्यापार, ऊर्जा, पर्यावरण, विज्ञान, प्रौद्योगिकी, स्वास्थ्य और कई अन्य क्षेत्रों पर महत्वपूर्ण समझौते हुए हैं। ये सभी समझौते इस बात का संकेत हैं कि भारत--अमेरिका संबंध मजबूत हो रहे हैं। दोनों देश स्वतंत्र, सुरक्षित और मुक्त हिंद–प्रशांत क्षेत्र में शांति निर्माण के लिए रणनीतिक साझेदारी बनाने पर सहमत हुए हैं। वहीं, अमेरिकी राजनीति में भारतीयों का बढ़ता प्रभाव अमेरिकी राजनीति को भारत के करीब लाने में मदद कर रहा है। इस सब की परिणति विश्व स्तर पर अमेरिका--भारत संबंधों को मजबूत करना है।

No. ....
Dt. ....
Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli

International Journal of Research in Social Sciences
Vol.10 Issue 08, August 2020,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

राष्ट्रपति ट्रम्प ने २४ और २५ फरवरी, २०२० को भारत का दौरा किया। अहमदाबाद के स्टेडियम में बोलते हुए, राष्ट्रपति ट्रम्प ने भारत को संयुक्त राज्य अमेरिका का सच्चा दोस्त कहा और मोदी ने प्रधान मंत्री वाजपेयी के उस बयान को दोहराया जिसमें उन्होंने हमारे देशों को स्वाभाविक मित्र बताया। अब यह आप पर निर्भर है कि आप इस शब्दावली को परिष्कृत करें। हमें एक लचीली और मैत्रीपूर्ण साझेदारी का निर्माण करना चाहिए जो मजबूत और स्थायी हो। आइए अपने पिछले अवसरों का लाभ उठाएं ताकि आने वाली पीढ़ियों के पास इस समय अमेरिका—भारत संबंधों का वास्तविक परिवर्तन हो सके।

संदर्भ

१. रामपुरकर व्ही. आर., आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००१.
२. देवळापाकर शैलेंद्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध व राजकारण,
३. डॉ. अमृतकर प्रशांत, आंतरराष्ट्रीय संबंध, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २००४.
४. वृत्तपत्रातील लेख
५. वेबसाईटवरील लेख

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

2020-21

Journal of Interdisciplinary Cycle Research

UGC-CARE APPROVED GROUP II JOURNAL

An ISO : 7021 - 2008 Certified Journal

ISSN NO: 0022-1945 / web : http://jicrjournal.com / e-mail: submitjicrjournal@gmail.com

Certificate of Publication

This is to certify that the paper entitled

भारतीय संविधान और संयुक्त राष्ट्र संघ की मानवाधिकार घोषणापत्र

Authored by

डॉ. चक्रधर ग. बागडे
राजनीति विज्ञान विभाग प्रमुख

From

शामराव बापू कापगते आर्टस कॉलेज साकोली, जि. भंडारा, महाराष्ट्र

Has been published in

JICR JOURNAL, VOLUME XIII, ISSUE I, JANUARY/2021

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Dr. R. Rezwana Begum, Ph.D Editor-In-Chief
JICR JOURNAL

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
SAKOLI

6.2

ISO
International Organization for Standardization
7021-2008

OFFICIATING PRINCIPAL
S.B.K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

http://jicrjournal.com

भारतीय संविधान और संयुक्त राष्ट्र संघ की मानवाधिकार घोषणापत्र

डॉ. चक्रधर ग. बागडे

राजनीति विज्ञान विभाग प्रमुख

शामराव बापू कापगते आर्टस कॉलेज साकोली जि. भंडारा महाराष्ट्र

प्रस्तावना:

मानवाधिकार आंदोलन द्वितीय विश्व युद्ध के दौरान दुनिया द्वारा अनुभव किए गए क्रूर अत्याचारों के परिणामस्वरूप उभरा। संयुक्त राष्ट्र महासभा ने १० दिसंबर १९४८ को पेरिस में मानवाधिकारों की सार्वभौम घोषणा को अपनाया। घोषणा को एक दस्तावेज के रूप में देखा जाता है जो दुनिया के सभी मनुष्यों के शाश्वत मानवाधिकारों को अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता देता है। घोषणा में कुल ३० खंड शामिल हैं और १९७६ में पर्याप्त सदस्य राज्यों के समर्थन से एक आंतरराष्ट्रीय कानून बन गया है। इस घोषणा के अनुसार, दुनिया में हर कोई, चाहे वह किसी भी का नागरिक हो। मानव अधिकारों की सार्वभौम घोषणा के प्रावधानों के अनुसार, प्रत्येक व्यक्ति को अपने जन्म स्थान, जाति, पंथ, जातीयता, भाषा, धर्म, संस्कृति या राष्ट्रीयता के बावजूद अपने व्यक्तिगत जीवन को विकसित करने का अधिकार है और यह अधिकार है सार्वभौमिक रूप से मान्यता प्राप्त। वंचित नहीं किया जा सकता। यद्यपि यह अधिकार १९७६ से विश्व स्तर पर लागू किया गया है। भारत ने संविधान में इस अधिकार के प्रावधान द्वारा मानवाधिकारों की सार्वभौमिक घोषणा को अपनाने से ठीक पहले ही इसे लागू कर दिया है। इस शोध का मुख्य उद्देश्य संयुक्त राष्ट्र घोषणापत्र में मानवाधिकारों की धाराओं और भारतीय संविधान में इस अधिकार के प्रावधानों का तुलनात्मक अध्ययन करना है।

शोध का उद्देश्य

- भारतीय राज्य के संविधान में संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार घोषणापत्र और मानव अधिकारों के प्रावधान का तुलनात्मक अध्ययन करना।
- मानव अधिकारों के संदर्भ में भारतीय संविधान में मौलिक अधिकारों की क्षमता की जांच करना।
- भारतीय न्यायपालिका की भूमिका और उसके अधिकारों की रक्षा के लिए संविधान के प्रावधानों का अध्ययन करना।

संयुक्त राष्ट्र संघ के मानव अधिकारों की घोषणा के लेख और भारतीय संविधान में तुलनात्मक प्रावधान संयुक्त राष्ट्र मानव अधिकारों की घोषणा के लगभग सभी लेख भारतीय संविधान के मौलिक अधिकारों, दिशानिर्देशों और मूल कर्तव्यों में निहित हैं। इसे आप निम्न तुलनात्मक संरचना से देख सकते हैं।

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College Sakoli

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

परिस्थितियों में स्वेच्छा से मरने का अधिकार और इंटरनेट का उपयोग करने का अधिकार एक मौलिक अधिकार है।

४. इन सभी बिन्दुओं के आधार पर यह कहा जा सकता है कि भारतीय संविधान ने भारतीयों को विश्व के सभी राष्ट्रोंमें सर्वोच्च मानव अधिकार प्रदान किया है। जब भारतीय घटना हुई। उस समय, संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार घोषणापत्र मौजूद नहीं था।

संदर्भ

१. भारतका संविधान,

२. विशेषज्ञों द्वारा वेबसाइट पर दिए गए विभिन्न लेख और

3- समाचार पत्र लेख

4- Roy A.N. Human Rights Tasks, Duties and Function, Aavishkar Publishers,

5- J. Chaudhary, A Text Book of Human Rights,

6- Sonajaba Navrean, Human Rights Principles, Practices and Abuses, New

7- Delhi, Omson, Publications,

8- B. P. Singh Senegai, Human Rights in India; Problems and Perspectives,New Delhi, Publication,

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts Coll... No. .... Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

The International Journal of Analytical and Experimental Modal analysis

An UGC-CARE Approved Group - II Journal

An ISO : 7021 - 2008 Certified Journal

ISSN NO: 0886-9367 / web : http://ijaema.com / e-mail: submitijaema@gmail.com

IJAEMA

Certificate of Publication

This is to certify that the paper entitled

वैश्विक शांति व्यवस्था में सामूहिक सुरक्षा की भूमिका का अध्ययन

Authored by :

डॉ. चक्रधर ग. बागडे

राजनीति विज्ञान विभाग प्रमुख

From

शामराव बापू कापगते आर्ट्स कॉलेज, साकोली, जि. भंडारा (म. रा.)

Has been published in

IJAEMA JOURNAL, VOLUME XII, ISSUE XI, NOVEMBER/2020

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

Michal A. Olszewski Editor-In-Chief
IJAEMA JOURNAL

6.3
IMPACT FACTOR

ISO International Organization for Standardization
7021-2008

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

No. ....
Dt. ....

http://ijaema.com

 ISSN NO:0886-9367

वैश्विक शांति व्यवस्था में सामूहिक सुरक्षा की भूमिका का अध्ययन

डॉ. चक्रधर ग. बागडे

राजनीति विज्ञान विभाग प्रमुख

शामराव बापू कापगते आर्ट्स कॉलेज, साकोली, जि. भंडारा (म. रा.)

प्रस्तावना:

आधुनिक समय में अंतर्राष्ट्रीय क्षेत्र में शांति और व्यवस्था बनाने के लिए सामूहिक सुरक्षा सबसे महत्वपूर्ण उपकरण माना जाता है। संयुक्त राष्ट्र चार्टर विश्व शांति बनाए रखने के साधन के रूप में सामूहिक सुरक्षा की परिकल्पना करता है। इसे युद्ध के खतरे से बचकर शांति स्थापित करने के लिए शक्ति संतुलन से अधिक उपयुक्त उपाय माना जाता है। राष्ट्र-से-राष्ट्र समझौतों, अवसरों के माध्यम से सामूहिक सुरक्षा प्राप्त की जाती है। संधि में सभी राष्ट्र उस राष्ट्र पर सैन्य, आर्थिक और राजनीतिक सहायता प्रदान करते हैं जिस पर हमला किया गया है। शक्ति के संतुलन में गठजोड़, प्रतिशोध, आयुध, शत्रुता शामिल हैं। इससे युद्ध हो सकता है। लेकिन ये कारक सामूहिक सुरक्षा में नहीं हैं। इसीलिए सामूहिक सुरक्षा शांति बनाए रखने का एक प्रभावी तरीका है। सामूहिक सुरक्षा बहुत पहले उभरी हुई व्यवस्था है। आधुनिक समय में, अमेरिकी राष्ट्रपति विड्रो विल्सन को सामूहिक सुरक्षा का जनक कहा जाता है। उन्होंने कहा था कि विश्व शांति और व्यवस्था के लिए सबसे पहले और सबसे महत्वपूर्ण संगठन होना चाहिए, सामूहिक सुरक्षा संयुक्त राष्ट्र द्वारा विश्व युद्ध के बाद से अंतर्राष्ट्रीय शांति, स्वतंत्रता, संप्रभुता और क्षेत्रीय अखंडता को बनाए रखने में एक महत्वपूर्ण कारक है। नाटो, संतो, वारसॉ संधि साथ ही, संयुक्त राष्ट्र और संयुक्त राष्ट्र का गठन सामूहिक सुरक्षा के आधार पर किया गया है।

सामूहिक सुरक्षा और शक्ति संतुलन दोनों अवधारणाओं को अंतरराष्ट्रीय संबंधों के अध्ययन में महत्वपूर्ण अवधारणाओं के रूप में मान्यता प्राप्त है। सामूहिक सुरक्षा और शक्ति संतुलन के बीच का संबंध पूरक और विरोधाभासी दोनों है। दोनों का महत्वपूर्ण लक्ष्य राष्ट्रीय शक्ति पर नियंत्रण स्थापित करके अंतर्राष्ट्रीय क्षेत्र में शांति और सुरक्षा बनाना है। शक्ति का समुचित प्रबंधन सामूहिक सुरक्षा और शक्ति संतुलन का मुख्य उद्देश्य है। इसलिए, कुछ विद्वान सामूहिक सुरक्षा को शक्ति संतुलन का एक व्यापक रूप मानते हैं। दोनों प्रणालियां युद्ध से बचने और विश्व शांति और सुरक्षा स्थापित करने में मदद करती हैं। क्विंसी राइट के अनुसार, शक्ति और सामूहिक सुरक्षा का संतुलन परस्पर अनन्य है। यद्यपि शक्ति और सामूहिक सुरक्षा के संतुलन का उद्देश्य एक ही उद्देश्य है, इसके साधनों में अंतर हैं। विश्व शांति और सुरक्षा की स्थापना में सामूहिक सुरक्षा की क्या भूमिका है? अंतर्राष्ट्रीय शांति बनाए रखने के लिए सामूहिक सुरक्षा कितनी महत्वपूर्ण है? वर्तमान युग में सामूहिक सुरक्षा का सिद्धांत कैसे अपनाया जाता है? आदि प्रश्न का उत्तर जानने के लिए इस शोध पत्र में अध्ययन किया गया है।

अनुसंधान निबंध के लिए प्रयुक्त अनुसंधान विधियाँ:

वर्तमान शोध पत्र के लिए उपयोग की जाने वाली जानकारी और तथ्यों को विषय से संबंधित विभिन्न पुस्तकों, पत्रिकाओं, लेखों, समाचार पत्रों से संकलित किया गया है।

Co-ordinator, IQAC
S.B.K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

के साथ संघर्ष शुरू करते हैं, तो उनके खिलाफ सामूहिक सुरक्षा उपायों की योजना बनाना असंभव है। ऐसा इसलिए है क्योंकि ऐसे महाशक्तियों के राष्ट्र को सुरक्षा परिषद ने खारिज कर दिया है।

सुझाव:

1) राष्ट्र-से-राष्ट्र संघर्ष के मुद्दे को शांति से हल किया जाना चाहिए।
2) वैश्विक संघर्ष को ध्यान में रखते हुए, आज हमें यह कहना होगा कि "सामूहिक सुरक्षा" का सिद्धांत हाल ही में अप्रचलित और खो गया है इसका अंतरास्तरीय स्तरपर प्रचार प्रसार करना चाहिए।
3) जब तक सुरक्षा परिषद या राष्ट्रों के स्थायी सदस्यों का संघर्ष में निहित स्वार्थ है, तब तक यह आशा करना व्यर्थ है कि इस तरह के संघर्षों को सहकारी तरीके से हल किया जाएगा और विश्व शांति और सुरक्षा प्रबल होगी।
4) चीन और अमेरिका जैसे राष्ट्र को अपनी महत्वाकांक्षाओं को पूरा करने के लिए दुनिया को विनाश के मार्ग पर अग्रसर नहीं करना चाहिए।

ग्रंथ सूची:

1) एम. लक्ष्मीकांत, भारत की राजव्यवस्था - सिविल सेवा एवं अन्य राज्य परीक्ष हेतु,संस्करण प्रथम
2) मीन रॉय इलेक्टोरल, इलेक्शन प्रोसेस एण्ड आउटकम्स वोटिंग बिहेवियर एण्ड पालिटिक्स इन इण्डिया कस्ट टेण्डस, दीप एण्ड दीप, दिल्ली- 2000
3) राज्यशास्त्र, स्टडि मटिरियल , य. च. म. मु. वि. (YCMOU), नासिक
4) राजनीति विज्ञान , इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय की पुस्तकें
5) अजना बनर्जी , इलेक्टोरल सिस्टम्स, ग्लोबल विजन पब्लिकेशन्स, न्यू दिल्ली- 2008
6) Prof. M.V.Subba Rao ,Dr. M. Srinivasa Sastry, Lectures On Political Science, Narender Gogia & Company (1 January 2015)

समाचार पत्र: नवभारत, लोकमत, टाइम्स ऑफ इंडिया

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Vapgate Arts ...
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

DR. HARIBHAU ADMANE ARTS & COMMERCE COLLEGE SAONER DIST-NAGPUR

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

INTERNATIONAL WOMEN'S DAY

WORLD WOMEN'S DAY

8th MARCH 2021

Impact Factor – 7.675

ISSN-2278-9308

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./ Mr./Mrs./Ms. डॉ. चक्रधर ग. बागडे

of शामराव बापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली, जि. भंडारा (म.रा.)

has published a paper on मानवाधिकाराच्या कक्षेत महिलांच्या सामाजिक स्थितोचे अध्ययन *in Peer Reviewed International Indexed Research Journal Special Issue on* "Women's Rights : Status & Goal" *published on Dated 8th March 2021.*

Prof. Virag S. Gawande Director Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati	**Dr.Archana D.Patil** Coordinator HOD, Dept.of Political Science Dr. Haribhau Admane College Saoner	**Dr.Virendra K.Jumde** Principal Dr. Haribhau Admane College Saoner

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli Distt. Bhandara

OFFICIATING PRINCIPAL
S.B.K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN 2278 - 7984

World Conference On Startup In India And Education With Placement In Abroad

Abasaheb Parvekar College, Yavatmal

CONFERENCE PROCEEDING

VOLUME - III

Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya
Yavatmal (MS)

Certificate

This is to certify that, Dr. Chakradhar Bagade

has actively participated and presented paper on सामाजिक विज्ञान शाखेतील अभिनव अध्यापन पद्धतीचे अध्ययन

in the World Conference on Startup In India And Education With Placement In Abroad

on 29th April 2022

Asst. PROFESSOR
S. B. K. Arts College
Sak... D...

Rahate

-Chief Editor-
Dr. Uday. V Navalekar
Principal
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,
Yavatmal

-Executive Editor-
Dr. Sanjay S. Tamgadge
Dept. of English
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,
Yavatmal

- Co Executive Editor-
Dr. Gajanan Rahate
Dept. of Economics
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,
Yavatmal

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College
Dist. Bhandara

ISSN 2278-7984

सामाजिक विज्ञान शाखेतील अभिनव अध्यापन पद्धतीचे अध्ययन

प्रा. डॉ. चक्रधर ग. बागडे
राज्यशास्त्र विभाग
शामराव बापू कापगते कला महाविद्यालय
साकोली, जि. भंडारा - ४४१ ८०५
ई-मेल : chakradharbagade59796@gmail.com

- सारांश -

आधुनिक अध्यापन पद्धतींमध्ये सामाजिक शास्त्राचे अध्यापन हे ज्ञानाचे आकलनीय सराव म्हणून कमी करण्यात आले आहे. हे केवळ सामाजिक शास्त्रांतर्गत विषयांची विस्तृत व्याप्ती कमी करत नाही तर मुलाच्या सर्वांगीण विकासाच्या शक्यता देखील कमी करते. हा शोधपत्र विद्यार्थ्यांच्या विविध बुद्धिमत्तेचा विकास करण्यासाठी क्रियाशीलता आणि शिकवण्याच्या पद्धती ओळखण्याचा प्रयत्न करतो. शाब्दिक भाषिक बुद्धिमत्तेपासून सुरुवात करून ते तार्किक-गणितीय, अवकाशीय, संगीत, भौतिक-गतिशील आणि परस्पर वैयक्तिक पैलूंना त्यांच्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय वास्तविकतेच्या संदर्भात ओळखते. अध्ययन-अध्यापन वातावरणात हे क्रियाकलाप करण्यासाठी शिक्षकांनी जागृक आणि लवचिक असणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वोत्तम मार्ग निवडण्याच्या दिशेने मार्गदर्शन करण्यासाठी त्यांना विद्यार्थ्यांच्या विचारातील आंतरिक इच्छा आणि दिशा ओळखण्यासाठी त्यांचा आवाज ऐकावा लागतो.

कोविड-१९ ने अनेक वर्गखोल्यांमध्ये अचानक परिवर्तन घडवून आणले आहे. शिक्षकांसाठी त्यांच्या सूसना वेगाने समजून घेणे खरोखर कठीण काम आहे आणि बरेच जण प्रथमच दूरस्थ शिकवत आहेत. ऑनलाइन तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जगभरातील पारंपारिक शिक्षण पद्धती झपाट्याने बदलत आहे. भौतिक वर्गातही तंत्रज्ञानाने मोठी भूमिका घेतली आहे.

सामाजिक अभ्यास शिकवण्याच्या अनेक पद्धती असताना, वर्गात वापरल्या जाणार्या बहुतेक पारंपारिक पद्धती या लॉकडाऊन दिवसांमध्ये किंवा घरून काम करताना तितक्याच कार्यक्षमतेने ऑनलाइन देखील लागू केल्या जाऊ शकतात. तथापि आपल्याला जी शिकवण्याची पद्धत निवडायची आहे ती तत्त्वज्ञान, सामग्री, उद्दिष्टे, विषय क्षेत्र आणि परिणाम यासारख्या विशिष्ट निकषांवर आधारित असेल.

सामाजिक विज्ञान विषयामध्ये समाजाच्या विविध समस्यांचा समावेश आहे आणि त्यात इतिहास, भूगोल, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि समाजशास्त्र या विषयांमधून काढलेल्या विस्तृत सामग्रीचा समावेश आहे. म्हणून सामाजिक विज्ञान अध्यापनाला परस्परसंवादी वातावरणात ज्ञान आणि कौशल्ये आत्मसात करण्यास मदत करण्याच्या दिशेने पुनरुज्जीवन करणे आवश्यक आहे. अध्ययनाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी केवळ माहिती देण्यापासून तर वादविवाद आणि चर्चेकडे वळण्याची गरज आहे. शिकण्याचा हा दृष्टीकोन विद्यार्थी आणि शिक्षक दोघांनाही सामाजिक वास्तवात जिवंत ठेवेल.

अध्यापन पद्धतिची निवड निर्धारित करणारे घटक

१) विद्यार्थ्याचा स्वभाव
२) सूचनांचे उद्दिष्टे
३) विषयाचे स्वरूप
४) वर्ग खोली वातावरण
५) पद्धती स्वीकारणाऱ्या प्राध्यापकाचे कौशल्य

अभ्यासाची उद्दिष्टे

अ) सामाजिक विज्ञान अध्यापनातील नावीन्यपूर्ण अध्यापन पद्धतीची माहिती घेणे.

संशोधनपद्धती

अ) प्रस्तुत अध्ययनासाठी सर्वेक्षण, निरीक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच प्रध्यापकासोबत संवाद साधण्यात आला.

Co-ordinator, IQAC
S.B.K.Art's College
Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI
OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

 ISSN 2278-7984

अध्ययन आणि अध्यापनाच्या विविध पद्धती

गेल्या काही वर्षांमध्ये सामाजिक विज्ञान अभ्यासक्रमात आशय आणि कार्यपद्धती या दोन्हीमध्ये आमूलाग्र बदल झाला आहे. हे अनेकदा लक्षात आले आहे की अभ्यासक्रमात दिलेली आश्वासने आणि मुलांच्या आकलनाच्या पातळीवर जे घडत आहे त्यात मोठ्या प्रमाणात अंतर आहे. म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये समाजाप्रती असलेले गांभीर्य किंवा समज विकसित करण्यासाठी तसेच सक्षम करण्यासाठी संसाधनांची निवड आणि संघटन हे एक आव्हानात्मक काम आहे. शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना एकत्र शिकण्याची संधी म्हणून अध्यापनाकडे पाहिले पाहिजे, त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रामध्ये लोकशाही संस्कृती विकसित होईल.

मुलांना प्रेरित करण्यासाठी आणि पूर्णपणे व्यापून ठेवण्यासाठी सामाजिक शास्त्रातील प्रभावी अध्यापनास समर्थन देण्याकरिता अनेक उपयुक्त अध्यापन पद्धती आहेत. परंतु शिक्षणाच्या सर्व परिस्थितींमध्ये बसणारी शिक्षणाची एकही पद्धत नाही. त्यामुळे सामाजिक शास्त्राचे शिक्षण अधिक आनंददायी आणि परिणामकारक होण्यासाठी अध्यापन पद्धतीत नवनवीन शोध घेण्याची गरज आहे. संबंधित शोधपत्रमध्ये अशा विविध अध्यापन पद्धतीचा आढावा घेण्यात आला आहे ते पुढीलप्रमाणे -

१) **क्रियाशीलतेवर आधारित शिक्षण पद्धती :** उपरोक्त पद्धत हि काही प्रत्यक्ष प्रयोग आणि क्रियाकलाप करण्यावर आधारित आहे. यामध्ये विद्यार्थी माहितीच्या निष्क्रीय प्राप्तकर्त्यांऐवजी सक्रिय अध्ययनार्थी बनतात. मुलांना स्वतःहून शोध घेण्याची संधी दिली जाते. जेणेकरून शिक्षण आनंदी आणि दीर्घकाळ टिकेल. यामध्ये विध्यार्थी सक्रीय सहभाग घेऊन क्रियाशील बनतात.

२) **स्थानिक कलांच प्रदर्शन आणि सामाजिक भेटी :** सामाजिक भेटी देऊन विद्यार्थी स्थानिक परिसरात शोधकार्य करू शकतात आणि स्थानिक कौशल्ये आणि साहित्य वापरून विविध कलाकुसरीत गुंतलेल्या कारागीर समुदायांच्या क्रियाकलापांचे निरीक्षण करू शकतात. भेटी त्यांना त्यांच्या वय, योग्यता आणि क्षमतेनुसार संवाद साधण्यासाठी, प्रयोग करण्यासाठी, सादरीकरण करण्यासाठी संधी आणि सामायिक व्यासपीठ प्रदान करतात आणि नवनिर्मितीच्या अफाट शक्यतांसह अडथळा मुक्त वातावरण देतात.

३) **वादविवाद आणि चर्चा पद्धती :** या पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या लहान गटाचा वापर समाविष्ट आहे जेथे प्रत्येक गटामध्ये एक नेता असेल जो समस्या किंवा विषयावर चर्चा सुरू करतो. जेव्हा ही पद्धत वापरली जाते तेव्हा विद्यार्थी शिक्षकापेक्षा अधिक सक्रिय असतात. गटातील प्रत्येक सदस्याला कोणत्याही चर्चेत योगदान देण्याची समान संधी दिली जाते.

४) **संगीताची लयबद्ध बुद्धिमत्ता पध्दती :** संगीताच्या मूलभूत घटकांसह वाद्य वाजवणे, गाणे आणि गाणे लिहिण्याची क्षमता (संगीत, ताल, टेम्पो, स्वातंत्र्य, सुसंवाद आणि संगीत प्रकार इ.) तालबद्ध आणि स्वरसंकल्पना ओळखणे आणि वापरणे यामध्ये पर्यावरणातील आवाजांबद्दल संवेदनशीलता क्षमता समाविष्ट आहे. विद्यार्थी खूप निरागस असतात आणि ज्या गोष्टी त्यांना जास्त आकर्षित करतात त्याकडे ते लक्ष देतात पण जेव्हा आपण सामाजिक शास्त्राबद्दल बोलतो तेव्हा केवळ व्याख्यान आणि चर्चा ही शिकवण्याची रणनीती म्हणून आपल्या मनात येते पण ते विद्यार्थ्यांसाठी कंटाळवाणे होते. विद्यार्थ्यांमध्ये संगीताची लयबद्ध बुद्धिमत्ता असते आणि ती क्षमता त्यांना उलगडून दाखवायची असते, या वस्तुस्थितीबद्दल अनेक शिक्षक अनभिज्ञ असतात.

५) **अभिनय (नाट्य) पद्धती :** विद्यार्थी जे शिकतात त्यात त्यांना उत्तेजित करण्याची ही सर्वात प्रभावी पद्धत आहे. हा एक नैसर्गिक मार्ग आहे, ज्याद्वारे विद्यार्थी त्यांच्या सभोवतालच्या जीवनाबद्दलची त्यांची समज मुक्तपणे व्यक्त करतात. या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना शारीरिक, भावनिक आणि मानसिकदृष्ट्या मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेता येतो. जे विद्यार्थी शैक्षणिक कामात कमी सक्रिय आहेत त्यांनाही या उपक्रमात सहभागी करून घेता येईल. यामुळे त्यांना आपुलकीची भावना निर्माण करण्याची संधी मिळेल.

६) **आंतरवैयक्तिक बुद्धिमत्ता पद्धती :** आजूबाजूच्या लोकांच्या भावना, आकांक्षा आणि गरजा समजून घेण्याची, ओळखण्याची आणि त्यांचे स्वागत करण्याची क्षमता. ही क्षमता सामाजिक शास्त्राच्या अध्यापनाद्वारे विकसित केली जाऊ शकते. तिच्या शिकवणीतून विद्यार्थ्यांमध्ये अशी क्षमता निर्माण करण्याची जबाबदारी सामाजिक शास्त्राच्या शिक्षकांनी पार पाडली पाहिजे.

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN 2278-7984

निष्कर्ष

सामाजिक विज्ञान विषय शिकवण्यासाठी अनेक अध्यापन पद्धती आणि संसाधने उपलब्ध आहेत. इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी योग्य पद्धती निवडण्याची गरज आहे. संसाधने विद्यार्थ्यांचे वय, क्षमता आणि स्वारस्य यांच्याशी काय उपलब्ध आणि सुसंगत आहे हे निर्धारित केले जाऊ शकते. सामाजिक शास्त्रांच्या अध्यापनात वापरण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या इतर पद्धतींपैकी मी काही पद्धतींची चर्चा केली आहे, चर्चा केलेल्या पद्धती सर्वसमावेशक नाहीत. हे देखील स्पष्ट आहे की शिक्षणाची कोणतीही एक पद्धत सर्व शिक्षण परिस्थितींमध्ये पुरेशी बसू शकत नाही. हे लक्षात घेतले पाहिजे की, सामाजिक विज्ञान शिकवण्याची कोणतीही सर्वोत्तम पद्धत नाही परंतु, इतर पद्धतींच्या संयोजनाने इच्छित शिक्षण उद्दिष्टे साध्य करण्यात नक्कीच मदत होईल. या सर्व शिक्षण माध्यमांची रचना अशी असावी की, ते विद्यार्थ्यांमध्ये बहुविध बुद्धिमत्ता विकसित करण्यास हातभार लावतील. सामाजिक शास्त्राच्या शिक्षकांनी पारंपारिक अध्यापनाच्या सीमा ओलांडल्या पाहिजेत आणि त्यांच्या अध्यापनात नावीन्य समाविष्ट केले पाहिजे जेणेकरुन विद्यार्थ्याला त्यांच्या शिकण्याच्या परिस्थितीत जोडलेले वाटेल.

संदर्भसूची

- Agarwal, V.P. Kamlesrao, G. (1997). The quality of in-service teacher training programmes for primary school teachers-an appraisal study. In Teacher Empowerment and School Effectiveness at Primary Stage: International Perspective. New Delhi: National Council of Educational Research and Training.
- Chesbrough, H. W. (2003). Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology. Boston: Harvard Business School Press.Google Scholar
- Aparna. (2007). A study of the relevance of elementary teacher education curriculum in real classroom situation. Unpublished M. Ed. Dissertation, New Delhi: Jamia Millia Islamia.
- Arora, G.L. (2011). Research in Teacher Education. Issues and challenges, excerpts from the lecture delivered by Prof. G.L. Arora on 20th February, 2010. Reflections on School Education, New Delhi: State Council of Educational Research Training.
- Ausekar, P. (1996). - study of job-satisfaction among teachers working in government and private secondary schools. The Progress of Education, 71 (3),50-53.

*****

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

15. **A Review on Cyber Security** 49
Dr. Rajeshkumar U. Sambhe | Aditi Rajesh Nimodiya

16. **Innovative Practices in Teaching Social Sciences** 53
Miss. Saroj Y. Lakhadive

17. **A Study of Rapid Recovery and Recovery of Economy Reflect in Micro, Small and Medium Enterprise (MSME)** 56
Prof. Sunil Ishwar

18. **Information Technology for Development of Rural India - A Review** 59
Dr. Rajeshkumar U. Sambhe | Jenis Nikanth Welukar

१९. **साइबर अपराध और ऑनलाइन शिक्षा की भूमिका** ६२
डॉ. सचिन एस. जयस्वाल

२०. **जगण्यातील वेदना आणि विद्रोह मांडणाऱ्या आत्माराम कनीराम राठोड यांच्या कवितांचा चिकित्सक अभ्यास** ६५
अभय सुभाष जोशी

२१. **सामाजिक विज्ञान शाखेतील अभिनव अध्यापन पद्धतीचे अध्ययन** ६९
प्रा. डॉ. चक्रधर ग. बागडे

२२. **माहिती तंत्रज्ञान युगात जागतिक स्तरावरील बदलत्या आहार पद्धती – एक अभ्यास** ७३
प्रा. डॉ. लता वाघेला

२३. **राजकीय नेतृत्व आणि महिला** ७७
प्रा. डॉ. रश्मी प्रविण गजरे

२४. **थेट परकीय गुंतवणूक आणि डिजिटल इंडिया** ८०
प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे

२५. **राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक आणि राष्ट्रबांधणीत योगदान** ८३
प्रा. डॉ. विठ्ठल रामा जीवतोडे

२६. **मनवाधिकार उत्पत्ती आणि विकास** ८९
प्रा. सुरेश जे. भालेराव

*****

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya
Yavatmal (MS)

Certificate

World Conference On Startup In India And Education With Placement In Abroad

This is to certify that,

Dr. / Mr./ Mrs. / Ms. प्रा. डॉ. चक्रधर ग. बागडे

has published his / her Research paper / Article on the topic entitled :

सामाजिक विज्ञान शाखेतील अभिनव अध्यापन पद्धतीचे अध्ययन

in the International Peer Reviewed / Referred Journal, Scholars' Vision for the World Conference On Startup In India And Education With Placement In Abroad

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

-Chief Editor-
Dr. Uday. V Navalekar
Principal
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,
Yavatmal

-Executive Editor-
Dr. Sanjay S. Tamgadge
Dept. of English
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,
Yavatmal

- Co Executive Editor-
Dr. Gajanan Rahate
Dept. of Economics
Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya,
Yavatmal

ASST. PROFESSOR
S. B. K. Arts College

Scholars' Vision
Multi - Disciplinary Bi-annual
International Peer reviewed / Referred Journal

23-24

(3)

Rajyashastra Pradhyapak Parishad (Vidarbha Prant) Nagpur

in collaboration with

Dept. of Political Science

Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur

&

Dept. of Political Science

Shri Binzani City College, Nagpur

is organizing

One Day Multidisciplinary International Conference in Hybrid Mode on

MAHATMA BASAVESHWAR : DEMOCRACY AND MODERNITY

तत्सुखसुखित्वम्

CERTIFICATE

This is to certify that

Dr. / ~~Mr.~~ / ~~Mrs.~~ Chakradhar G. Bagade

Department of Political Science ~~University~~ / College Shamrao Bapu Kapgate Arts College Sakoli

has participated in the Multidisciplinary International Conference on **Mahatma Basveshwar : Democracy and Modernity** held on 31st March 2024 at Shri Binzani City College, Nagpur.

He / She has participated / Presented a Paper entitled महात्मा बसवेश्वर का सामाजिक दर्शन : एक विश्लेषण

R.V. Bavge
Dr. Rahul Bavge
Professor & HoD
Political Science VNGIASS, Nagpur

Sandeep Tundurwar
Professor & HoD
Political Science
S. B. City College, Nagpur

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Dr. Alka Deshmukh
President
Rajyashastra Pradhyapak Parishad, (Vidarbh Prant), N...

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli
No. ....
Dt. ....

Dr. Manohar Kumbhare
Director
Vasantrao Naik

Dr. Sujit Metre
Principal
S. B. City Coll...

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Dr. Ganesh Pathode

Ganesh M. Pathode

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC		
							Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
1.	Mahatma Gandhi and Indian Freedom Struggle	Ganesh M. Pathode	English	Research Journey Multidisciplinary International E-Research Journal	Oct-2019	2348-7143	www.researchjourney.net		Peer Reviewed and Indexed Journal
2.	Use of ICT in the Teaching of English Language at UG Level	Ganesh M. Pathode	English	A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences and Humanities	July-Dece-2020	2278-3199	www.snmorcollege.org.in		Peer Reviewed
3.	The Impact of Covid-19 on Employment Scenario	Ganesh M. Pathode	English	A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Science and Humanities	July-2020	2278-3199	www.snmorcollege.org.in www.journalsnmcsip.org.in		Peer Reviewed

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College * SAKOLI *
No. ......
Dt. ......

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC		
							Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
4-	Caste and Social realism in Mulk Raj Anand's Untouchable	Ganesh M. Pathode	English	Knowledge Resonance	Aug-2021	2231-1629	http: resonance. com	Knowledge	peer Reviewed
5-	The Role and Contribution of Women in Indian Freedom Movement	Ganesh M. Pathode	English	A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences and Humanities	Jan-June 2022	2278-3199	www. college	snmor org. in	Peer Reviewed
6-	Indianness and Feminine sensibility in Kamala Das's poetry	Ganesh M. Pathode	English	Vidyawarta Peer Reviewed International Refered Research Journal	April-2022	2319-9318	www.	Vidyawarta. com	Peer Reviewed

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC		
						Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
7- Dr. Babasaheb Ambedkar's Vision For Women empowerment	Ganesh M. Pathode	English	A Half Yearly peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences and Humanities	Jan-June 2023	2278-3190	www.snmor college.org.in		peer Reviewed

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

3-2-1 2019-20
① + 2 certificate - publish 4/2/15

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

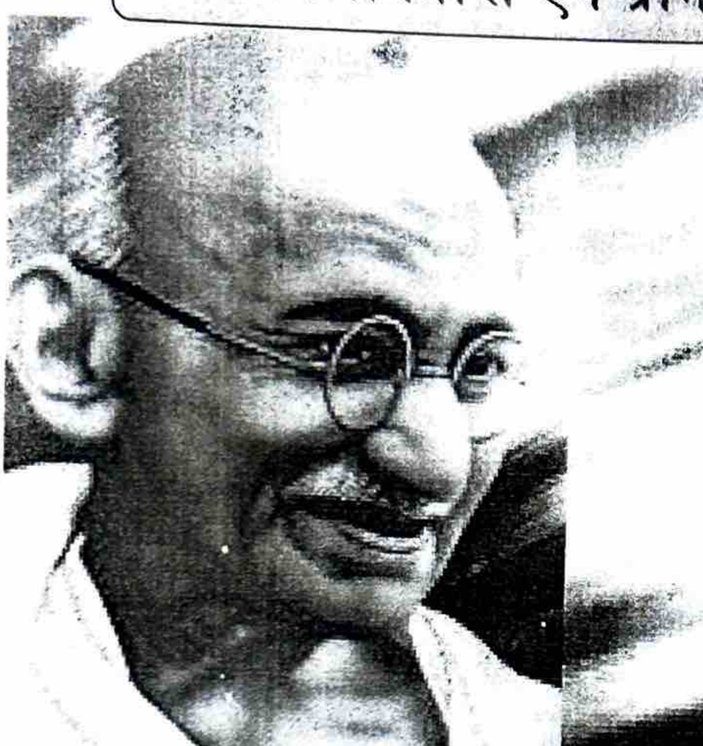

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. [illegible]
डॉ. [illegible]

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

Coordinator IQAC
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College Sakoli
No. ......
Dt. ......

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
October-2019

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

Coordinator IQAC
OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

Price : Rs. 800/-

© All rights reserved with the authors & publisher

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Gandhi's Thought on 'The Status of Women in India'	Dr. Ajaykumar Mohobansi	05
2	Mahatma Gandhi and Independence Movement	Dr. Ashru Jadhao	10
3	Relevance of Gandhian Economics Thoughts in Principle of Behavioral Economics	Vijay P. Rahangdale	13
4	Gandhi's Role in Rural Development	Dr. Vitthal Chavhan	17
5	Gandhi Philosophy : Gandhian View on Education	Dr. Archana Thakre	20
6	The Economic Ideas of Mahatma Gandhi : Special Focus on Khadi Industry	Dr. Jyoti Pande	25
7	Women's Status in Society : The Thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Surendra Pawar	29
8	Gandhi's Environmental Thoughts	Dr. Kavita Badwaik	33
9	Mahatma Gandhi and His Thoughts	Mr. Ashish Kate	37
10	Mulk Raj Anand's Untouchable : A Study in Gandhian Views on Eradication of Untouchability	Miss. Sarika Shinde	40
11	Gandhian Concept of Truth, Non-Voilence and Nature Cure	Dr. Naresh Kolte	45
12	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi	D. S. Shambharkar	48
13	Mahatma Gandhi and Indian Freedom Struggle	Ganesh Pathode	52
14	महात्मा गांधी के तत्त्वज्ञान के बुनियादी आधार : सत्य और अहिंसा	डॉ.पद्माकर दारोंडे	54
15	गांधी विचारधारा एवं ग्राम स्वराज की संकल्पना	डॉ.अविनाश तलमले	58
16	महात्मा गांधीजी एवं सर्वोदय	प्रा.बबन मेश्राम, प्रा.कल्पना नेवारे	62
17	म. गांधीजी का सत्याग्रह : एक जीवन - निष्ठा	डॉ.रमेश शेंडे	67
18	महिला सबलीकरण में महात्मा गांधी की विचारधारा	कु.शीतल बिनकर	70
19	स्वच्छ गांव - स्वच्छ भारत एवं महात्मा गांधी	डॉ.दीप्ती चौरागडे	73
20	पर्यावरणीय संकट एवं महात्मा गांधी के विचार	डॉ.अर्चना पाटील, डॉ.हरिभाऊ अदमने	78
21	महात्मा गांधीजी के सामाजिक विचार	डॉ.चक्रधर बागडे	83
22	स्वच्छ भारत अभियान एवं गांधी विचार	दीपा	87
23	गांधीवादी विचारधारा : एक चिंतन	डॉ.राजेंद्रप्रसाद पटले	91
24	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.प्रकाश पवार	94
25	राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी	डॉ.जगदीश हटवार	98
26	स्वराज्य आणि म.गांधी	डॉ.आर.आर.चौधरी	100
27	महामानव महात्मा गांधींचे समाज व धर्मविषयक तत्त्वज्ञान	डॉ.कोमल ठाकरे	104
28	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.कांतीलाल सोनवणे	112
29	महात्मा गांधी यांचे मूल्य शिक्षण विषयक विचार : एक चिंतन	डॉ.जगजीवन कोटांगले	116
30	ग्रामविकासामध्ये गांधीवादी धोरणाची संकल्पना : एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.कैलाश फुलमाळी	121
31	पंचायत राज व्यवस्था आणि महात्मा गांधींची विचारधारा	प्रा.सौ.सुहास नागापुरे/ शिवणकर	124
32	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	डॉ.रविंद्र विखार	129
33	महात्मा गांधी व ग्रामीण विकास	प्रा.रिता वाळके (डंभाळे)	134
34	महात्मा गांधी यांच्या [illegible] साहित्यावर पडलेला प्रभाव	डॉ.विजय राऊत	136
35	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.शुद्धोधन गायकवाड	141

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara
OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara
Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-
October-2019

Mahatma Gandhi and Indian Freedom Struggle

Ganesh M. Pathode
Asst. Professor, Dept. of English
Shyamrao Bapu Kapgate Arts college
Sakoli Dist. Bhandara – 441802
Email :- ganeshpathode@gmail.com

Mahatma Gandhi, the father of Nation, born on 2nd October 1869 was on eminent leader of the pre-independence period. He is a much revered leader and is considered as a International symbol of the non-violence and peace. He drew such immense administration for his contribution worldwide that his date of birth 2nd October is observed as the 'International day of non-violence.

A known figure of the Indian Nationalist movements, Gandhiji was the leading figure in almost all the freedom movement in India. He followed ideology of non-violence on which all his campaigns were based. Mahatma Gandhiji was a great freedom fighter who support his whole life in struggle for the independence of India. He spent his life in fighting against British Rule for the freedom for us. While fighting with Britishers he took help his great weapons like non-violence and Satyagrah movement to achieve freedom, many times he got arrested and sent to Jail but he never discourages himself and continued fight for National freedom. Through his freedom movements civil Disobedience (Dandi March),Champaran Movement,No-cooperation movement or the Quit India movements, Gandhi always stood for his human rights. He gave his sweat and blood for the attainment of Indian independence from the clutches of the conial rule. He finally took India's freedom movement to the path of victory with support of millions of Indian masses.

Role of Non-violence in Indian Freedom Struggle:

The role of non-violence in the Indian freedom struggle became prominent after the involvement of Gandhiji. There were many violent freedom struggle going on in the country. There were many sacrifices made by our freedom fighter battling against the British rule, but non-violence was protest which was done in a very peaceful manner. Gandhiji used non-violence in every movement against British rule. The most important non-violence movement of Mahatma Gandhi which helped to shake the foundation of British Government are given below.

Non-cooperation Movement:

The jallianwala Bagh massacre and the harsh British policies lead to the Non-cooperation movement in 1920. It was a non-violance protest against British rule Gandhiji believed that the main reason of the Britishers flourishing in India is the support of Indians, so Gandhiji pleaded them to boycott the use of British product and promoted the use of 'Swadeshi' product. Since then Indians denied working for the Britishers and withdrew themselves from the British schools, civil service government jobs etc. People started resigning from the prominent posts which highly affected the British administration. Thus, non-coopration movement shook the foundation of the British Rule without a single use of any weapon.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

॥प्रमाणपत्र॥

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा Re - Accredited) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र) भारत

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की 150 वीं जयंती के अवसर पर

दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

"गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना"

दि. 11 एवं 12 अक्टूबर 2019

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री Ganesh M. Pathode. संस्था / महाविद्यालय Shyamrao Bapu Kapgate Art's college, Sakoli ने महाविद्यालय के यु.जी.सी. पुरस्कृत महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना" विषय पर आयोजित, दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय Mahatama Gandhi & Indian Freedom Struggle.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. .... Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

2019 - 20

3-Day International Interdisciplinary Conference

Caste, Gender and Race: A Politics of Hegemony

21-23 February 2019

CERTIFICATE

THIS is to certify that Mr./Ms./ Dr./ Prof. **Ganesh Pathode** has presented a research paper on ***Caste and Politics of Hegemony in Mulk Raj Anand*** at 3 Day International Interdisciplinary Conference organized by the Department of English, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, on 21-23 February, 2019.

Professor D. M. Shende
Convener

Palwekar
Dr. Sanjay Palwekar
Organizing Secretary

Shamrao Bapu Kargate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Department of English
Rashtrasant Tukdoji Maharaj
Nagpur University, Nagpur- 33 (India)

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

2019-2

Indira Sikshan Sanstha Armori, Dist. Gadchiroli

Vanshree Arts And Science College Korchi

Tah. Korchi Distt. Gadchiroli

(Affiliated to Gondwana University Gadchiroli)

Organizes

A National Seminar on

Current Trends in Indian English Literature on 27th March 2019

This is to certify that ~~Dr./Prof./Miss/~~Mr. Ganesh M. Pathode

Shamrao Bapu Kapgate Arts College Sakoli

presented the research article on "Social Realism in Mulk Raj Anand's 'Untouchable'"

Prof. C.S. Mandawe
Organizing Secretary
Dept. of English
Vanshree Arts & Science College
Korchi Distt. Gadchiroli

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Dr. P. D. Nimsarkar
Convener
Vanshree Arts & Science College
Korchi Distt. Gadchiroli

ISSN 2278-3199

Volume - 09, Issue - 02, July - December, 2020

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Co-ordinator, IQAC
S.B.K Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN 2278-3199

Volume - 09, Issue - 02, July - December, 2020.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,
Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,
S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.
Dr. Suresh Waghmare, Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)
Dr. Jagan Karade, Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)
Dr. Sanjay Salunkhe, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)
Dr. R.N. Salve, Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)
Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)
Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)
Dr. B. K. Swain, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.
Dr. Smita Awchar, Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)
Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.
Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.
Dr. M. B. Bute, Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.
Dr. Ashok Kale, Ex. Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)
Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.
Dr. Kalyan Sakharkar, Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)
Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS
Dr. Mahendrakumar Jadhao, Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.
Prof. R. U. Ubale, Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.
Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.
Dr. Dipak Pawar, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.
Dr. M. V. Kolhe, Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.
Dr. Nalini I. Borkar, Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)
Dr. P. H. Gajbhiye, Head, Dept. of Sociology,N.P. Shivaji College, Mowad Dist.Nagpur
Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Sociology.,Badrinarayan Barwale College, Jalna
Dr. Rajendra Kamble, Head, Dept. of Sociology., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur
Prof. Jayendra Pendse, Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.
Dr. Prakash Sonak, Head, Deptt. of Sociology, Yeshoda Girls College, Nagpur.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS -

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Annihilation of caste, Modernity, and changing trend	Varsha Bhujbal	...1
2.	The Mill on the Floss: An Autobiographical Novel	Kaneezbanoo Quraishi	...5
3.	Mistry's Women: Microcosm of Indian Society	Radheshyam Dipte	...8
4.	Customer Problems in Insurances Scheme and Companies	Amritanjali Singh	...12
5.	The Problems of Water Management and Possible Strategies	Siddharth Nisargandha	...14
6.	Mass Communication in Ancient and Medieval India	Mubaraque Quraishi	...16
7.	Covid-19 and Social Development	Kedarsingh Rotele	...18
8.	Academic Content on Internet and Access to It!	Hemangi Kulkarni	...21
9.	Protection of Women Against Domestic Violence	M. Dharmapurikar	...24
10.	Anti-Human Trafficking Laws in India: Challenges and Strategies	S. Vijay Kumar	...28
11.	Awareness and Level of Utilization of Agritourism Centre's y	Prachiti Bagaday	...32
12.	Cashless Economy – Challenges and Opportunities in India e	P. W. Ramteke	...36
13.	Covid-19, Muslim Community and Indian Media	Shivaji Jadhav	...40
14.	Use of ICT in the Teaching of English Language at UG Level	Ganesh M. Pathode	...44
15.	Amendment and Protection of Children from Sexual Offences	Devendra Sontakke	...47
16.	The Contribution of 'Swadhar' in Childhood Development	Vidya Avachat	...50
17.	Hegemonic Masculinity in Indian Media and Films	Amol M. Khandwe	...54
18.	Domestic Violence against Women	Vinayak Sakharkar	...56
19.	Reading Revolution, Vision & Mission	Prashant S. Pagade	...60
20.	खेल का महत्व और संस्थागत प्रमुख की भूमिका	मोहम्मद ऐजाज शेख	...62
21.	दहेज प्रथा एक गंभीर समस्या	अनिलकुमार गुप्ता	...66
22.	वर्तमान सामाजीक समस्या और कबीर की प्रासंगिकता	वेदिका बनोठे	...69
23.	जैवविविधतेचा परिस्थितीकी मधील सहभाग	अल्का दुधबुरे	...71
24.	'बलात्कार' गुन्हयांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रमिला भुजाड	...75
25.	विदर्भातील लोकसंख्येचे प्रक्षेपण – २०२१	अरूणा बावनकर	...78
26.	कवी गोविंदसुतांची 'गुरुजी' एक आकलन	जयश्री सातोकर	...80
27.	मर्ढेकरांच्या कवितेतील अध्यात्मिक जाणिवा	राजेश आर. दिपटे	...82
28.	कोव्हिड--१९ उगम, प्रसार, प्रतिबंध आणि भारतीय समाज	जयंत घाटगे	...84
29.	अण्णाभाऊ साठेंना अभिप्रेत असलेले समाजपरिवर्तन आणि सद्यकालीन वास्तव	मा. म. गायकवाड	...89
30.	प्रवासी मजुरांच्या समस्या	बंडू पाटेकर	...92
31.	नवीन शैक्षणिक धोरण	निशा कळंबे	...93
32.	दिल्लीच्या गादीवर शासन करणारी पहिली महिला – रझिया सुलतान	प्रमिला डी. भोयर	...96
33.	सामाजिक प्रश्न आणि समस्या	प्रमोद पौनिकर	...99
34.	वृध्दांकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोण, समस्या व उपाय	राजेंद्र बारसागडे	..103
35.	भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक विकासात बचतगटांची भुमिका.....	राजेंद्र बी. कापसे	..106
36.	वर्धा शहरातील स्त्रियांची उच्च शिक्षणातील सहभागीता	वासंती अर्जापुरे	..108
37.	आदिवासी महिलांचे शिक्षण एक चिकित्सक अध्ययन	ए. आर. वागडव	..111

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Volume – 09, Issue – 02, July - December, 2020/ ISSN 2278-3199

Use of ICT in the Teaching of English Language at UG Level

Mr. Ganesh M. Pathode, Dept. of English, S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

Abstract: *ICT plays a very important role in the 21st century. ICT is potentially powerful tool for extending education opportunities. The use of ICT in acquiring knowledge and skills has become an essential element in education. The proper use of ICT can bring significant changes in the whole teaching learning process by bringing improvement in content and methodology. It also provides the quality of instruction and encourages collaborative learning. It facilitates fast and accurate feedback to learners.*

Use of information and communication Technology in teaching of English language highlights importance of it in pedagogical practices in the English Classroom. The arise of ICT in the world scenario and UNESCO's emphasis on ensuring equity and access to education, quality learning and teaching, teacher's Professional development. The meaning of ICT and its tools in language context, benefits of ICT and use of it is English language teaching in classroom.

Keywords: *ICT, e-book, e-learning, equity, methodology*

Introduction: The use of ICT at UG level enhances student's sense of belonging. It also enhances positive Faculty and peer interaction make institutional environment feel more academically and socially supportive.

Students are connected online almost all the time. They interact, using different platforms in their daily lives; text massages, social media posting, e-mails, and other online media. The most primary way of interaction for college students is by using smartphones and social media network sites such as Facebook, Twitter, Instagram. This large scale use of technology by students instigates new ways of interaction with peers and teachers in university environment.

The present paper "Use of ICT in the Teaching of English Language at UG Level" deals with the use of ICT technology into the contemporary classroom and makes balance between traditional teachings of Blackboard, Chalk with digital technology. It also focuses on ITC devices in general and selection of some digital techniques to make daily teaching more effective and impressive to create interest in the mind of students to attend classes regularly. There is huge gap between theoretical teaching in classroom and practical life. The use of ICT in English Language teaching is not challenge but an opportunity to make our teaching lively.

Use of ICT in teaching learning process: The term "Information and Communication Technology (ICT) is an extensional term for information Technology (IT). The phrase ICT has been used by academic researchers since the 1980. Because of Dennis Stevenson the ICT became well known. He used it in a report to the UK Govt. in 1997, and then it was revised National Curriculum for English.

ICT covers any product that will store. retrieve, manipulate, and transmit or receiving information electronically in a digital form. For example – Personal Computers, Digital Television, Email, Robot. It is concerned with how these different users can work with each other.

In brief, ICT has become integral to the teaching-learning, interaction, through such approaches as replacing chalkboards, using students own smartphones or other devices for learning during class times and the Flipped classroom model where students watch lectures at home on the computer and use classroom time for more interactive exercises when teachers are digitally literate and trained to use ICT, these approaches can lead to higher order thinking skills, and provide creative and individualized options for students to express their understandings, and leave students better prepared to deal with ongoing technological change in society.

ICT helps teachers to interact with students. It also helps them in preparation their teaching. ICT enables self-paced learning through various tools such as assignments, computer etc. as a result of this the teaching learning enterprise has become more productive and meaningful. ICT helps facilitate the transactions between producers and users by keeping the students updated and enhancing teacher's capacity and ability fostering a live contact between the teacher and the students through e-mail, e-learning, web-based learning. Thus, teachers can empower himself and his students with the use of digital technologies.

What is mean by ICT?

The meaning of ICT can be as follows:-

Information – According to Shore in Hartoyo (2012:2) "It means the processed data in a meaningful and purposeful form."

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Communication – According to Potts, "Communication is defined as a process by which we assign and convey meaning in an attempt to create shared understanding." The person Brown stated "Communication is transfer of information from one person to another, whether or not elicits confidence. But the information transferred must be understandable to the receiver."

Technology – The word technology is derived from "techno" which means technique, art or skill, and 'logos' which means sciences. Therefore technology can be defined as a scientific knowledge of art or skill.

Based on the three components, the utilization of ICT in education has recently started to appeal the potential and significant progress in language learning. 1. It has become a major issue in education world. 2. It has been popularized as potentially powerful enabling for educational change and reform. 3. It improves classroom teaching and learning the better lesson by using many kinds of application. 4. ICT is the best method of teaching English Language than the traditional grammar translation method (which pays more attention to grammatical rules and vocabulary). Audio-lingual Method, Communicative Approach, etc. 5. Some experts of education learning language strongly support to use ICT to improve English language teaching efficiency and effectiveness of learning and acquire mastery in it.

The Benefits of ICT in General – According to Herington 2002, ICT is found to be beneficial as follows –

1. Technology facilitates exposure to authentic language. 2. Technology provides the access to wider sources of information and varieties of language. 3. The technology gives an opportunity to people to communicate with the world outside. 4. It can be applied in three different scopes such as: Curriculum, topics and teaching eye. 5. The learning materials have authenticity and original sources are recognized. 6. Technology allows a learner-centered approach. 7. Technology develops learner's autonomy. 8. It is aimed to introduce teacher and learner about the effect of technology in language teaching and learning.

ICT tools in language context – There are some kinds of technologies classified into ICT commonly used in language teaching context which are as follows:-

Interactive Multimedia: - It is the integration of digital media including combinations of electronic text, graphics, moving images and sound into a structured digital computerized environment which allows students to interact with the data for appropriate purposes. It includes the internet, telecoms and interactive digital television (Finney, 2011:2)

Computer – It is an electronic device which is capable of receiving information (data) and performing a sequence of logical operations in accordance with a predetermined program to produce results in the form of information or signal based. It includes CPU, Monitor, and Keyboard.

Audio Devices – It is used in the form of interactive multimedia with other media. It can be separately utilized as independent tool. Audio devices includes speaker, earphone, CD, etc.

Television – It is a system for converting visual images (with sound) into electrical signals, transmitting them by radio or other means, and displaying the electronically on a screen.

Mobile Gadget – Cell phone and smartphone which are equipped with programs like computer, to perform as mini personal computer, because of advancement of science & Technology, the size and price are getting cheaper and reachable.

Interactive Whiteboard– An interactive whiteboard or IWB, is a large interactive display (such as a touch screen monitor) which is connected to a computer and projector. A projector projects the computer's desktop on to the board's surface, where users control the computer using a pen, finger or other devices.

Review of Related literature – According to Kent ICT in education point of view refers to ICT such as computers, communications facilities and features that variously support teaching, learning and arrange of activities in education (QCA schemes of work for ICT in Kent country council 2004) ICT is already practicing in the education of UG & PG courses which provides online services as registration, test/exam forms, payment, exam time table, and declaration of results of exams.

The development of ICT makes the process of communication between the communicator/teacher and the communicator/student can be implemented in easy way by using telephone, internet, email, television, and video. ICT gives facility to conduct lectures in the classroom or teacher can manage his/her work by giving assignment or topic for group discussion to students. This can be carried out by forming groups of students. In other works, we create platform for student's leadership development. It also

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
Sakoli

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

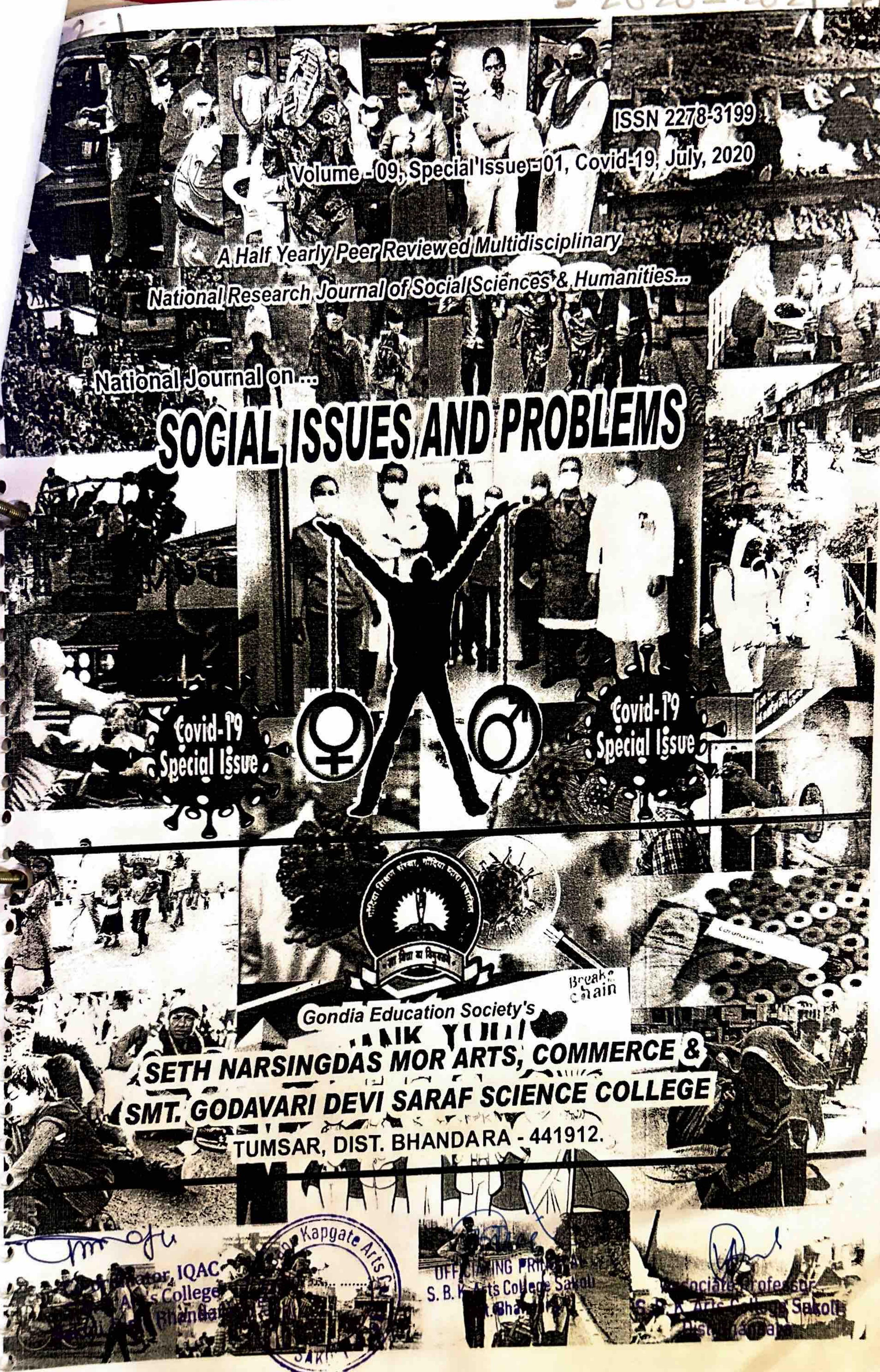

2020-2021

ISSN 2278-3199

Volume - 09, Special Issue - 01, Covid-19, July, 2020

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Covid-19 Special Issue

Covid-19 Special Issue

Break the Chain

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Coordinator, IQAC
Arts College
Bhandara

Kapgate Arts

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN 2278-3199

Volume - 09, Special Issue - 01, Covid-19, July 15, 2020.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Special Issue on Covid-19

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor &Head Department of Sociology,

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in www.journalsnmcsip.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Dr. R. K. Dipte, (English) *Asst.Professor, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. Bhushan Ramteke (Marathi), *Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University., Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi,N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), *Arts, Commerce College, Koradi, Nagpur.*

Dr. Ashok Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics), *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science), *Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science), *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work), *Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Volume – 09, Special Issue - 01, Covid-19, July 15, 2020/ ISSN 2278-3199

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems' (Special Issue on Covid-19)

- CONTENTS -

Sr. No.	Title of Paper	Author Name	Page No.
1.	Villages Study Report Regarding Covid-19	Sudhir Yevle / Sanjay Tupe	...1
2.	Covid Affect: why the paradigms shift....	Navneet Joshi	...3
3.	Effect of Coronavirus on Migrant Laborers	D. T. Shende	...6
4.	Use of Technology in Teaching..... Covid-19	Dinesh A. Gundawar	...9
5.	Impact of Lockdown on GST, CGST, SGST	Kavita K. Lende	...11
6.	Covid-19 and Problems of Migrated Laborers	Jyoti Arvind Pote	...14
7.	An Army Inside U: Immune System on ...	Juhee Tayade / Priya Meshram	...16
8.	Impact and Role of Social Media.....	Hemangi Kulkarni / Ashok Borkar	...18
9.	Coronavirus: Challenges and Its Remedy	Punyashil Tembhurne	...20
10.	The Impact of Covid-19 on Sport and...	Anil B. Sonawane	...22
11.	Domestic Violence amid Covid-19	Manju Arya	...25
12.	Impact of Covid-19	Divyanee Bamane	...28
13.	Covid-19 Coronavirus – A Monster	R. K. Dipte	...31
14.	Global Health crisis and Covid-19	Krishna Kumar Verma	...35
15.	Migrant Laborer: Situation in Pandemic	Twinkle Sanghavi	..37
16.	Analysis of Dietary Patterns..... in Covid-19	Keerthana, P. G/ Subaratinam, R.	...42
17.	Management of Covid-19 through Ayurveda	Ritu Singh	...45
18.	The Impact of Covid-19 on Employment....	Ganesh M. Pathode	...48
19.	Impact of Covid-19 on Differently Abled...	Aparna Sengar	...50
20.	Edification of Education in the Covid Era	A.Vadivukarasi	...53
21.	Covid-19 and Home Schooling...	Paridhi Narang	...57
22.	Virtual Learning in Covid-19	C. Brindhadevi	...60
23.	Household Pest Management .... in Covid-19	Sheetal B. Juneja	...63
24.	The Role of MGNREGA In Covid-19	Baba Murlidhar Meshram	...65
25.	Social, Behavioral Consequences... Covid-19	Neeraj Mehta,	...68
26.	कोविड–१९ का सूक्ष्म, लघु एवं मध्यम उद्योगोंपर प्रभाव	विकास वर्मा	...71
27.	बिहार में प्रवासी मजदूर और कोविड–१९...	अशोक कुमार	...73
28.	कोविड–१९ वैश्विक महामारी का मनोविज्ञान	छाया हार्डिया / प्रियंका वर्मा	...77
29.	'लॉकडाउन' का हाउस मेड पर प्रभाव....	सौरभ दीप सिंह जादौन	...80

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ...
Dt. ...

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Volume – 09, Special Issue - 01, Covid-19, July 15, 2020/ ISSN 2278-3199

THE IMPACT OF COVID-19 ON THE EMPLOYMENT SCENARIO

Ganesh M. Pathode, Asst. Professor, S. B. K. Arts College, Sakoli Dist- Bhandara (Mob. 9764098078)

Abstract: *- In this present paper, an attempt is made to bring to the fore discussions on the employment scenario and household income in the pre-lockdown and post-lockdown periods and its probable consequences on the Indian economy, especially the informal economy including the poor, backward and the marginalized class. This paper also describes the state of the Indian economy in the pre Covid-19 period. The most severe immediate impact of Covid-19 crisis while lower economic growth and rise in inequality would be the long-term effects of Labor Economics.*

Introduction: - Coronavirus disease (Covid-19) is an infectious disease caused by a newly discovered coronavirus. Most people who fall sick with Covid-19 will experience mild to moderate symptoms and recover without special treatment. One can be infected by breathing in the virus if you are within close proximity of someone who has Covid-19, or by touching a contaminated surface and then or eyes, nose or mouth. People of all ages can be infected by the coronavirus. Older people and people with pre-existing medical conditions such as asthma, diabetes, and heart diseases appear to be more vulnerable to becoming severally ill with the virus.

Government of India is taking all necessary taps to ensure that we are prepared well to face the challenge and threat posed by the growing pandemic of Covid-19, the coronavirus with entire support of the people of India, we have been able to control the spread of the virus in our country. The most important Factor in preventing the spread of Covid-19, Government of India has imposed nationwide lockdown that created on employment calamity.

Like demonetization, the current lockdown has exposed millions of workers and their Families to starvation, hunger, and death. The impact of a little less than Four months lockdown is turning out to be immense, since economic activities have come to a standstill. Factories are not running, establishments are closed, and most markets are shut. There is a disruption in work; wages income and food-all are interconnected for crores of people in India.

Rising unemployment, Falling labour Force: - As per the data received the track of India's employment creation has not been very good record since the 200s. India's Economic growth has not been able to deliver jobs as in 200s, the GDP growths decreased to less than, percent. Since 2000s to 2019s the employment growth was decreased on a large scale. And in 2020, unfortunately the coronavirus pandemic comes as huge shock to the labor market in India denting the employment scenario and threatening the survival of millions of workers and their Families. According to the latest survey of the Centre for Monitory Indian Economy (MIE), the overall rate of unemployment has increased from 8-4 percent to 23-8 percent in the week ending 29 march. In absolute terms, the number of unemployment people has risen from 32 million to 38 million. The corresponding figures for urban and rural areas are 30 percent. Due to the Lockdown of coronavirus, millions of people lost their jobs. It shows that around one-third of India's households court be facing relentless livelihood crisis.

If we put our eyes on the occupational structure, we come to know that around 40 percent urban informal workers are committed in ten highly susceptible occupations includes a small shops, salespersons, labors is construction, manufacturing and transport, domestic helpers, painters, street- venders, restaurant service workers and stall salesperson. These workers and consequently their families are worse hit during the lockdown. Thus unemployment rose from 6-7% on March to 26% on 19 April and then back down to pre-lock down levels by mid-June. During the lockdown, an estimated 14 crore people lost employment while salaries were cur for many others. More than 45% of households across the nation have reported on income drop as compared to the previous year.

Low income individuals are more likely to contact the coronavirus and to die from it, in country like India. Low income neighborhoods are hit by coronavirus cases. Poorer families are more likely to live in crowded housing and work in the low skills jobs which are deemed essential during the crisis millions of low-income people may lack access to health care due to being uninsured many low income workers in service jobs have become unemployed Agriculture being the backbone of the country and the GDP has been impacted in a negative way with enormous disruption for imminent agricultural seasons. All those have negative implication on the Farming group of people that is undergoing serious inimical losses.

As reflected in a recent international labor organization (2020s) report on the impact of the Covid-19 crisis, youth were already vulnerable within the work force prior to the crisis and now the recent advent of massive job losses and rowing priority of work is having particularly painful impacts on young people across the globe especially in Indian. According to a report by press Trust of India, above 400 million people working in the informal economy in India are at sick at falling deeper into poverty due to the coronavirus

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Dist. Bhandara
OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara
Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

3.2.1 - 2021-22 (1)

SPECIAL ISSUE

KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

Department of English

Organized

One Day Virtual National Seminar on

Socio-Cultural and Political Perspectives in Indo-Anglian Fiction

7th August, 2021

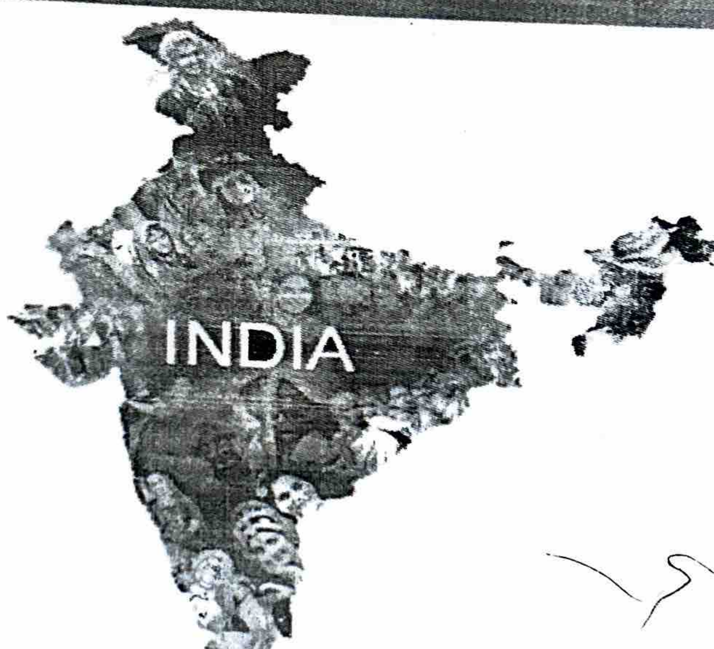

Dr. M. K. Umathe College, Nagpur	Prin. Arunrao Kalode College, Nagpur
CSM's Arts & Commerce College, Chakan, Pune	Shri. Shivaji Arts, Commerce & Science College, Akot

GovindraoWarjukar Arts and Commerce College, Nagbhid

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

KNOWLEDGE RESONANCE

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

Department of English

Organized

One Day Virtual National Seminar on

Socio-Cultural and Political Perspectives in Indo-Anglian Fiction

7th August, 2021

Dr. M. K. Umathe College, Nagpur	Prin. Arunrao Kalode College, Nagpur
CSM's Arts & Commerce College, Chakan, Pune	Shri. Shivaji Arts, Commerce & Science College, Akot

GovindraoWarjukar Arts and Commerce College, Nagbhid

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe College

(Arts, Science & Ramchandra Mokhare College) Nagpur-440022

PLAGIARISM ALERT !

Contributors are advised to adhere to strict academic ethics with respect to acknowledgment of original ideas from others. The editors will not be responsible for any such lapse of the contributor. All submission should be original and must be accompanied by a declaration that it is an original work and has not been published anywhere else. It will be your sole responsibility for such lapses, if any. Neither editor, nor publisher will be responsible for it.

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2021)

This certificate is awarded to

Knowledge Resonance (A half yearly National Peer Reviewed Research Journal)
(ISSN: 2231-1629)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2021 = 8.072

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

CONTENTS

1.	**Alienation, isolation and pessimistic sensibility in toru dutt's poetry: a brief study** Dr. Ghizala. R. Hashmi	1
2.	**Society race and culture: cultural dislocation and identity crisis in jhumpa lahiri's 'namesake'** Dr. Usha Sakure	5
3.	**Caste and class conflict in mulk raj anand's: coolie** Dr. Grishma khobragade	8
4.	**Githa hariharan's in times of siege: history, politics and censorship** Dr. Leena V. Phate	12
5.	**Indianness: a socio-cultural conflict in 2 states: the story of my marriage** Dr. Archana Kiran Deshmukh	16
6.	**A study of issues of caste and community presented in 'touch' by meena kandasamy** Dr. Rajesh S. Latane	19
7.	**Gender nepotism and identity predicament in anita desai's 'voices in the city': a study in contrast** Dr. Sobal Rose G. Veliannur	22
8.	**Portrayal of the underprivileged in rohinton mistry's a fine balance** Dr. Nikita Umesh Mishra, Dr. Rakesh P. Wasnik	26
9.	**Social changes, social values and development in indian english literature of post independent india** Dr. Savita D. Thakare	30
10.	**An overview of khaled hosseini's novels: a study in human relations** Dr. Sameer Naim	33
11.	**Multiculturalism: counter to assimilation and alienation in diasporic fiction of mistry's tales from firozsha baag** Asst. Prof. Abdul Shamim	36
12.	**Indo- anglian fiction - a special study** Dr. Indira A. Budhe	40
13.	**Theme of love in manju kapur's a married woman** Dr. Rahul Sudke	43
14.	**Prominence of socio-cultural and religious ideology in the novel 'bombay duck'** Dr.G.R. Sapat	46
15.	**A study of diasporic identity in bharti mukherjee's novel the tiger's daughter** Dr. Meenakshi V. Wasnik	49
16.	**From dilemma to clarity: gender consciousness leading to gender equality in tagore's play 'chitra'** Dr. Poorva Bhonde	52

Coordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College Sakoli
Dt. ......

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

17. **Aditya iyengar's 'bhumika': redefining mythology in the present** 55
Dr. Digambar M. Date

18. **The colonial neurosis: an exploration of kiran desai's novel the inheritance of loss** 57
Dr. Dipak Dharne

19. **Public history versus personal history in amitav ghosh's the shadow lines** ... 59
Dr. Deepak Nilkanthrao Morande

20. **Theme of marriage in manju kapur's difficult daughters** 62
Prof. Maruti gouda

21. **Impact of politics on indian education: a study** 65
Gaikwad Rajendra Nivrutti

22. **Socio-political and historical perspectives in the fiction of bapsi sidhwa** 68
Dr. Ajay G. Murkute

23. **Religion: a mode of cultural identity in "the wine of astonishment"** 71
Dr. Balasaheb G. Gaikwad

24. **Cultural hybridity drifts towards rootlessness** 73
Dr. Manjusha Y. Dhoble

25. **Feminine issues reflected in the indo-anglian fiction in contemporary India . with special reference to the novels of amitav ghosh** 76
Mrs. Sarika Y. Dive, Dr. Varsha Vaidya

26. **Women's struggle for liberation in mulk raj anand's lajwanti, mrinal pande's girls, and shashi deshpande's my beloved charioteer** 80
Ms Pranali Chandrakant Manjarekar

27. **Gender and society: slaying stereotypes in kavita kane's novels 'sita's sister' and 'lanka's princess'** 83
Ms. Madhura Walavalkar

28. **Dealing with diaspora: struggle for identity in jhumpa lahiri's "the namesake"** 87
Ms. Pankti Zatakia

29. **Shahnamah: history of the persian kings** 90
Mrs. Kashmira M Mavalwala

30. **Gieve patel: poetic portrayal of the lack of concern for the poor in our society** 93
Mrs. Shriya Oke, Dr Manjushree Sardeshpande

31. **Caste and social realism in mulk raj anand's 'untouchable** 96
Ganesh M. Pathode

32. **A study of identity crisis and cultural assimilation in jaishree misra's ancient promises** 99
Mr. Sandeep Sambhaji Dhore

33. **Destruction of the socio-cultural norms in the issue by tanuj Solanki** 101
Ms. Tanvi Patel

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. ....

Co-ordinator IQAC S.B.K. Art's College Sakoli, Dist. Bhandara

OFFICIATING PRINCIPAL S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

Associate Professor S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

CASTE AND SOCIAL REALISM IN MULK RAJ ANAND'S 'UNTOUCHABLE

Ganesh M. Pathode
Asst. Professor, Dept. Of English
Shyamrao Bapu Kapgate Arts College Sakoli, Bhandara

Abstract:
Anglo – Indian writers, who emerged in 20th century have made a significant contribution of Indian English Literature, to depict the caste system, exploitation, humiliation, Verna system, discrimination etc. which Functioned as a main hurdle of the development of equality and universal brotherhood. From the ancient time, Indian Society was divided into four categories such as Brahmins, Kshtriyas, Vaishyas and the Shudras. This caste system was imposed upon others by the hegemony so called upper class born people. According to Antonio Gramschi, any ruling classes achieve domination not by force or Fraud alone, but also by creating subjects who willingly accept the rule. This is aptly applicable to the Indian caste system, where the upper class people insisted about Four categories which came out from the God Bramha.
The caste system imposed by upper class (Bramhmins) is nothing but a politics of hegemony which will never be practiced and accepted in 21st century. The caste system is sometimes supported as Hindu religions ideology but now it is the best opportunity of all the citizens of our country to eradicate caste system and start cosmopolitanism views as we are citizens of the world. Otherwise the pathetic situation created by various political parties such as giving tickets of various elections on the basis of the candidates population in the respective constitution. This is not but a politics of hegemony which has disturbed the health of society and it is hurdle for the welfare of humanity. India is the world's largest democratic country, but it is often said that citizens do not caste their vote, they vote their caste. Ideologically, caste and democracy differ from each other and can-not co-exist because caste advocates Fragmentation of society whereas democracy advocates social inclusion. Caste provides wealth, power and status to specific groups but democracy provides equal opportunity to all categories irrespectively bias.
Keywords: *exploitation, universal, hurdle, hegemony, democracy, humanity.*

Mulk Raj Anand is a well-known writer of Anglo-Indian literature who depicts the social realism of Indian society during the period of British rule in India. The colonizer made exploitation of native people in the name of education all over the world. But, at the same time, they also awaken natives to improve their daily life. So, the new enlighted, educated class started writing novels and short stories by taking inspiration from the colonizers. Mulk Raj Anand is one of them and being a pioneer of Anglo-Indian fiction, he openly describes class, caste, exploitation; suppression "Untouchable" describes caste system practices in the contemporary society. The so-called upper class people made humiliation name of superiority complex. Through this paper I would like to highlight social realism described in the novel 'Untouchable' by Mulk Raj Anand. Anand has taken the theme of his novels from real life and so his novels are nothing but social realism. Whatever Mulk Raj Anand wrote in different novels is certainly based on his personal experiences and keen observations. He saw social inequality and injustice between rich and poor and the high and the low and he felt it and gave it expression in his novels. His main aim was to bring about the necessary changes and reformation. He wished the Indian society where all should enjoy economic social justice without any distinction. 'Untouchable' is Mulk Raj Anand's first novel and it brought to him immense popularity and prestige. This novel shows the realistic picture of society. In this novel 'untouchable' he describes the low and back word life of men, women and children belonging to the lowest caste of untouchable during the British rule in India. They used to do the lowest work of cleaning and sweeping latrines and roads yet the upper class men looked down upon them.

The real theme of the novel is the description of the conditions of the poor men women and children who belong to the untouchable class of society. In this novel Mulk Raj Anand portrayed a picture of untouchable Bakha who is a sweeper boy. This character is the representative of all down - trodden society in pre-independence of India. The protagonist of this novel is the figure of suffering because of his low caste. With Bakha, the central character, there are other characters who also suffer because of their lower caste. In

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. Dt.
Co-ordinator IQAC S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara
OFFICIATING PRINCIPAL S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara
Associate Professor S. B. K. Arts College Sakoli Dist Bhandara

their day to day life, they did the work of sweeping and cleaning latrines and other such hard work even then they were treated with inequality, contempt, hatred and caste inferiority only because they belonged to the lowest caste of untouchable.

After reading the novel we come to Bakha a young man of eighteen years of age suffered from social discrimination and inequality. For ex. Bakha went out door to door in the street of upper caste begging chapatis in return of cleaning there latrines. He got only abuses and insults and came back to home only with three chapatis which could not satisfy the hunger of his family members

Another pathetic event is related with the beating of Bakha of the road side. One day Bakha was going along the road to clean the courtyard of the temple. He was eating sweet jalebis and enjoying their sweet taste with great pleasure in a mood of forgetfulness he touched a fat Lalaji who raised a great hue and cry in the spot soon large crowd of men and women assembled and began to abuse and curse Bakha for his insolence. Then Lalaji slapped Bakha mercilessly and no one came to his rescue. The poor Bakha treated the severe beating as he belonged to the lowest caste of untouchables. Sohini, the sister of Bakha could not get water at the public well because she was an untouchable. Pandit Kalinath helped Sohini by giving her water at the public well out of turn because he was very much impressed by her excellent beauty. So he asked her to come to sweep the compound of the temple house, as she went there and started cleaning he caught her and tried to molest her. The poor girl tried to get rid of his clutches. He cried 'polluted' 'polluted'. Hearing his cry the people gathered there and cursed the innocent girl. Bakha saw his sister standing beside the priest and he soon understood the evil intention of Pandit Kalinath. But both Bakha and Sohini suffered all this silently as they were helpless.

Thus, the lower caste people are suffering because they are by birth out-caste. Here Mulk Raj Anand had depicted the hypocrisy of the upper caste people that men like panditkalinath who enjoy the touch of the Harijan girls. Mulk Raj Anand exposes all this hypocrisy and double standard or double dealing. Bakha the protagonist of the novel is a universal figure to show the oppression, injustice, humiliation to the whole community of the out-castes in India. Bakha symbolizes the exploitation and oppression which has been the fate of untouchables like him. His anguish and humiliation are not of his alone, but the suffering of whole out-castes. The novel 'Untouchable' is rightly called a social novel as it expresses the lowest contemptuous and in-equal life of the untouchable by Mulk Raj Anand. It clearly shows two classes of the Indian society. One is the caste of upper class men who are born to enjoy the pleasures of life. The others is the class of untouchables who live under sorrow and suffering of economic inequality and social injustice. They are all ill treated and looked down upon and they have no social status.

The title and its aptness: The caste system has been pathetically described in the novel which shows the evil of the Indian society. In short, the social evil of Untouchability in India has been described in a realistic way so "Untouchable" is the most suitable title of the novel, because it deals with the pitiable conditions of the different types of untouchables living in the Indian society. They did not enjoy any equal and respectable social position in comparison to the people of upper caste people. It describes the suffering given to the untouchable by the upper class people, the sweepers, barbers, grass-cutters; water carriers had no social status of their own. They had to suffer many mental torture, deep suffering etc. As we see Bakha suffering many troubles so, it may be rightly said that 'Untouchable' is the most appropriate title of the novel.

Conclusion:

The novelist Mulk Raj Anand has described the pathetic condition of the lives of lower caste people untouchables in a realistic way on the basis of his observations of the contemporary society. The scenario presented in the novel during the British rule India. The discrimination on the name of caste system is never existed in the world. But only in India or in Hindu mythology caste system existed. So, it must be eradicated. We should not bear caste distinction as we all persons are created equally by God who teaches us to be kind and just to all persons in a equal way. So human beings should be treated equally. According to Dr. B.R.

Co-ordinator IQAC S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara
Shankarrao Bapu Kapgate Arts College No. Dt.
OFFICIATING PRINCIPAL S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara
Associate Professor S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

Ambedkar "Caste is the greatest monster in the development of human being, you can not have economic, social, cultural and religious reform unless you kill that monster." In modern society right from Independence, we still have exploitation, discrimination and suppression on the name of caste. Wherever we go any one is recognised not by his intellectual ability but by his caste and religion. This is the curse to the development of India in 21st Century. So, it must be discarded.

References:

1) *Iyengar K.R. Srinivasan: Indian writing in English (Asia publishing 1960)*
2) *Dr. Rao A.V. Krishna: The Indo Anglian novel and the changing tradition.*
3) *Sing, Dr. pramodkumar: Major Indo-English novelist and novels, sublime publication Jaipur, India.*
4) *Naik M.K.: Critical essays on Indias writing English.*

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

2022-23 3.2.1

(3)

ISSN 2278-3199

Indexed Journal with www.sjifactor.com Impact Factor 7.264 (2021)

Volume - 11, Issue - 01, January - June, 2022

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

ISSN 2278-3199

Volume - 11, Issue - 01, January - June, 2022.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Volume – 11, Issue – 01, January - June, 2022/ ISSN 2278-3199/ Impact Factor – 7.264

- CONTENTS -

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Discrimination against Elected Dalit Panchayat Leaders	Ramesh H. Makwana	...1
2.	Identity Politics and Tribal Autonomy Movement in Assam	Anjan Jyoti Borah	...6
3.	Religion and Violence in India	Jayant C, Ghatage	...11
4.	Noise Pollution and Judicial Attitude	M. L. Dharmapurikar	...17
5.	Relevance of Dr. Ambedkar's Thoughts of Economic	R. G. Kumawat	...22
6.	Poverty: On A Feministic Note	Aparna Sengar	...25
7.	Women's: A Constitutional Insight and Legal Rights in India	Ranjana Bhimrao Ingole	...30
8.	Impact of Covid-19 on Higher Education in India	Amrapali E. Bhiogade	...33
9.	Educational Thoughts of Dr. Ambedkar and Its Relevance in	Archana Aher	...37
10.	The Role and Contribution of Women In Indian Freedom	Ganesh M. Pathode	...41
11.	Empowering Women Through Gender Sensitization	Sushma V. Bageshwar	...44
12.	Understanding Role of India's Trade Policy in National	Sharad Kadam	...47
13.	Employee Retention in Financial Institutions in Private Sector	Ranjana Pratik Ghode	...51
14.	An Examination of Representation of Indian Women in Police	Shilpa Puranik	...54
15.	Acid Attacks and Women in India	Chandrashekhar Malviya	...57
16.	Illiteracy: A Social Problems	Surendra D. Pawar	...61
17.	Problems of Geriatric People	Sunirmal Surendra Kabiraj	...64
18.	Role of Radio in Social Enlightenment	Sudhakar L. Jadhav	...67
19.	Library and Information Technology: A Vision	D. L. Thakare	...69
20.	Problem of Handloom Small Scale Industries	Ajaykumar S. Mohobansi	...72
21.	Myth and Animism: A Reading of the Animal Presence....	Swati Madavi, Jayant Karmore	...75
22.	बहुजन सामाजिक आंदोलन में मान. कांशीरामजी की भूमिका	कमलाकर पी. तागडे	...78
23.	राष्ट्रीय शिक्षा नीति – २०२०	डी.एम. तिड़के,	...82
24.	छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ती....	शुभांगी डोंगरे	...85
25.	तृष्णा मुकर्जी का 'आगाज' काव्यसंग्रह : अनुभूतियों का सहज उद्रेक	सुमेध पी. नागदेवे	...88
26.	पोवाड्याने केलेले सामाजिक उत्थान	अनघा तेंडुलकर	...90
27.	पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण : सामाजिक पैलू	वैशाली जोशी	...94
28	स्त्री अत्याचार : कारणे, परिणाम व ऊपाय	निसर्गध सिद्धार्थ	...97
29.	महिला उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	नलिनी बोरकर	...102
30.	कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची सामाजिक परिपक्वता आणि.......	तिलक डी. भांडारकर	...108
31.	कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांचा लैंगिक छळ अधिनियम......	ज्योती जी. नाकतोडे	...111
32.	भारताचे नवीन शैक्षणिक धोरण : २०२०	संदिप रायबोले	...114
33.	१८५७ च्या विद्रोहाची कारणे व महिलांचे योगदान	पी. आर. गौरकार	...116
34.	नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य: विदर्भाचे हिरवे फुफ्फुस	अल्का दुधबुरे,	...119
35.	अनुसूचित जाती–जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा	देवेन्द्र सोनटक्के, डी. एम. द्रुगकर	...122
36.	आदिवासी महिलांचे कौटुंबिक आणि सामाजिक पातळीवरील स्थान	प्रमोद चंद्रभान शेन्डे,	...126
37.	भारतीय स्त्रिया आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मानवी हक्क कायदा	अरविंद भबुतराव पाटील	...129
38.	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी	विलास का. घाटुर्ले,	...133
39.	बेरोजगारी : वर्तमानकाळातील एक भिषण समस्या	प्रियंका राजेंद्र आठे	...137
40.	समाजीकरणात माहिती तंत्रज्ञानाची उपयोगिता	प्रकाश सुर्यभान सोनक	...140
41.	सामाजिक समतेचे प्रणेते : संत गाडगेबाबा	आर. आर. दिपटे,	...142
42.	सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसे	हेमंत म. देशमुख	...145
43.	भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग	एस. एम. देवकर	...147
44.	संशोधन रूपरेषा तयार करतांना	नवगणकर राजाभाउ	...151

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI

Co-ordinator, IQAC S. B. K. Arts College Sakoli, Distt. Bhandara

OFFICIATING PRINCIPAL S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

Associate Professor S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

The Role and Contribution of Women In Indian Freedom Movement.

Ganesh M. Pathode, Dept. of English, Shamrao Bapu Kapgate Arts college, Sakoli Dist. Bhandara

Abstract : *The entire history of the Indian freedom movement is replete with the saga of bravery. Sacrifice and political sagacity of hundreds and thousands of women of our country. The history of Indian freedom struggle would be incomplete without mentioning the contribution of women. The sacrifice made by the women of India new line will occupy the foremost place. Hundreds of women who fought side by side with their male counterparts. They fought with true spirit and undismayed courage. The Indian women broke away from various restrictions and got out of their traditional home-oriented roles and responsibilities. So, the participation of women in the freedom struggle and national awakening is simply incredible and praiseworthy. The early 19th century saw the freedom struggle take full swing and women from across all castes and class took the baton of being equally responsible and dedicated to the national cause. Where men of stature such as Mahatma Gandhi, Neharu, Subhash Chandra Bose and Chandrasekhar Azad emerged as leaders in their own path, women stalwarts too matched them step by step. In fact, undoubtedly, women freedom fighters have made significant contributions to the Independent synchronization between the two has been an important landmark is gaining of Indian independence. Hence this paper entitles to highlight the women contribution in Indian freedom movement.*

Keywords: Freedom, movement, history, contribution, landmark, dedicate.

Introduction: The British ruled India for about 200 years. The sacrifices and movement started by the freedom fighters of India brought us freedom and made India an independent country in August 15, 1947 is still a memorable day for all Indians, and is a reminder of the patriotism and struggle of our freedom fighters. The sacrifices, hard work and contribution of some of the freedom fighters such as Bhagat Sing, Mahatma Gandhi and Sardar Vallabhbhai Patel is Known to us, while other freedom fighters remain to be unsung heroes. The contribution of women in the struggle for an independent India can not be overlooked. A lot of courageous women raised their voice against the British rule. Many women took the streets. led processions and held lectures and demonstrations. These women possessed a lot of courage and internes patriotism. Their selfless hard work, sacrifices and struggles are seldom talked about. The discussion about the Indian movement of Independence is incomplete without mentioning the significant contributions by female freedom fighters.

Mobilization of Women is Gandhian Phase: M. K. Gandhi was undoubtedly the most authentic and celebrated representative of wisdom and culture of India. The people of India address him with respect as the Mahatma. He was a social reformer, a political philosopher and a seeker of truth. He made the Indian National Congress a people's congress and the national movement a mass movement. He made people fearless and bold and taught them the non-violent method for fighting against injustice. The role of M. K. Gandhi in Indian freedom struggle is considered the most significant as he single-handedly spearheaded the movement for Indian independence. The peaceful and non-violent techniques of Gandhi formed the basis of freedom struggle against British. The series of non-violence campaign of civil disobedience movement were launched under the leadership of Gandhi. The main focus was to weaken the British government through non-cooperation. Gandhi says that Full freedom of India is not possible unless our daughters stand side by side with the sons in the battle for freedom.

Women under Gandhian leadership: Mohandas Karamchand Gandhi has empowered and inspired women not from India but foreign also by waging a battle against caste, discrimination, child marriages and encouraging women education. He motivated the women to participate in huge numbers. Non-cooperation movement witness unprecedented women activism, especially of the educate and middle classes. M. K. Gandhi returned to India from South Africa in 1915 and took up the responsibility of self-rule and non-cooperation movement. Sarla Devi, Susheela Nair, Rajkumari Amrit Kaur, Sucheta Kriplani and Arung Asif Ali are some of the women who participated in the non-violent movement. Kasturba Gandhi, the wife of Mahatma Gandhi, the women of Nehru family,

Co-ordinator, IQAC
S.B College
Sako Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

the public speech. She was arrested by British Authorities for two times.

Many women of Nehru family joined the freedom movement. Jawaharlal Nehru's mother cheerfully gave her husband and children to the country's cause and she thrown herself in to the freedom struggle. Vijaya Laxmi Pandit, the sister of Jawaharlal Nehru, was greatly inspired by Rani Laxmibai and was also impressed by Sarojini Naidu.After getting inspiration she took part in the Non-cooperation movement to fight against the British rule. She was a great fighter and took part in many of the freedom movement. She was imprisoned thrice in connection with the Civil Disobedience movement.

Indira Gandhi, the daughter of Jawaharlal Nehru, the first prime minister of India, was a most remarkable woman in modern India. When she was just 13 years old, Indira Gandhi organized a 'Monkey Army (Vanar Sena) comprising of young teenagers which proved her intention to fight for the independence of her country. Then she Joined Congress in 1938 and was imprisoned for 13 months in 1942 by the British. She was India's first and only female Prime Minister.

Conclusion: The Indian Independent movement was no doubt, a series of historic events with the ultimate aim of ending British rule in India lasting from 1857 to 1947. Women played a pivotal role in achieving India's independence. After so many efforts of four great Indian male and female fighters, India achieved Independence on, August 15, 1947. The Hindus, the Muslims, the Sikhs, The Christians and all other brave sons and daughter of India fought bravely and courageously to shoulder to throw out the British from India. After a century of revolutions, struggle, blood shedding, satyagraha's and sacrifices, India finally got Independence. Hundreds and thousands of Indian women's have dedicated their lives for obtaining freedom for their motherland. However it was not easy for women to fight as warriors in the male dominating society. Even though females tried to change the perception of such orthodox and fought bravely with shoulder to shoulder to men and brought freedom to us. So, it is simple to understand the history of Indian freedom struggle would be incomplete without mentioning the contribution of women

References :-

1. *Role of Women in freedom struggle. by Archita.*
2. *Raju, Rajendra : Role of women in India's freedom struggle. South Asia Books, 1994*
3. *Aggarwal, M.G. : Freedom fighter of India. Vol IV. Gyan Publishing House, 2008*
4. *Role of Women in Indian's Struggle for freedom..... by Siddhartha Dash.*

Shamrao Bapu Wangate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

2022-23

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Indian Sensibility in Indian Writing in English

Editor

Dr. Rahul S. Sudke

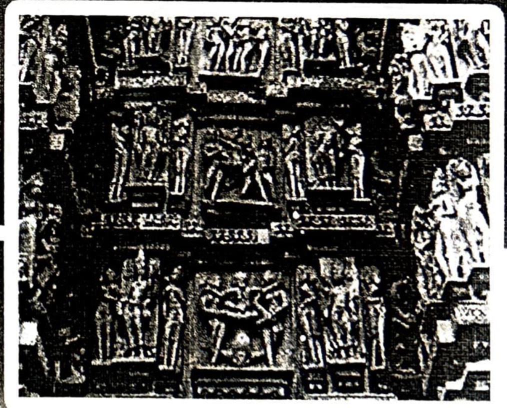

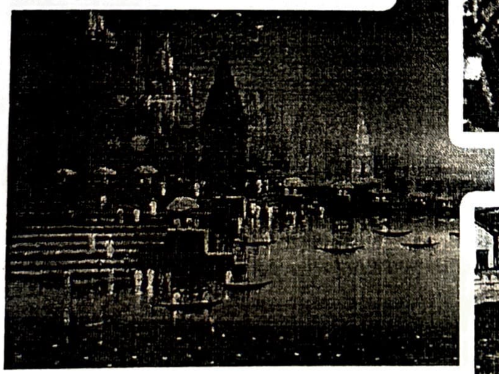

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN : 2319 9318

Indian Sensibility in Indian Writing in English

One Day National Level Virtual Conference On

Indian Sensibility in Indian
Writing in English

Organised By

Shri Shivaji Education Society Amrawati's

Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya, Gadegaon (Telhara) Dist. Akola (M.S.)

Department of English and IQAC

In Collaboration with

Arts and Commerce College, Warvat Bakal, Dist. Buldana

on 29th March 2022

A Scholastic Endevour By

Dr. Gopal J. Dhole

Principal,

Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon (Telhara) Dist. Akola

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Date of Publication
April 2022

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता .कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 8.14 IIJIF FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. — Certified Quality Management System — ISO 9001:2015 — International Multilingual Research Journal

http://www.printingarea.blogspot.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamraobapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

28) Indianness and Feminine sensibility in Kamala Das's poetry
Ganesh M. Pathode, Sakoli, Dist. Bhandara || 106

29) THE MODERNIST POETRY OR MODERNIST SENSIBILITY: ITS IMPORTANT FEATURES
Prof. C. N. Rathod, Motala, Dist. Buldana || 109

30) REFLECTION OF CULTURE IN INDIAN ENGLISH LITERATURE
Pundlik Nalinde, Lonar. Dist- Buldana || 110

31) Indian Sensibility in Wizard of the Crow: Ngugi Wa Thiongo
Vijay Kumar K. V. Bapuji Nagar, Shivamogga || 113

32) INDIAN CULTURE DEPICT IN INDIAN WRITING IN ENGLISH
Prof. Vilas A. Pundkar, Akot Dist. Akola || 115

33) THE WHITE TIGER: A REFLECTION OF CONTEMPORARY INDIA
Prof. Dr. Rupesh Sahdeorao Wankhade, Murtizapur Dist. Akola || 117

34) WEDDING ALBUM : A CRITIQUE OF MIDDLE CLASS SENSIBILITY
Prof. D. M. Gaikwad, Patur, Dist. Akola || 120

35) Realistic Portrayal of Indian Life in Sarojini Naidu's Poetry
Dr. G. O. Jondhalekar, Gadegaon, Telhara, Dist. Akola || 124

36) IMPORTANCE OF HAPPINESS IN LIFE
Dr. Praveen Sharad Pawar, Warud, Dist. Amravati. || 127

37) Indian Sense and Sensibility in the Poetry of Nissim Ezekiel
Pro. Dr. B. S. JAMBHARUNKAR, Malegaon Dist. Washim || 131

38) INDIAN SENSIBILITY REFLECTED IN NISSIM EZEKIEL'S POETRY
Prof. Purushottam V. Bathe, Balapur || 134

39) Social Milieu in Arvind Adiga's The White Tiger
Rameshwar S. Saykhede, Dr. Rahul S. Sudke, Gadegaon Dist- Akola || 137

40) SUBALTERN THREADS IN ARAVIND ADIGA'S BETWEEN THE ASSASSINATIONS
Dattatraya Tukaram Karhad, Dr. Savita Vijay Deogirkar, Nagpur || 140

41) EXTINCTION OF SINDHI LANGUAGE WITHIN URBAN INDIA
Kajal Khetwani, Shubham Jain, Dewas || 145

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

desires, hopes, expectations of woman are not considered positively. Woman has been regarded as a mere puppet in the hands of cruel system.

In the novel Saleem seems to be the staunch supporter of male-oriented society and Padma is the typical example of the victims of male dominant society. It is because of her so-called weak gender she has to suffer a lot. Actually Padma's demands are not for materialistic comforts. What she yearns for is mere emotional treatment from the side of her counterpart and for that she is ready to accept him with all his deficiencies. On the contrary she gets nothing. Her life is bleak and she is left to nothing. She is caught in such a situation that she has no option but to submit herself to the whims of Saleem. Here the women's sensibility is strongly exposed. When we leave the book, we, too, are entangled in the predicament of Padma. It keeps permanent impression on our mind and we are hopelessly groping for the solution in the dark. It makes us introspective.

To conclude, in most of his novels, Salman Rushdie shows the exploitations and agonies of women in patriarchal society. The orthodox society suppresses and tortures women. All the women characters are the victims of prevalent traditions and customs in the society which expects too much from the 'Woman' and imposes the restrictions on her. The restrictions imposed on women are nothing but an extension of certain strict religious beliefs and customs existing in the countries.

Works Cited :

1. Rushdie, Salman. Midnight'sChildren Great Britain :Jonathan Cape Ltd., 1981. Print.

2. Sharma, K.C. Salman Rushdie: A Critical Interpretation. New Delhi :Ankit Publishing House, 2013.Print

3. Ahmed, Aijaz . In Theory:Classes, Nations, literatures. London: Verso, 2000. Print

4. Kumar, Raju. The Yking Companionto Salman Rushdie. Jaipur :Yking Books2013.Print

28

Indianness and Feminine sensibility in Kamala Das's poetry

Ganesh M. Pathode
Asst. Professor, Dept. of English
Shamrao Bapu Kapgate Arts college,
Sakoli, Dist. Bhandara

****

Abstract

Kamala Das is a Prominent and leading poet of Indian English literature.She is well known globally for her excellent and special depiction of Indian sensibilities drawn from Indian life and culture. She has beautifully portrayed social and cultural colors of Indian life and society in her poetry during the early twentieth century. She highlights the most sensitive issues of customridden society of India and also sets some significant examples of hope for the betterment of the society in its own ways.Without Kamala Das no discussion of Indian English poetry could be complete. This research paper has been attempted to trace out the Feminine and Indian sensibility in the poetry of Kamala Das.

Keywords : Prominent, literature, Indian, culture, society, sensibility.

Introduction

Indian English poetry is a new genre and has witnessed the most crucial developments. The word 'Indianness' which suggests the totality of culture, religion and ideas as a whole. Right from the beginning almost all the poets of Indian origin writing in English were found to be containing two stream. Foreign influences and Indian elements in poetry. The conflict between tradition and modernity of different spheres social, cultural, national and cosmopolitan is evident in the works of the poets of this era. Indian poetry is a result of many

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

experiments and struggles for tradition, independence and innovation. Indian English poetry, as a post-colonial genre, certainly marks a departure from the traditional nations of poetry and introduces some new ideals. Modern poets like A.K. Ramanujan, Nissim Ezekiel, Jayanta Mahapatra, Kamala Das have revealed tensions in their respective poems. No doubt their poetry has inborn Indianness.

Kamala Das is one of the women poets. She gives living expressions of modern Indian women thoughts and feelings. She is one of the most popular voices in the post independent India. She inspired women struggling against domestic and sexual oppression with her honest assessments of sexual desire and marital problems. She is one of the pioneering post-independence Indian English poets to have contributes immensely to the growth and development of modern Indian English poetry. She is one of the modernist writers to assert her Femininity as a human in Indian literature. She has been something of a cult figure in home state and a source of great inspiration for women with literary aspiration. She has created a permanent place for herself in contemporary Indo-English poetry. In Kamala Das's poetry we find the best expression of Feminine sensibility, its suppression in amale dominated society. She gives vent to the hopes, Fears and desires of womankind. She has been the champion of woman's cause in all her bold and Frank expression. Kamala Das is the first Hindu woman to write honestly about sexual feelings. She represents the needs of every woman, their desires and anguish, giving voice to the universally voiceless women.

1) Feminine sensibility and Rebellion

Kamal Das is a singer of feminine sensibility and rebels against the conventions and restrains of society, which are meant to exploit woman kind in a man-made world. In her poetry she is intensely conscious of herself as awoman. Her vision is vitally particularized by woman's point of view Kamala Das's feminine sensibility craves for fulfillment in love. She is deeply hurt when love is denied to her mere sexual union, devoid of love tires and sickens her. Kamala Das feminine sensibility is not to be found in her frank confessions of her sexual life or in a detailed description of female organs. It is expressly manifested in her attitude to love, in the ecstasy she experiences in receiving love and the agony which she feels when jilted in it.

There are various poems of Kamala Das which illustrate her feminine sensibility. "Jai Surya" one of Kamala Das finest lyrics, deals with motherly love and expresses feminine sensibility very nicely. Here the name of the child has been chosen even before his birth. This is clear proof of the mother's overwhelming love for the unseen child. Putting an adjective "proud" before Jai Surya is like putting a crown on the child's head and imparting him an identity. The woman in her adores the child and forgets her own pains of bearing it. In the poem "Afterwards" she thinks of the child's future in the world and is grieved at the very thought of his suffering.

Kamala Das rebels against the exploitation of woman in male oriented world. Her poem 'The Old Playhouse' is the good example of her rebels against male dominated world. The woman is expected to play certain conventional roles, and her own wishes and aspirations and not taken into account. In this lyric the husband is accused of selfishness she got married to know herself and 'to learn to grow' but her hope was belied as the husband was only interested in her body. She also felt the extinction of her personality by the 'monstrous ego' of her husband. The loss of her freedom inevitably led to the loss of her will and reason, as a result of which the husband's house appeared to her artificial. The poem 'An Introduction' again brings out her rebellious nature. When the poetess grew up, she was instructed to observe the well established convention and to mouldher life accordingly. She rebelled against such exploitative womanliness.

The poetess vehemently protests against the domination of the male and the consequent dwarfing of woman. In the poem 'The Stone Age' the note of rebellion and defiance is strongly expressed. So we can say that Kamala Das's poetry

Co-ordinator, IQAC S. B. K. Art's College Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....
OFFICIATING PRINCIPAL S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara
Associate Professor S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

Vidyawarta®
International Multilingual Research Journal
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)
ISO9001-2015 CERTIFIED

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled Indianness and Feminine sensibility in Kamala Das's poetry of Dr./Mr./Miss/Mrs. Ganesh M. Pathode

It is peer reviewed and published in the Issue 0106 Vol. ____ in the month of April 2022.

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal.

Indexed (IIJIF)
Impact Factor 8.14
Govt.of India, Trade Marks Registry Regd.No.2611690
ISSN-2319 9318

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist.Bhandara

2023-24 - 3.2.1

(1)

ISSN 2278-3199

Volume - 12, Issue - 01, January - June, 2023.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.303 (2022)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

- CONTENTS -

S.N.	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Regulating Social Media and Digital Platforms in India: Challenges and....	Priya Chopde	...1
2.	Gender, Caste and Religion: The Bitter Truth	Sarthak Gajbhiye Ramakant Gajbhiye Chandrashekhar Gaikwad	...5
3.	Analysis of the credit and curricular framework for NEP-2020...	Vijay Warhate	...8
4.	Women Empowerment	Chandrashekhar Malviya	...13
5.	Dr. Babasaheb Ambedkar's vision for women empowerment	Ganesh Pathode	...16
6.	A Study of Knowledge, Awareness and Attitude of Students toward...	Sunita Rathod	...18
7.	Script Of The Past, Records Of The Future	Patil Dhanashree	...22
8.	Changing Values in Indian Society	Sunirmal Kabiraj	... 26
9.	A Behavioural Study of Life Insurance Purchase Decisions	Pratik Ghode	... 29
10.	Values in the world of Construction Work	Shilpa Puranik	... 32
11.	Socio- Political Dimensions of Protest in Bhabani Bhattacharya's ...	Amol Khandwe	... 35
12.	The Effects of Stress on the Sports Professionals: A systematic review	Sanjay Agashe	... 38
13.	आधुनिक महापुरुषों पर कबीर का प्रभाव	राजकुमारी यादव	... 40
14.	समकालीन महिला कथाकारों की कृतियों का तुलनात्मक अध्ययन	प्रतिमा बैसवारा	... 42
15.	श्रमिक पत्रकारीता द्वारा श्रमसंघ समस्या का विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रमिला भुजाडे	... 45
16.	ध्रुवस्वामिनी नाटक : नारियों का संघर्ष आज भी प्रासंगिक	मायावती बैसवारा,	... 48
17.	मनीषा कुलश्रेष्ठ की कहानियों में सामाजिक चेतना	मधु गुप्ता	... 50
18.	जगदंबा प्रसाद दीक्षित के कथा साहित्य मे वेश्या जीवन	लक्ष्मण पेटकुले	... 53
19.	दलित पँथर : एक संघर्ष पर्व	नारायण कांबळे	... 55
20.	छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणीक काय	नवगणकर राजाभाऊ	... 57
21.	१९५६ च्या धम्मक्रांतीचा महिलांवर प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	सजय चौधरी,	... 61
22.	मुंबईतील महिला पोलीस : व्यष्टी अध्ययन	ज्योती पोटे	... 64
23.	बंजारा जमातीच्या ग्रामीण क्षेत्रातील संस्कृतीचा अभ्यास	गोदावरी बन	... 68
24.	रमाबाई रानडे यांचे 'सेवासदन' संस्थेमधील योगदान	रजनी वाघाये	... 71
25.	सुरत–चेन्नई ग्रीनफिल्ड महामार्ग विरोधी शेतकरी चळवळीचा अभ्यास	उमेश शिंदे	... 74
26.	कौटुंबिक हिंसाचार व महिला	मनीषा भाकरे / शेषराव राठोड	... 77
27.	शेषराव क. राठोड	अरुणा बावनकर	... 80
28.	आदिवासींची लोकसंस्कृती	मनीषा नायकवडी	... 84
29.	पालक–किशोर संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर होणाऱ्या परिणामाचे....	सोनाली पारधी / संपदा नासेरी	... 88
30.	महाराष्ट्रातील शालेय शिक्षणामध्ये कला शिक्षणाची झालेली सुरुवात व महत्व	विश्वनाथ साबळे	... 92
31.	घटस्फोट : वर्तमानकाळातील एक महत्वाची सामाजिक समस्या	राजेंद्र बारसागडे	... 96
32.	भारतातील अन्नसुरक्षिततेच्या विधेयकाचे विश्लेषण	विजय दरवडे	... 99
33.	आदिवासी समाजातील विवाह पद्धती : एक अभ्यास	गावडे एस. एम.	... 101
34.	दुषित पाण्याचे शरीरावर होणारे दुष्परीणाम व उपाय योजनेविषयी ग्रामीण महिलांचा.....	शैलेश मेश्राम / मिना गायकवाड	... 103

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shivramrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt.
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Dr. Babasaheb Ambedkar's vision for women empowerment.

Ganesh M. Pathode, Assistant Professor,Dept. Of English,S.B.K. Arts College Sakoli.

Abstract *: Dr. Babasaheb Ambedkar Fought for the rights of women in India during British rule and after independence His contribution towards the women empowerment is very significant. He made many provisions in constitution of India so that women must be treated equally in the society. The provision of equality to women made for all streams whether it is education, employment, social and economic rights. According to him participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and providing them social economic equality. So he laid down the foundation of concrete efforts by providing the constitutional framework and codifying the common civil code for hindus and other sections of the Indian Society. It is only due to Ambedkar that today women feel self-confident and self dependent. This present paper analyzes the contribution of Ambedkar as a social reformer for strengthening the position of women in Indian Society.*

Keywords :- Independence, provision, Framework, contribution, reformer, constitution.

Research Methodology : The present paper is basically descriptive and analytical in nature. In this paper an attempt has been taken to recognize the contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar towards women empowerment in India. The basic objective of this paper is to analyze Dr. B.R. Ambedkar's role and vision, causes and remedies of the women in India. The data used in this paper is purely from secondary sources to the need of this study especially collected from internet, published papers, books and speeches delivered by Dr. B.R. Ambedkar in various conferences and meetings.

Introduction : The work of women's emancipation was sown by Mahatma Jyotiba Fule and same Journey took place from Agarkar, Ranade, Maharshi Karve to Dr. Babasaheb Ambedkar. Dr. B.R. Ambedkar gave importance to the Organization development to women. Thus women are given a leading position in the process of social reform. He motivated through many meetings, .speeches and writing to entrust this important responsibility to women. He worked to invigorate and inspire their dark life. Manusmiriti was the main cause of women's destruction. Women were kept in dark corner. Freedom, Knowledge, wealth etc. were denied to them. At that time, Dr. Babasaheb had looked at the merciless mentality of hindus and the thought of emanicipation of the self was emanating from his pen through writing. In the month of April 1931 Mahaparishad held in town Hall Nagpur. The main objective of the conference was to spread education and reform panchayat rules. In this Tulsabai Bansode, was the first representative of women swavargos. The 9 th conference of Mahaparishad held in 1920 of chikhali, 50 women were present. Dring the June 1920 Indian Exclusion Conference on the resolution of compulsory and free education, Shivatkar, Puranik women like Bansode, Ku. Rukminibai Kotangale etc. boldly gave speeches stressing the need for children's education. In the issue of Muknayaka dated September 11,·1920. Babasaheb Ambedkar published the statements made by some dignitaries regarding women's educations.

Dr. B.R. Ambedkar knew that if he wanted to be elevated the women, there was no other way of education. So he started Siddharth and Milind education institutions under the organization of people's Education Society to provide education to dalit children. Kisan fogu Bansode, Kalicharan Nandagaawali etc. a native of the poor community took steps in the field of Social education under the guidance of Babasaheb. Then three hostels were opened for poor children especially girls during the period of 1920 and 1921 in Varhad region. Thirteen resoultions passed by the Vidarbha Maha Parishad held on 30 May 1922 to provide scholarships to students. Chokhamela community school was established in Nagpur in 1922 Nandagawli himself opened a school for untouchable children in 1913.

According to B.R. Ambedkar one of the most important ways to eliminate caste discrimination is inter - caste marriage. So, he encouraged inter caste marriage so that the feeling of hatred, jealousy among each other will be destroyed and love and affection will increase After the formation of the Mahar Sangh in Nagpur, Mahar youth revolted against the oppression of women workers in the 'Empress Mill and Orange market regarding the demands of night shift, reduction for working hours, double wages and bonuses etc They revolted demands for welfare, provident fund, maternity allowance for women workers, care

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

arrangements for children etc. From all the above events, it can be clearly seen that Babasaheb Ambedkar's thought and his speech had a deep impact on that driven women. There are some representative examples but across India, such awareness is taking place among women and especially dalit women are the vanguard.

Satyagraha of Chavadar Tala : On 27th Deember 1927 while addressing women on the occasion of Mahad Satyagraha, Dr. Babasaheb Ambedkar said, "We will no longer live in such a stigmatized condition". Make the decision of Social advancements like men. Give up your dirty habits. Educate girls to improve our next generation. For Mahad Satyagrah money was collected in which Bhikubai and Hirabai Nagaokar also contributed Financially. On December 29, 1927 when Babasaheb went to see Raigad fort, the women of the area came in large numbers to welcome him. Seeing them noticing the change in their living conditions, Babasaheb was happy that his message had reached every household.

Kalaram Mandir Satyagrah : The Kalaram Mandir Satyagrah Started on 3 march 1903 On April

1, the priest opened the doors, two out of twelve satyagrah were women. They were arrested. When an untouchable girl who came to enter the temple was pushed back by the priest, she rose up with the pride awakened by Babasaheb and lashed out in the face of the priest. In this satyagraha, Yamunabai Lokhande, Parvatibai Lokhande Bhikubai etc. responded and held dharnas at the door. Thus, people had great respect for Babasaheb inspired by his speeches many women came forward in social work.

Hindu Code Bill : Through Hindu Code Bill, Dr. Ambedkar wrote a manifesto for the liberation of women. All the ways of their upliftment which were narrowed in the name of custom, tradition, religion, culture were opened. The Hindu Code Bill made the hindu women who were living a life of constant humiliation and slavery became self dependent. Babasaheb gave her radiant appearance. He freed her from the bond of "Hearth and Child". Dr. Babasaheb never considererd the differance between men and women. So, he made special provisions in the constitution for women to get equal status. According to Article 14 of the constitution, all citizens are equal. According to Article 15 (i) no one shall be discriminated against in any form. According to article 41, everyone will get equal share of work, education and wealth. Article 43, 44 and 45 provided equal work, equal pay and equal opportunity. According to Article 46, women belonging to seheduled caste/ tribes will get equal share in wealth. Four important laws were passed between 1955 and 1956 which would drasticall change the life of Hindu women which includes – (a) Hindu Marrige Act (b) Hindu Succession Act (c) Hindu Adoption and maintenance Act.

Pioneer of women's progress in modern India : Dr. Babasaheb Ambedkar: In todays modern era, women are freed from the yoke of patriarchal culture and are facing new challenges. Her condition has changed radically. The miserable, solitary woman, trapped in the yoke of manusmiriti, has ever perished. Instead of that, a strong woman, who fights for her rights for marching satyagrahas, agitations is living in India today. She sings the song of revolution, resisting and oppression. The 21st century woman is equipped for change. But the motivation behind this is only Dr. Ambedkar. It is derived from the leadership work of Babasaheb Ambedkar. many women today are seen working for other women in modern times. In the last three decades, many small and big struggles like, In Mathura rape case in 1978, local women staged demonstations sit-ins and protest. A 14 year Maharashtrian girl named Mathura was raped by the police in a police station. And both rapist cops were later acquitted by the lower court and later by the supreme court. Women spoke out against the incident in different cities and expressed their anger by holding ralies, meetings and agitations against the court's decisions. Many women activists are working on social work such as domestic violence, alcohol prohibition putting pressure on individual leaders to bring about social reforms.

Conclusion : Dr. Babasaheb Ambedkar has done an excellent job to make women strong and sef-dependent. When the law of the country gives equal status to women, then all other restrictions are automatically discarded. Her eye-catching progress, Sky high identity is proudly created by Ambedkar. As independent, she is strong conscientious. Her involvement in social work is glorious. Her ability to uphold the Indian Family system is admirable. Today her position of women in the society has changed drastically. They have no longer stick to the old traditions. She has regained the very high status of

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

woman. In modern times, women's wings have gained so much strength that now this sky is not enough to take them. Dr. Ambedkar is a symbol of knowledge and character. He regarded education as a means to reach the doors of light and perception to remove the regions of darkness and ignorance. According to him, if the Society really wants to make women progress, the women from the other side come forward to participate in the social work actively.

References :-

1. *Dr Babasaheb Ambedkar's writings on women Mahendra Gaikwad Sangharsh Prakashan Nagpur.*
2. *The National Policy for the Empowerment of Women 2001*
3. *Indian Women : Struggles and Liberation. Vrinda Karat. translated by : Usha Chavhan, Granthshilpi Prakashan Delhi*
4. *Mathew Thomas (1991). Ambedkar Power and Progress. B.R Publishing Corporation, New Delhi*
5. *Women in Contemporary India. Translated Manjusha Gosavi. Editor Rehana Ghadiyali, Diamond Publication, Pune.*

A Study of Knowledge, Awareness and Attitude of Students toward Sickle Cell Anemia in Tumsar, Bhandara

***Dr. Sunita Arjunrao Rathod**, Assistant Professor, S.N. Mor College, Tumsar, Dist. Bhandara (MS)*

Abstracts: *"Sickle Cell Anemia" is one of the most troublesome and fatal disease. Not only the patient suffering from it, but his keens also face a lot of hardships while combating this disease. Sickle Cell Anemia is a hereditary disease, the affected or abnormal genes are transferred from parents to offspring and that is how it is transferred from generation to generation. This study aimed was assessing the knowledge, awareness and attitude of sickle cell anemia among students in Tumsar, Bhandara. This was a descriptive study design. The representative sample was drawn by adopting random sampling method. Total 200 college students were selected by adopting random sampling procedure from S. N. More College, Tumsar, dist. Bhandara. Data collected from the Interview Schedule included socio demographic parameters, knowledge, awareness and attitude toward Sickle Cell Anemia. Data were analyzed using the statistical package for social sciences. Most respondents demonstrated a fair level of knowledge and most of the respondents have a high level of awareness in risk factor, prevention and management and a low level of the awareness of the symptoms of sickle cell disease. Most of the respondents have positive attitude about awareness and knowledge.*

Key Words: *Knowledge, Awareness, Attitude, Sickle cell Anemia*

Introduction: "Sickle Cell Anemia" is one of the most troublesome and fatal disease. Not only the patient suffering from it, but his keens also face a lot of hardships while combating this disease. Till date, there isn't any sure-shot treatment for "Sickle Cell Anemia". Due to which, the patient has to be hospitalized repeatedly; There is no end to his agony, till death. "Sickle Cell Anemia" may probably be more dangerous than HIV or Cancer; more over, it's a hereditary disorder which makes it even graver. In spite of all this, there are no solid steps taken by the government to that effect. The fact that not much is known about "Sickle Cell Anemia", even the patient and his relatives are not that aware as to what exactly is Sickle Cell Anemia, worsens the scenario, in addition to the fatality of the disease and the grievous consequences. Sickle Cell Anemia is a hereditary disease, the affected or abnormal genes are transferred from parents to offspring and that is how it is transferred from generation to generation. Thus, people suffering from this disorder further produce biological offspring's which serve as the carriers of the disease and so the disease paves its way from one family to other and so on. This is a huge blow to a healthy, disease-free prodigee. Sickle cell disease is an inherited blood disorder that affects red blood cells. People with Sickle cell disease have red blood cells that contain mostly an abnormal type of hemoglobin. Sometime these red blood cells become Sickle shaped and have difficulty passing through small blood vessels. When Sickle shaped cells block small blood vessels, less blood reaches to that part of the body. Tissue that does not receive a normal blood supply eventually becomes damaged. This is what causes the complications of Sickle cell disease. Hemoglobin is the main substance of the red blood cells. It helps red blood cells carry oxygen from the air in our lungs to all parts of the body. Normal red blood cells contain hemoglobin A. Hemoglobin S and hemoglobin C are abnormal types of hemoglobin. Normal blood cells are

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapuji Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu ... Arts College * SAKOLI *
No. ....
Dt. ....

Gondia Education Society's

Seth Narsingdas Mor College Of Arts & Commerce &
Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar
Dist. Bhandara - 441912. (Maharashtra)

SNMCJSIP

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on "SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS"

Certificate of Acceptance

This certificate is granted to Dr. Ganesh Pathode, S. B. K. Arts College, Sakoli Dist. Bhandara and certifies the acceptance for publication of the research paper entitled, 'Dr. Babasaheb Ambedkar's Vision for Women Empowerment', in Multidisciplinary, Indexed, Open Access, Peer Review National Journal on "Social Issues and Problems" ISSN 2278-3199, Indexing Journal with www.sjifactor.com with Impact Factor 7.303 (2022), Volume-12, Issue-01, January - June, 2023. *Published By, Department of Sociology, S. N. Mor College of Arts & Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara - 441912.*

Date: 15 May, 2023.

Executive Editor
Dr. Rahul Bhagat

Editor in Chief
Dr. Chetankumar B. Masram

SNMCJSIP SNMCJSIP SNMCJSIP SNMCJSIP SNMCJSIP SNMCJSIP SNMCJSIP SNMCJSIP SNMCJSIP SNMCJSIP

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Associate Professor
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Prof. Karuna Gaiyakwad

Karuna Gaikwad

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC		
						Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
(1) भंडारा जील्ह्यातील आदिवासींच्या जीवनावर आधुनिकीकरणाचा प्रभाव	Karuna Gaikwad	Sociology	A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences and Humanities	July-Dec-2022	2278-3199	www.snmor college.org.in		Peer Reviewed

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College * SAKOLI * No. ...... Dt. ......

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

1

2022-23

ISSN 2278-3199

Volume - 11, Issue - 02, July - December, 2022

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN 2278-3199

Volume - 11, Issue - 02, July - December, 2022.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.303 (2022)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

- CONTENTS -

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Displacement and Rehabilitation……	Premala Anil Kumar	...1
2.	Noble Prize in Economis Sciences 2022 and its Relevance…	Arun Chavhan	...3
3.	Violence against Women and issue of Gender Inequality..	Varsha Bhujbal	...8
4.	Dr. Babasaheb Ambedkar's Views on the Relevance of ….	Vinayak Sakharkar	...11
5.	The Study of the Effect of Changes in the Rules of Cricket…	G. Ramchandra Rao	...14
6.	Lackness of Government Social Scheme	Ajaykumar Mohbansi	...17
7.	Contribution of Dr. S. R. Rangnathan in Indian Library	D. L. Thakre	...20
8.	Study on Employee Retention and Problem faced by employers.	Ranjana Ghode	... 22
9.	ओमप्रकाश वाल्मिकी के 'सलाम' कहानी संग्रह में दलित चेतना	लक्ष्मण पेटकुले	... 24
10.	ग्रामीण समाजाच्या विकासात पंचायत राज ची भूमिका	राजेंद्र वारसागडे	... 26
11.	अंतिम सत्य: एक विवादात्मक प्रश्न	भारत वालोंद्रे	... 29
12.	जि.आय. एस. व रिमोट सेन्सिंग चे भूगोलशास्त्रात महत्व	अरुणा बावनकर	... 32
13.	आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवन	माया मसराम	... 35
14.	भारतीय महिला बंधन मुक्तीच्या चळवळी	पी. आर. गौरकर	... 38
15.	बौद्धांची सामाजिक स्थिती व त्यांच्या सामाजिक जाणीवा	नलिनी बोरकर	... 41
16.	नागपूर शहरातील वृद्ध महिलांच्या समस्यांचे अध्ययन	प्रियंका अंबादे	... 45
17.	शिक्षणाचा हक्क आणि मानव अधिकार	जयमाला लाडे	... 49
18.	निबंध: एक स्वतंत्र वांङ:मय प्रकार	स्मिता अंबादे	... 53
19.	मधु लीमयेजी यांचे राष्ट्र उभारणीच्या कार्यातील योगदान	राजेंद्र बेलोकार	... 56
20.	बालकामगार एक सामाजिक समस्या	मधुकर ठोंबरे	... 59
21.	भंडारा जिल्ह्यातील आदिवासींच्या जीवनावर आधुनिकीकरणाचा प्रभाव	करुणा गायकवाड	... 61
22.	आंबेडकरवादी विचारदृष्टीचे साहित्य	संतोष जाधव	... 63
23.	माझ्या गावाकडे चल माझ्या दोस्ता: एक आकलन	राजेश दिपटे	... 69
24.	स्त्री भृणहत्या: एक सामाजिक समस्या	उल्हास राठोड	... 72
25.	पर्यावरण प्रदूषण: एक ज्वलंत जागतिक समस्या	रामू उईके	... 76
26.	कोविड-१९ चा हातगाडी कामगारावरील सामाजिक परिणाम	प्रियंका आठे	... 80

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Dist. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
Sakoli

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Volume – 11, Issue – 02, July - December, 2022/ ISSN 2278-3199/ ***Impact Factor – 7.303***

भंडारा जिल्ह्यातील आदिवासींच्या ज़ीवनावर आधुनिकीकरणाचा प्रभाव

प्रा. करुणा वैजनाथ गायकवाड, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. बी. के. आर्टस् कॉलेज, साकोली. मो. ८००७८८८७३१

प्रस्तावना: भारतीय समाजव्यवस्था आदिवासी, ग्रामीण, नागरी समाज अशा तीन समूहात विभागला आहे. या तीन समाजापैकी नागरी समाजावर अत्याधिक प्रमाणात संशोधन झालेले आहे. त्या खालोखाल ग्रामीण समाजाचा क्रमांक लागतो. आदिवासी समाजाबाबत अजूनही पाहिजे त्याप्रमाणात संशोधनात्मक कार्य झालेले नाही. आधुनिक काळात आदिवासी इतिहासाची सुरुवात इंग्रजांच्या आगमनानंतर झाली. आजच्या बदलत्या परिस्थितीचा आदिवासी जीवनावर होंणारा परिणाम लक्षात घेता त्यांच्यावर स्वतंत्र अध्ययन होणे गरजेचे आहे. आदिवासी शेकडो जमातीत विभागला असून आपली वैशिष्टपूर्ण संस्कृतीचे जतन करीत आहे. अशा दुर्गम, डोंगराळ आणि घनदाट अरण्यात पिढ्यानपिढ्या राहणाऱ्या या समूहाला आदिवासी असे म्हणतात. डोंगरद-यात राहत असलेल्या आदिवासींच्या भाषा, पोषाख, चालीरीती, सणसमारंभ, धार्मिक बाबतीत बरीच तफावत आहे. आदिवासीना कोणी जंगलाचे राजे, धरतीचे लेकरे असे म्हटले आहे. डॉ. धुर्ये आदिवासींना 'मागासलेले हिंदू' असे संबोधिले आहे. भारतीय राज्यघटनेत आदिवासीचा 'अनुसूचित जमाती' असा उल्लेख आहे. गिलीन व गिलीन यांच्या मते, 'एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानीय गटाच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.

आज आधुनिकीकरणाचा आदिवासी जीवनावर अनुकूल-प्रतिकूल परिणाम होत आहे. परंतु आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सर्वत्र सारखी नाही. घनदाट अरण्यात राहणा-या आदिवासीमध्ये आधुनिकीकरणाचा मागमूसही आंढळत नाही. ग्रामीण समाजाच्या संपर्कात आलेल्या आदिवासी समुदायात आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया मंद गतीने कार्यान्वित आहे. परंतु नागरी समुदायाशी संबंधित आलेल्या आदिवासीमध्ये हि प्रक्रिया स्पष्टपणे नजरेस भरते. औद्योगिकरण, नागरीकरण, आधुनिक शिक्षण पद्धती, शिक्षणाचा प्रसार, जनसंवाद साधने, इत्यादींमुळे आधुनिकीकरणाला चालना मिळाली आहे. तसेच या क्षेत्रात प्रारंभ झालेल्या सहकारी चळवळीचा वाटा सुद्धा उल्लेखनिय आहे. आधुनिक बाजार पध्दती, व्यापारी क्रियाकलाप आणि या क्षेत्रात अवजड उद्योगधंद्याची स्थापना आधुनिकीकरणास गतिमान करणारी आहे. आदिवासी समाजात जागृती निर्माण करणे, शिक्षणाचा प्रसार, व्यवसायात विविधता आणणे, उत्पादनात वाढ करणे, सामाजिक गतिशीलतेस संधी देणे, नवीन तंत्राचा स्वीकार करणे, वैज्ञानिक दृष्टी रुजवणे इत्यादी अनुकूल बाबींचा समावेश होतो. त्यासोबतच प्रतिकूल परिणाम डोळ्याआड करून चालणार नाही. आदिवासी भागातील खाणी, पोलाद कारखाने, धरणे बांधणे इत्यादी विकास योजनांमुळे शतकानुशतके वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासींना विस्थापित व्हावे लागत आहे.

अध्ययन क्षेत्र: महाराष्ट्राच्या गोंडवाना प्रदेशात विदर्भातील भंडारा जिल्ह्याचा समावेश आहे. भंडारा जिल्ह्याचे संपूर्ण क्षेत्रफळ ३,७१७ चौ.कि.मी. आहे जे महाराष्ट्र राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या १.२१ एवढे आहे. या जिल्ह्याची उंची समुद्रसपाटी पासून २३४.२९ मीटर आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ११,००,३३४ असून आदिवासींचे प्रमाण ७.४१ टक्के आहे. म्हणजे एकूण लोकसंख्येपैकी ८८,८८६ आदिवासी आहेत.

आदिवासी लोकसंख्येची तहसीलनिय स्थिती:

जनगणना - २०११

अ .क्र .	तहसीलचे नावे	एकूण लोकसंख्या	लोकसंख्या	टक्केवारी
१	साकोली	१३६८७९	१४६१८	१०.६७
२	लाखनी	१२८५४५	८२३६	६.४१
३	लाखांदूर	१२३५७३	६१७२	४.९९
४	पवनी	१५४५८८	१०१६७	६.५८
५	मोहाडी	१५०६११	८९२६	५.९३
६	तुमसर	२२६१०८	२५०८७	११.१०
७	भंडारा	२८००३०	१५६७७	५.६०
एकूण भंडारा जिल्हा		१२००३३४	८८८८६	७.४१

उद्दिष्ट्ये: १. भंडारा जिल्ह्यातील आदिवासींचे सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाचे अध्ययन करणे. २. आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे. ३. आदिवासींच्या मागासलेपणाच्या कारणांचा शोध घेणे. ४. आदिवासींच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करणे. ५. शासनाच्या विविध योजनांचा आदिवासींना लाभ झाला ते तपासणे. ६. आदिवासींच्या आरोग्यविषयक स्थितीची माहिती मिळविणे.

संशोधन पद्धती आणि तथ्य संकलन: प्रस्तुत अध्ययन प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे. सर्व तथ्यांचे शास्त्रीय पद्धतीने परीक्षण करण्यात आले. भंडारा जिल्ह्यातील जिल्हा अधिकारी कार्यालय, तहसील कार्यालय, प्रकल्प अधिकारी, स्थानिक कार्यालय इत्यादींना भेट देवून आवश्यक ती माहिती मिळविण्यात आली आहे. याशिवाय ग्रंथालयातील साहित्य, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी निरीक्षण, मुलाखत पद्धतीचा वापर करून सांख्यिकीय पद्धतीच्या वापराने आकडेवारी प्रदर्शित केली आहे.

आदिवासी आणि आधुनिकीकरणाचा प्रभाव:

आदिवासींच्या आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सर्वत्र सारखी नाही. ग्रामीण आणि नागरी समाजाच्या संपर्कात आलेल्या आदिवासी समाजात हि प्रक्रिया स्पष्टपणे नजरेस येते. आदीवासींवर आधुनिकीकरनाचा नेमका कोणता प्रभाव पडत आहे हे पुढील घटकांद्वारे स्पष्ट होते.

१. **सामाजिक – सांस्कृतिक जीवन:** आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा प्रभाव आदिवासींच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनावर पडत आहे. म्हणजेच आदिवासींच्या सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्ये, रूढी, प्रथा, परंपरा, विश्वास, श्रद्धा इत्यादी मध्ये बदल झालेले दिसून येते. घनदाट प्रदेशात राहणारा, अक्षर ओळख नसलेला पण वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीचे जतन करणारा समाज म्हणजेच आदिवासी जमात होय. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

SAKOLI
No. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

संस्कृतीचे जतन करणाऱ्या आदिवासी समाजाच्या धार्मिक परंपरा, सणसमारंभ, चालीरीती, अंगावरील गोंदण, कौवड्या-मणी अंगावर परिधान केलेले दागदागिने इत्यादी वैशिष्ट्यपूर्ण सामाजिक–सांस्कृतिक जीवनात परिवर्तन झाले आहे.

२. **शासनाच्या शेतीविषयक योजना:**

अ. पीक उत्पादन प्रोत्साहन योजना: आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थेच्या आदिवासी सभासदांना आर्थिक अडचणीतून सुटका करण्याच्या दृष्टीने आदिवासी विविध कार्यकारी संस्थांना सवलतीच्या दराने पीक कर्ज वितरित करणे आवश्यक आहे, असे शासनाने ठरविले आहे. आदिवासी सभासद सिंचनाद्वारे पिके घेतात.

ब. आदिवासी शेतकरी कुटुंबांना दारिद्रय रेषेच्या वर आणण्यासाठी अर्थसहाय्य - राज्यातील सुमारे ८८ टक्के आदिवासी लोकसंख्या दारिद्रय रेषेखालील आहे. वास्तव या योजनेद्वारे ज्या आदिवासी शेतकऱ्याचे वार्षिक उत्पन्न रु. २५,००० आहे. त्यांना अर्थसहाय्य देण्यात येते. आदिवासीच्या शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होण्यासाठी सहाय्यभूत ठरणाऱ्या विभिन्न बाबीसाठी या योजनेखाली अनुदान देण्यात येते आदिवासी शेत-कऱ्यांना अर्थसहाय्य देण्याची योजना कृषी विभागामार्फत आदिवासी उपयोजनेखाली, आदिवासी उपयोजना बाहेरील व माडा क्षेत्रात प्रामुख्याने १६ जिल्ह्यांपैकी भंडारा जिल्ह्यांतही योजना राबविण्यात येते. या योजनेतर्गत आदिवासी कुटुंबांना पुढीलप्रमाणे अर्थसहाय्य देण्यात येते.- जमीन विकास कामे, रोपसंरक्षक साधने आणि सुधारित शेती अवजारे, जुन्या विहिरींची दुरुस्ती, बैलगाडी पुरवठा, ३०० मीटर पाईप लाईन, नवीन विहिरी, ई.

क. फलोत्पादन: फलोत्पादन हा आदिवासींसाठी कृषी क्षेत्राशी संलग्रित असलेल्या आदिवासीना उत्पादनदायी ठरणारा महत्वाचा कार्यक्रम आहे. फलोत्पादनाच्या इतर लाभाबरोबरच त्यातून भरीव रोजगार क्षमतासुद्धा निर्माण केली जाऊ शकते. हि योजना संपूर्णपणे राज्यपुरस्कृत झाली आहे.

३. **औद्योकिक व व्यापारी उपयोगासाठी वृक्ष लागवड:** पूर्वी आदिवासींच्या अशिक्षित व अज्ञानीपणामुळे त्यांचे वन कंत्राटदाराकडून शोषण केले जात होते. म्हणून आदिवासींना शोषणमुक्त करण्यासाठी राज्यशासनाने वेळोवेळी अधिनियम तयार केले आहेत. आदिवासींना दारिद्र्यरेषेच्यावर आणण्यासाठी त्यांच्या मिळकत क्षमतेत वाढ करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

४. **आधुनिक शिक्षणाच्या सोयी:** आदिवासी विद्यार्थांना प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण संपल्यानंतर विद्यार्थांना विद्यापीठीय स्तराच्या शिक्षणाकडे जाण्याच्या प्रवृत्तीपासून परावृत्त करणे व उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थांना रोजगार व स्वयंरोजगार मिळविण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असे शिक्षण देणे हा या व्यावसायिक शिक्षणाचा मूळ हेतू आहे. त्यासाठी शासनाने तंत्रशिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण, व्यायाम शाळा, क्रीडांगण विकास, कौशल्यावर आधारित व्यावसायिक अभ्यासक्रम इत्यादी शिक्षण आदिवासी मुलांना घेता यावे म्हणून विशेष सोयी उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

५. **आरोग्यविषयक सोयी सुविधा:** आदिवासी क्षेत्रात आरोग्यविषयक सोयी उपलब्ध व्हाव्या यासाठी आरोग्य उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालयाच्या स्थापनेसाठी आणि बांधकामासाठी आदिवासी उपयोजनेतून शासनाने नियतव्येय उपलब्ध करून देण्यात येते. आरोग्यविषयक सोयीसाठी शासनाकडून लाखो रुपये खर्च करण्यात येत आहे. आज आदिवासी समाज देखील आरोग्यविषयक समस्या सोडविण्यास दवाखान्यात जावून उपचार घेण्यास तयार असतो. म्हणजेच आदिवासींना आरोग्याविषयी जाणीव झाली आहे.

६. **दळणवळणाच्या सोयीसुविधा:** आदिवासी समाजाचा झपाट्याने विकास व्हावा या दृष्टीकोनातून आदिवासी क्षेत्रात दळणवळण सुविधा अत्यंत महत्वाची व आवश्यक आहे. योग्य रस्त्यांमुळे आदिवासींना आरोग्य केंद्र, बाजार केंद्र, शैक्षणिक सुविधांचा योग्य लाभ घेता येतो. भंडारा जिल्ह्यात गावा-गावात रस्त्यांची सुविधा असल्याने आदिवासींना सर्व सोयींचां लाभ सहज घेता येत आहे. म्हणून त्यांच्यावर आधुनिकीकरणाचा प्रभाव दिसून येतो.

निष्कर्ष: आदिवासींच्या जीवनावरील आधुनिकीकरणाचा प्रभाव पाहता असे लक्षात येते की आजच्या औद्योगिकरणामुळे आदिवासींच्या जीवनात स्थानिक गतिशीलता, व्यावसायिक गतिशीलता आलेली आहे. तसेच नागरी व ग्रामीण समाजाच्या संपर्कात आल्यामुळे आदिवासींच्या वेशभूषेत बदल झाला, खानपानाच्या पद्धत बदलल्या, शिक्षणाचे महत्व कळले, त्यांच्या पुढच्या पिढीला शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध झाल्या, घराची रचना बदलली. म्हणजे आदिवासी समाज हळूहळू आधुनिकीकरणाच्या प्रवाहात वाहत गेला. यासाठी मुळातच सभ्य समाजातील घटक कारणीभूत आहे. सभ्य समाजाने आदिवासींच्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीत ढवळाढवळ केली आहे. त्यांच्यात कोणत्या ना कोणत्या कारणाने जंगलाचे ठेकेदार, जमीनदार, फिरते व्यापारी, सरकारी अधिकारी, जंगल कर्मचारी, पटवारी, ग्रामसेवक, पोलीस यंत्रणा, राजकीय पक्षातील लोक इत्यादी अनेक लोकांचे हस्तक्षेप वाढले. त्यामुळे आदिवासींच्या जीवनातील आधुनिकीकरणाच्या प्रभावावबरोबर त्यांची पारंपरिक जीवन पद्धती कमजोर झाली आहे. म्हणजे त्यांचे सणसमारंभ, देवदेवता, धार्मिक पूजा-अर्चा, लोककला, लोकगीते यासारख्या पारंपरिक संस्कृतीचा ऱ्हास झाला आहे. म्हणजे ते आपल्या पारंपरिक संस्कृतीला मुकलेले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. *डॉ. गुरुनाथ नागगोंडे, सामाजिक आंदोलने, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.*
२. *आगलावे प्रदीप, समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.*
३. *लोटे रा. ज., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.*
४. *जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, वर्ष १९९१ ते २०११.*
५. *जिल्हा जनगणना पुस्तिका, वर्ष १९५१ ते २००१.*
६. *कुलकर्णी एस. डी., प्रॉब्लेम्स ऑफ ट्राइबल डेव्हलोपमेंट इन महाराष्ट्र.*

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College

Dr. Shrawan Kapgate

=

Dr. Shrawan B. Kapgate

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC		
						Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
स्त्री मुक्ती आंदोलनाची गंगोत्री सावित्रीबाई	~~Dr~~. Shrawan B. Kapgate	Geography	Ajanta peer Reviewed and UGC listed Journal	2019-2020	2277-5730	www.sjifactor.com	—	
[illegible] जिल्ह्यातील साकोली तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरूप	Shrawan B. Kapgate	〃	Mukt shabd Journal UGC Care Group I Journal	2019-2020	~~2347-3150~~ 2347-3150	www.shabdbooks.com	—	
भंडारा जिल्ह्यातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन	Dr. Shrawan B. Kapgate 〃	〃	Vidyawarta peer Reviewed International Research Journal	2020-2021	23199318	www.vidyawarta.com	vidyawarta@gmail.com	
लाखांदूर तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरूप	〃	〃	Journal of Research and Development (Peer Reviewed)	2020-21	2230-9578	www.jrdrvb.com		
नागझिरा अभयारण्यातील पर्यटनाचा विकास	〃	〃	〃	2020-21	2230-9578	www.jrdrvb com.		
[illegible]पूर जिल्ह्यातील लोकसंख्या भार· भौगोलिक अध्ययन	〃	〃	Vidyawarta Peer Reviewed International Research Journal.	2020-21	2319-9318	www.vidyawarta.com.	vidyawarta@gmail.com.	
भंडारा जिल्ह्यातील तापमानातील बदलाचा पर्यावरणीय अभ्यास	〃		Printing Area peer Reviewed International Refereed Reaserch Journal	~~2020~~ 2021-2022	2394-5303	www.vidyawarta.com.	vidyawarta@gmail.com.	

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC		
						Link to website of the	Link to article / paper /	Is it listed in UGC
	~~Dr. Shrawan B. Kapgate~~	~~Geography~~	~~printing Area peer reviewed International Ref. Research Journal~~	~~2021-2022~~	~~2394-5303~~			
[illegible]दिया जिल्ह्यातील लोकसंख्या भर· भौगोलिक अभ्यास	Dr. Shrawan B. Kapgate	Geography	Mukth Shabd Journal	2021-2022	2347-3150	www.shabdbook.com.	submitmsj@gmail.com.	
ग्रामिण विकासात प्रादेशिक नियोजनाचे महत्व. पूर्व विदर्भातील कोसमतोंडी गावाच्या चिकित्सक अभ्यास	-"-	-"-	Mukth Shabd Journal UGC Care List Group-I Journal	2022-2023	2347-3150	www.shabdbook.com.	submitmsj@gmail.com.	
ग्रामिण विकासात प्रादेशिक नियोजनाचे महत्व सिंदीपार गावाच्या चिकित्सक अभ्यास	-"-	-"-	printing Area Peer Reviewed International Refereed Research Journal.	~~2394-5303~~ 2023-2024	2394-5303	www.vidyawarta.com.	vidyawarta@gmail.com.	
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	-"-	-"-	Vidyawarta peer Reviewed International Refereed Research journal	2023-2024	2319-9318	www.vidyawarta.com.	vidyawarta@gmail.com.	
[illegible]रा तालुक्यातील धान पिकाच्या स्वरूपाचा व वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास.	-"-	-"-	printing Area Peer Reviewed International Refereed Research Journal	2023-2024	2394-5303	www.vidyawarta.com	vidyawarta@gmail.com.	

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

2019-20

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

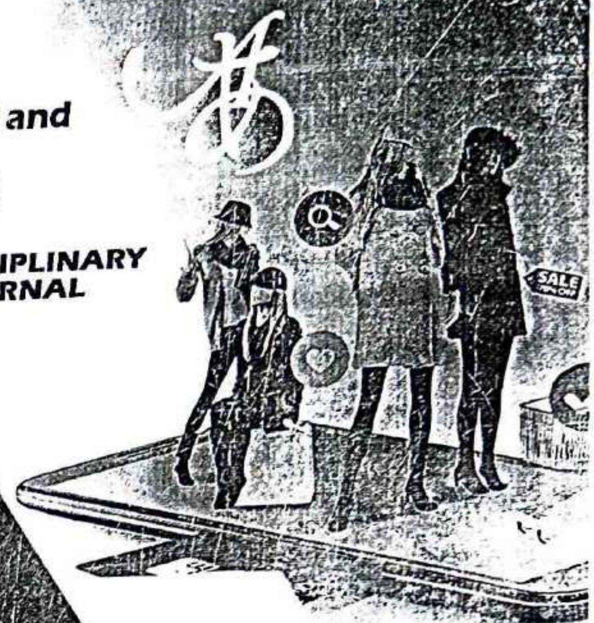

AJANTA

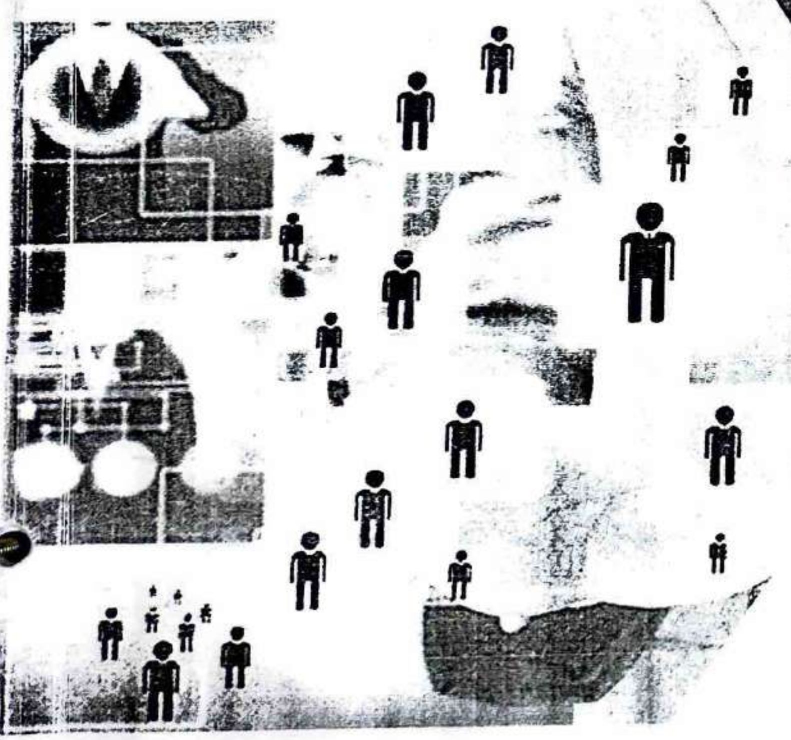

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Arts College
Dist. Bhandara

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Marathi Part - I | January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	पौगंडावस्थेतील बालकांच्या भावनिक विकासावर दूरचित्रवाणीचे होणारे परिणाम (एक अध्ययन) **कु. पुर्णिमा मेश्राम** **प्रा. डॉ. माधुरी ना. कोकोडे**	१२०-१२३
२७	भारतीय प्रजासत्ताकात म. गांधीजीचे मौलिक योगदान **कु. ऋतुजा पांडूरंग बावचकर**	१२४-१२५
२८	प्रजासत्ताक भारत व म. गांधीजीचे शिक्षणविषयक विचार **डॉ. रेखा आर. बने**	१२६-१२७
२९	स्वयंसहायता गट आणि विकास **प्रा. डॉ. अवथरे जयेश मो.**	१२८-१३९
३०	भारतातील स्त्री मुक्ति चळवळींचा इतिहास **कांवळे पांडुरंग पंढरी**	१४०-१४३
३१	जनसंपर्क : संकल्पना व जनसंपर्काचे बदलते स्वरुप **गणेश वासुदेव पानझाडे**	१४४-१४७
३२	स्त्री मुक्ती आंदोलनाची गंगोत्री सावित्रीबाई **प्रा. श्रावन ब. कापगते**	१४८-१५१

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

३२. स्त्री मुक्ती आंदोलनाची गंगोत्री सावित्रीबाई

प्रा. श्रावन ब. कापगते
भुगोल विभाग प्रमुख, एस. बी. के. कला महाविद्यालय, साकोली जि. भंडारा.

महात्मा जोतीराव फुले हे स्त्री पुरूष समानतेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी स्वत:च्या पत्नी सावित्रीबाईला आयुष्यभर माणाचे स्थान दिले. तिचे व्यक्तीमत्व घडविले. सावित्रीबाईनीही आपली भुमिका अत्यंत समंजस पणे पार पाडली.स्त्री शिक्षण प्रसाराच्या कार्यातील महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या भरीव कार्याचे योगदान लक्षात घेऊन इंग्रज सरकारच्या वतीने मेजर कॅन्डीतर्फे 16 नोव्हेंबर 1852 रोजी पुण्याला विश्रामबागवाडयात त्यांचा सत्कार करण्यात आला. या प्रसंगी जोतीराव सावित्रीबाईना म्हणाले हा गौरव तुझाच आहे. मी शाळा उघडण्यास कारणमात्र आहे. पण तु अनेक संकटांशी तोंड देऊन यशस्वीपने चालविलीस याचा मला अभिमान वाटतो.

वरिल प्रसंगावरून व अन्य विविध प्रसंगावरून सावित्रीबाईना स्त्रीशिक्षणाबाबत व स्त्रियांच्या सुधारणा करण्याबाबत ज्योतीबा फुले यांच्याकडुन प्रोत्साहन मिळत गेले म्हणूनच स्त्रीजीवन विषयक मूलगामी समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करू शकल्या.इतर पतीप्रमाणे सावित्रीबाईना जोतीबानी चुल आणि मुल या बंधनात ठेवले असते तर सावित्रीबाई स्त्रीशिक्षणाचे व स्त्रीजागृतीचे कार्य करू शकल्या नसत्या. सावित्रीबाईचे व्यक्तिमत्व विकसित करण्यात जोतीबाचा मोलाचा वाटा होता हे मान्य करावे लागोल.

सावित्रीबाईना अभिप्रेत असलेले स्त्री मुक्त आंदोलन

स्त्री पुरूष ही संसाराची हि दोन चाके असुन संसाराचा भार वाहण्याकरिता ही दोन चाके सारख्याच योग्यतेची मानणे ती तशा योग्यतेची होण्याकरिता प्रयत्नशील राहणे व त्यासाठी स्त्रीला आवश्यक ते स्वातंत्र्य देणे हाच सावित्रीबाईना स्त्रीमुक्तीपासून अभिप्रेत असलेला अर्थ होता.

आपल्या पतीबरोबर गृहत्यागाचा प्रसंग जेव्हा सावित्रीबाईवर ओढला तेव्हा पुरूष दास्यत्वातून स्त्रीयांना मुक्त करण्यासाठी सुरू करण्यात आलेल्या शाळा बंद करण्याची पाळी येणार नाही. तर स्त्री मुक्ती कल्पनेवरही होईल याची कल्पना सावित्रीबाईना आल्यामुळे पडत्या काळाची आज्ञा म्हणून त्या पतीसोबत जाण्यास त्या तयार झाल्या. केवळ पतीचे अनुकरण करणे अशी सावित्रीबाईची भुमिका नव्हती. सावित्रीबाई अंधश्रध्देने पतीच्या मागेमागे जाणारी सामान्य स्त्री नव्हती. घोडयाला जबरदस्तीने फक्त पाण्यापर्यंत ओढुन नेता येतो. पाणी पिण्याची बळजबरी करता येत नाही. सावित्रीबाईच्या बाबतीत असेच घडून आले. स्त्रीयांवर युगायुगाने होत असलेल्या अत्याचार, शिक्षणचा अभाव , विधवांच्या समाजातील दुर्दशा , पेशवाईत स्त्रीयांवर झालेला अन्याय या पार्श्वभुमिवर जोतिबाच्या सान्निध्यात सावित्रीबाईची स्त्री मुक्तीची वैचारीक बैठक तयार झाली होती म्हनूनच सावित्रीबाई स्त्रीसुधारनेचे कार्य सक्रियपणे करू शकल्या . स्त्री ही पारंपारीक बंधनात जखडलेली आहे. त्यामुळे तिला सामाजिक , आर्थिक व राजकिय क्षेत्रात विकास करण्यासाठी स्वातंत्र्य नाही. ही सावित्रीबाईची व्यथा होती. म्हणुनच स्त्री अनावश्यक बंधनापासुन मुक्त असावी असाच सावित्रीबाईना स्त्रीमुक्तीचा अभिप्रेत अर्थ होता.

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara
Co-ordinator IQAC
S.B.K. Art's College

असत. इंग्रज सरकारने सती प्रथा कायदयाने बंद केली असतांना सुध्दा त्यातून पळवाटा काढून धर्ममार्तंडांनी सती चालविली होती. या सर्व परिथितीतून सावित्रीबाई फुलेची स्त्रीमुक्ती आंदोलनाची ज्वाला अधिकच भडकत गेली.

सवित्रीबाई स्त्री - मुक्ती आंदोलनाचे स्वरूप

सवित्रीबाईनी स्त्रीमुक्तीबाबतचे विचार प्रत्यक्षात अमलात आणले. त्याकरिता त्यांनी त्यांच्या काळात केलेले खालील प्रयत्न उल्लेखनिय होते.

1) बालहत्याप्रतिबंधक गृह

जेतीराव फुले व सावित्री बाई यांनी 28 जानेवारी 1853 ला स्वत:च्या घरोघरी उस्मान शेख यांच्या जागेत पहिला बालहत्याप्रतिबंधक गृह सुरू केला. याची जबाबदारी सावित्रीबाई मोठया आनंदाने व कार्यक्षमतेने पार पाडीत असत. कोना विधवेचे अज्ञानपणाने वाकडे पाऊल पडून ती गरोदर राहीली तर या गृहात गुपचुप जाऊन बाळंत होवून जावे अशा ठिकठिकाणी पाटया लावून प्रचार करण्यात आला.

2) अनाथ बालबालिकाश्रम

काशीबाई सुनावणीनंतर माझी स्वत:ची मिळकत माझ्या खर्चापुरती नसुनही ब्राम्हण समाजासाठी माझया घरच्या अंगणात एका अनाथ बालकाश्रमाची स्थापना करावी लागली असा उल्लेख जोतीराव फुले यांनी 4 डिसेंबर 1884 च्या मुंबई सरकार यांच्या कडे दिलेल्या निवेदनात केले आहे. 9 नोव्हेंबर 1857 पासून हे बालबालीकाश्रम सुरू केले. 1853 मध्ये स्वत:च्या वाडयात स्वतंत्र विधवांच्या गुप्त बाळंतपणाचीही सोय करण्यात आली.

3) स्त्री संघटन कार्याची स्थापना

1860 पासून जोतीराव फुले यांचे विधवा पुनर्विवाहबाबत सकीय कार्य सुरू होते. त्याला सावित्रीबाईनी स्त्री संघटनेची स्थापना करून भरघोष सहकार्य केले. या संघटनेची दर 15 दिवसांनी बैठक होत असत. त्यात या संघटनेमार्फत प्रौढ स्त्रियांचे शिक्षण , कुमारी मता , परित्यत्का , विधवा विवाह , बालहत्या , बालाजरठ विवाह , अस्पृश्यता निवारण वगैरे विषयांवर चर्चा होत असे. स्त्रियांना बालके व पुढाकार करण्यास सावित्रीबाईची महत्वाची भूमिका होती. त्यामुळे त्यांनाच स्त्री मुक्त आंदोलनाची गंगोत्री असे संबोधणे योग्य ठरेल.

4) विधवाविवाह व न्हाव्यांचा संप याकरिता हदयपरिवर्तनाचा प्रयत्न

सवित्रीबाई यांच्या काळात मुलींचा लहान वयात विवाह होणे ही रूढी प्रचलित होती. विधवांना सती जाणे. तिचे सैभाग्य लेने असलेले मंगळसुत्र हिसकावून घेणे. तिला दागीने घलू न देणे , कुंकुलावू न देऐ , व बांगडया घालु न देणे असे बंधन तिच्यावर घतली जात असत. या सावित्रीबाईनी विधवांचा व म्हण्यांचा हदयपरिवर्तन घडविण्याचाप्रयत्न केला होता. 1865 साली पुण्यात जोतीबा फुले यांनी न्हाण्यांचा संप घडवुन आणला त्यारिता सावित्रीबाईनी आपल्या पतीला आग्रह केला होता.

5) गृहिणी मासिकातील लेख

सावित्रीबाईच्या आग्रहाने व प्रेरणेने त्यांनी गृहिणी या नावाचे मासिक सुरू केले होते. त्यात स्त्रीजीवनविषयक समस्यांची चर्चा असे. सावित्रीबाई गृहिणी या मासिकात टोपननावाने लिखाण करित असत. त्यांच्या लेखाचे विषय

OFFICIATING PRINCIPAL
Arts College Sakoli
Dist. Bhandara
Co-ordinator, IQAC
Sakoli, Distt. Bhandara

2019-20

Mukt Shabd Journal

UGC CARE GROUP - I JOURNAL

ISSN NO : 2347-3150 / web : www.shabdbooks.com / e-mail : submitmsj@gmail.com

CERTIFICATE OF PUBLICATION

UGC APPROVED

IMPACT FACTORS 4.6

DOI : 10.37896/MSJ

crossref member

CROSSREF.ORG THE CITATION LINKING BACKBONE

This is to certify that the paper entitled

भंडारा जिल्ह्यातील साकोली तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरूप

Authored by

प्रा.डॉ.श्रावण ब.कापगते

From

शामराव बापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली, जि. - भंडारा

Has been published in

MUKTH SHABD JOURNAL, VOLUME IX, ISSUE IV, APRIL - 2020

Sumit Ganguly
Editor-In-Chief
MSJ
www.shabdbooks.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL
S.B.K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

 ISSN NO : 2347-3150

भंडारा जिल्ह्यातील साकोली तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरूप

प्रा.डॉ.श्रावण ब.कापगते

भूगोल विभाग प्रमुख

शामराव बापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली, जि. - भंडारा

प्रस्तावना :-

भारतातील जवळपास 2/3 लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या शेती व्यवसायाशी संबंधित आहे. भारत विकसनशील राष्ट्र असल्यामुळे भारतातील शेती प्रामुख्याने उदरनिर्वाहक स्वरूपाची आहे. उदरनिर्वाहक शेतीत प्रामुख्याने अन्नधान्य व कडधान्याचे उत्पादन घेतले जातात. भारतातील शेतीमधील महत्वपूर्ण पिकांमध्ये तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, डाळी, इ. पिकांचा समावेश होतो. भारतात तांदूळ उत्पादनात पश्चिम बंगाल प्रथम क्रमांकाचा राज्य असून त्याखालोखाल उत्तरप्रदेश, आंध्रप्रदेश, पंजाब या राज्यांचा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्र क्षेत्रफळाने जास्त असूनही तांदूळ उत्पादनात पहिल्या दहा राज्यात क्रमांक लागत नाही. कारण महाराष्ट्रात कोकण व पूर्व विदर्भ वगळता इतर भागात तांदुळाचे पिक घेतले जात नाही. भारतात जवळजवळ 20 राज्यांमध्ये तांदुळाचे उत्पादन घेतले जाते. भारतात एकूण 400 लक्ष हेक्टर पेक्षा जास्त जमिनीवर तांदुळाचे उत्पादन घेतले जाते.

तांदूळ उत्पादनात महाराष्ट्राचा भारतात 13 वा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रात एकूण 15 लक्ष हेक्टर जमिनीवर तांदुळाचे उत्पादन घेतले जाते. विदर्भातील भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर ही तांदूळ उत्पादक जिल्हे आहेत. भंडारा व गोंदिया ला "धान का कटोरा" म्हणून देखील संबोधले जाते. भंडारा जिल्ह्यातील सात तालुक्यात 73.83% क्षेत्रावर तांदुळाचे उत्पादन घेतले जाते तांदुळाचे खरिप व रब्बी या दोन्ही हंगामात उत्पादन घेतले जाते. साकोली तालुक्यात खरिप हंगामात तांदुळाचे सर्वत्र उत्पादन घेतले जाते. तर रब्बी हंगामात ज्या ठिकाणी सिंचनाच्या सोयी आहेत अशाच ठिकाणी तांदुळाचे उत्पादन घेतले जाते.

अभ्यासक्षेत्र :-

प्रस्तुत अभ्यासासाठी भंडारा जिल्ह्यातील साकोली तालुक्याची निवड केलेली आहे. हा संपूर्ण भाग धान उत्पादनाचा म्हणून ओळखला जातो. साकोली तालुका भंडारा जिल्ह्याचा पूर्व भागात असून साकोली तालुक्याच्या पूर्वेला गोंदिया जिल्हा, पश्चिमेला लाखनी तालुका, उत्तरेला व दक्षिणेला गोंदिया जिल्हा आहे.

साकोली तालुक्याचा अक्षांशीय बिस्तार 20°54' ते 21°15' उत्तर आणि रेखांशीय विस्तार 79°47' ते 80°07' पूर्व रेखांश आहे. 23 जून 1999 पर्यंत साकोली तालुक्याचे क्षेत्रफळ 809.90 चौ.किमी. आहे. 23 जून

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

OFFICIATING PRINCIPAL
S. B. K. Arts College Sakoli
Dist. Bhandara

जिल्हा कृषी अधीक्षक कार्यालय व जिल्हा कृषि विस्तार अधिकारी जिल्हा परिषद भंडारा – 1991 – 2012

यावरून स्पष्ट होते, की तालुक्यात धान पिका करीता अनुकूल परिस्थिती आहे. वरिल सारणीत तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र व तांदूळ पिकाखालील ओलिताची क्षेत्र दर्शविले आहे.

1991 मध्ये तालुक्यातील एकूण पिकाखालील क्षेत्रापैकी 65.39% क्षेत्र तांदूळ पिकाखाली असून त्यापैकी 65.88% क्षेत्र ओलिता खाली आहे.

एकंदरीत दोन दशकामध्ये तांदूळ पिकाखालील एकूण क्षेत्रात व ओलिताखालील क्षेत्रात वाढ झालेली आहे असे दिसून येते. यावरून 2011 पर्यंत तालुक्यात सिंचन सुविधांचा विकास झालेला आहे हे स्पष्ट होते. म्हणजेच तालुक्यातील कृषी विकासाला गती मिळण्यासाठी जलसिंचनाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असल्याचे स्पष्ट झालेले आहे.

सारांश :-

अभ्यास क्षेत्रातील एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 444.25 चौ.किमी. असून तालुक्यात एकूण लहान मोठ्या 85 खेड्यांचा समावेश होतो. तांदूळ पिकाला अतिशय उष्ण व दमट हवामानाची आवश्यकता असते. तांदूळ पिकाच्या वाढीच्या काळात तापमान 75°F पेक्षा कमी नसावे. त्याप्रमाणे धान पिकासाठी मातीच्या वर व आत मुबलक प्रमाणात पाणी असणे आवश्यक असते. सरासरी 40 ते 60 इंच पावसाच्या प्रदेशात सिंचनाच्या साधनांचा उपयोग करून तांदूळ पिकांचे उत्पादन घेतले जाऊ शकते. धान पिकास रेताड, लाल, चिखल होणारी माती आवश्यक असते. धान हे साकोली तालुक्यातील प्रमुख तृणधान्य आहे. तालुक्यातील एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या 65.46% क्षेत्र तांदूळ क्षेत्राखालील क्षेत्र आहे. साकोली तालुक्यातील तांदूळ पिकांचे उत्पादन बहुतांश मान्सून पर्जन्यावर अवलंबून आहे. तालुक्यातील संपूर्ण अर्थव्यवस्था तांदूळ पिकावर अवलंबून आहे.

संदर्भग्रंथ :-

1) Bhandara district Gazetter, published by executive editor & secretory, Gazetteer department govt. Of maharashtra, mumbai.
2) H.M. Mishra Vijay P. Singh, Research methodology in geography, Rawat publication, Delhi.
3) Mamoria C.B. "Agriculture problem of India" Kitab mahal, 1982.

Co-ordinator, IQAC S.B.K. Arts College Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Wangate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI

OFFICIATING PRINCIPAL S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

Vidyawarta®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
At.Post Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126,(Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled भंडारा जिल्ह्यातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन बदलाचा भौगोलिक अभ्यास. of Dr./Mr./Miss/Mrs. डॉ. श्रावण बळीराम कापगते

It is peer reviewed and published in the Issue 38 Vol. 05 in the month of April to June 2021

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal.

Indexed (IIJIF)

Impact Factor 7.940

Govt.of India, Trade Marks Registry Regd.No 2611690

ISSN-2319 9318

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

20-21

3-2-1-(4) Kapgate

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refreed Research Journal

Vidyawarta®

Issue-38, Vol-05, April to June 2021

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

SAKOLI
Sakoli, Dist. Bhandara

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता (TM)

April To June 2021
Issue 38, Vol-05

Date of Publication
01 May 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu ... Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhanda..

14) ENCOURAGEMENT, CAPACITY AND EFFECT OF LIFE ON .....
Smt. Sonal Sudhakar Patil, Vaijapur ||73

15) जागतिकीकरणाचे लोककलावंतांच्या जीवनावरील परिणाम : काही निरीक्षणे
डॉ. आर. आर. दिपटे, तुमसर ||76

16) "कोविड १९ दरम्यान नागरिकांनी आरोग्यवर्धकतेसाठी केलेल्या उपायांचा अभ्यास"
किरण छगन वाळजे, डॉ. संजय चंद्रशेखर. ||79

17) भारतीय स्त्रियांचा दर्जा
प्रा. वर्षा प्रभाकर गायकवाड वैजापूर ||82

18) 'विकासपुरुष' - वसंतराव नाईक
गिरी निरंजनगिरी गोविंदगिरी, नांदेड ||84

19) नेहरू, गांधी व डॉ. आंबेडकर यांचे लोकशाही व आर्थिक विचार
राजेश कोंडिराम नवघरे, औरंगाबाद ||89

20) हायब्रीड व इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयातील वाचन साहित्य......
डॉ. पवार जी.आर., हिंगोली. ||92

21) महात्मा गांधीची पत्रकारिता...
भगवान नागोराव सुर्यवंशी, औरंगाबाद ||97

22) सुशासन व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
स्वामी विरभद्र गुरप्पा, नांदेड. ||100

23) महाराष्ट्रातील अंगणवाडी सेविकांच्या आर्थिक व सामाजिक......
डॉ. प्रताप फलफले, सुनिता बनकर, पुणे. ||102

24) गो. ग. आगरकर यांचे धार्मिक व राजकीय विचार
प्रा. नील जनार्धन नागभिडे, उस्मानाबाद ||105

25) कोविड १९ मुळे झालेल्या लॉकडाउनच्या काळातील कौटुंबिक.....
डॉ. कुसुम विजयकुमार चौधरी, चेंबुर, मुंबई ||108

26) भंडारा जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन....
प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते, साकोली ||112

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

६. एकविसाव्या शतकातील आव्हाने पेलण्यासाठी शिक्षकांनी सज्ज राहिले पाहिजे. त्यासाठी डिजिटल मिडियाचा जास्तीत जास्त वापर शिक्षकांनी केला पाहिजे.

७. योग्य कृतीला योग्य विचारांची जोड देवून समायोजन साधने आवश्यक आहे.

१५) पुढील संशोधकांसाठी सूचना :—

१. सदर संशोधनकार्य उच्च प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकांवर करण्यात आलेले आहे. अशाप्रकारे प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च शिक्षण या स्तरावर हे संशोधन करता येईल.

२. प्रस्तुत संशोधनासाठी मराठी माध्यमांच्या शाळेतील शिक्षकांचा विचार केला आहे. अशाप्रकारे इतर माध्यमाच्या शाळांमध्ये अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांवरही करता येईल.

३. प्रस्तुत संशोधन मुंबई जिल्हयातील शिक्षकांचा विचार करून करण्यात आले आहे. ग्रमीण भागातील शिक्षकांचा विचार करूनही सदर संशोधन कार्य करता येईल.

४. डिजिटल मिडियाचा वापर करताना शिक्षकांना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करता येईल.

संदर्भ ग्रंथ :—

➢ Best T.W. Kehn, J.V. (2006) Research in Education (9th ed.) New Delhi, Prentice Hall of India.

➢ भिंताडे, वि.रा. (१९९४) शैक्षणिक संशोधन पध्दती (प्र.आ.) पुणे; नुतन प्रकाशन.

➢ भिंताडे, वि.रा. (२००३) शैक्षणिक संशोधन पध्दती (तृ.आ.) पुणे; नुतन प्रकाशन.

➢ खराट, संभाजी २०१२ आपत्ती व्यवस्थापन प्र.आ. पुणे; प्रतिमा प्रकाशन.

➢ पंडित, ब.मि. १९९७, शिक्षणातील संशोधन पध्दती (प्र.आ.) पुणे; नित्यनूतन प्रकाशन.

➢ लॉकडाउन काळातील वर्तमानपत्रे

➢ संदर्भ संकेत स्थळे:

1. www.jbp.world
2. www.jansatta.com
3. www.livehindustan.com

□□□

26

भंडारा जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन बदलाचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
भूगोल विभाग प्रमुख,
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय,
साकोली, जि. भंडारा

****

प्रस्तावना :—

भारतात जवळपास २/३ लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या शेतीवर अवलंबून आहे. भारतातील बहुतांशी शेती उदरनिर्वाहक स्वरूपाची आहे. आजच्या आधुनिक काळात काही शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्यापारी तत्वावर आधारीत शेती केली जात आहे. पुर्वीच्या काळात स्थानांतरीत शेती करून उत्पादन घेतले जात होते. पर्वत, पठार, मैदाने या प्रदेशानुसार पिकांची निवड करून वेगवेगळया हवामानात वेगवेगळे पिके घेतली जात होती. शेतीच्या तंत्रज्ञानात झालेला बदल, रासायनिक खतांचा वापर, संशोधित बि—बियाणे, उपलब्ध पाणीपुरवठा, पुरेसे उपलब्ध भांडवल, श्रमाची उपलब्धता, बाजारपेठेची उपलब्धता या अनेक कारणांमूळे अनेक पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादनात वाढ होतांना दिसून येते. तसेच नवनविन तंत्रज्ञान व सामुग्रीच्या आधारावर वर्षातून दोनदा—तिनदा पेरणी करून पिकांच्या उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून येते.

भारतात मैदानी, पठारी, पर्वतीय प्रदेशात दळणवळणात झालेली क्रांती शेतीचे आधुनिक तंत्रज्ञान व घटक हे शेतीच्या विकासासाठी कारणीभूत आहेत. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ६५ ते ७०: लोकसंख्या आजही शेतीवर अवलंबून आहेत. भारतीय शेती मोसमी पावसावर आधारीत असल्याने शेतीला 'मान्सूनचा जूगार' म्हणून ओळखले जाते. भारतीय शेतीत रब्बी व खरीप हंगामापासून वर्षातून तीन ते चार

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. Dt. SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

पिके घेतली जातात.

अभ्यासक्षेत्र :—

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील भंडारा जिल्हा निवडला आहे. हा तलावांचा जिल्हा म्हणून प्रसिध्द आहे. या जिल्हयाचे अस्तित्व वैनगंगेच्या खोऱ्यात आहे. भंडारा जिल्हयाच्या पूर्वेला गोंदिया जिल्हा, पश्चिमेला नागपूर जिल्हा, दक्षिणेला चंद्रपूर जिल्हा, उत्तरेला मध्यप्रदेश राज्य आहे.

भंडारा जिल्हयाचा अक्षांशिय विस्तार २०°३९' उत्तर ते २१°१७' उत्तर आणि रेखांशिय विस्तार ७९°२७' पूर्व ते ८०°४२' पूर्व एवढे आहे. भंडारा जिल्हयाचे ३७१७ चौ. कि.मी. क्षेत्रफळ असून ते महाराष्ट्राच्या १.२१% एवढे आहे. तर जिल्हयांची २०११ नुसार एकुण लोकसंख्या ११,९८,८१० आहे. तलावांची मुबलक संख्या, चांदपूर, बघेडा, सोरणा व बेटेकर असे मध्यम प्रकल्प, गोसेखुर्द धरण यामूळे जिल्हयात जलसिंचन क्षेत्रात वाढ झालेली आहे. त्यांमूळे भंडारा जिल्हयातील पिकांच्या क्षेत्रात वाढ होतांना दिसते.

भंडारा जिल्हयात भात मुख्य पिक असून या पिकाखालोखाल गहु या पिकाचे क्षेत्र आणि उत्पादन यात बदल झाल्याचे दिसून येते. या सोबतच तूर, मुग, कापूस, जवस, उडिद, हरभरा, ऊस या इतर धान्य पिकांचे उत्पादन कमी अधिक प्रमाणात घेतले जाते. ऋतू व पिके अहवालानूसार २०१७.२०१८ मध्ये जिल्हयाचे एकुण भौगोलिक क्षेत्र ३,०८,६८४ हेक्टर असून निव्वळ पेरणी क्षेत्र २,०८,०८० हेक्टर आहे. भंडारा जिल्हयात भंडारा, मोहाडी, तुमसर, साकोली, लाखनी, पवनी, लाखांदूर या तालुक्यांचा समावेश होतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात भंडारा जिल्हयातील भात आणि गहू या पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करण्यात आले आहे.

उद्दिष्टये :—

१) प्रस्तुत शोध निबंधातील अभ्यास क्षेत्रात भात व गहू या पिकांचा अभ्यास करणे.

२) पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन यातील बदलाचा भौगोलिक अभ्यास करणे.

३) दोन दशकातील वाढीला अभ्यासणे.

४) पिकांच्या उत्पादनात व क्षेत्रातील वाढीसाठी उपाय शोधणे.

या उद्दिष्टांना समोर ठेवून भंडारा जिल्हयातील धान व गहू या पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन यांचा अभ्यास केला आहे.

अभ्यास पध्दती व माहिती संकलन :—

प्रस्तुत शोध निबंधातील माहिती व आकडेवारीचे संकलन सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा जनगणना पुस्तिका, ऋतू व पिके अहवाल, स्थलदर्शक नकाशे व प्राथमिक स्त्रोताद्वारे घेतली आहे. तर द्वितीयक आकडेवारीच्या आधारे भात व गव्हाचे क्षेत्र आणि उत्पादन विचारात घेऊन टक्केवारी, सारणीकरण, वर्गीकरण करून सांख्यिकीय पध्दतीचा उपयोग करून ही माहिती प्रदर्शित केलेली आहे.

भंडारा जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन

तांदूळ हा जिल्हयातील लोकांचा मुख्य खाद्य पिक आहे. तांदूळ उष्ण कटीबंधातील पिक आहे. खाद्यपिके आणि व्यापारी पिके या दोन प्रकारांपैकी तांदूळ हे खाद्यपिकात मोडणारे अभ्यास क्षेत्रातील महत्वाचे पिक आहे. भंडारा जिल्हयात सर्वात जास्त तांदूळाचे उत्पादन घेतले जात असून दुसरा क्रमांक गहू या पिकाचा लागतो. भंडारा जिल्हयातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये व सरकारी मार्केटिंग फेडरेशनमध्ये खाजगी व्यापारी यांच्याकडे तांदूळ या पिकाची आवक होतांना दिसते.

सारणी क्र. १

भंडारा जिल्हा — तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन

अ.क्र.	तालुके	पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर) (2001)	टक्केवारी	पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर) (2018)	टक्केवारी	उत्पादन (टन)
1.	तुमसर	22316	15.68%	33687	17.84%	43254
2.	मोहाडी	24705	17.36%	31088	16.46%	39916
3.	भंडारा	15688	11.02%	25570	13.54%	28979
4.	साकोली	29748	20.90%	19095	10.11%	24517
5.	लाखनी	8376	5.88%	19070	10.10%	24486
6.	पवनी	24866	17.34%	28011	14.83%	35966
7.	लाखांदूर	16598	11.66%	32252	17.08%	41412
	एकुण	142297		188773		238530

संदर्भ :— जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन व संशोधकाकडून संस्कारित (२००१—२०१८)

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No.
Dt.

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

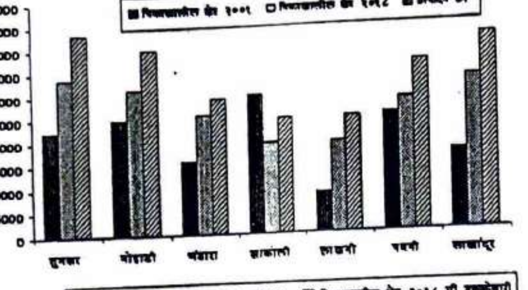

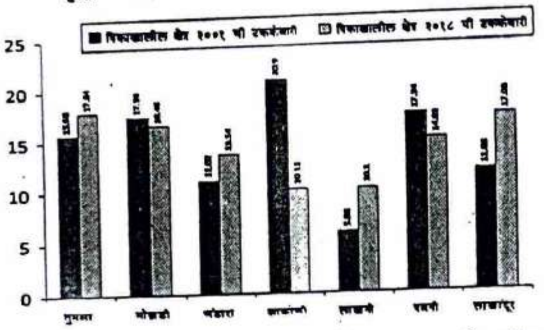

वरील सारणी क्र. १ मध्ये अभ्यास क्षेत्रातील तांदूळ या पिकाखालील क्षेत्र दर्शविले आहे. २००१ या वर्षामध्ये तांदूळाचे पिकाखालील एकुण क्षेत्र १४२२९७ हेक्टर एवढे असून यात सर्वात जास्त क्षेत्र साकोली तालुक्यात २०.९०% क्षेत्र, लाखनी तालुक्यात सर्वात कमी ५.८८% क्षेत्र आहे. तर मोहाडी आणि पवनी या दोन तालुक्यात हे प्रमाण १७.३४% व १७. ३४% एवढे आहे. २०१८ मध्ये तांदूळ पिकाखालील क्षेत्रात ४६४७६ हेक्टर इतकी वाढ होवून ती १८८७७३ हेक्टर झाली असल्याचे दिसून येते. २०१८ मध्ये तांदूळ पिकाखालील सर्वात जास्त क्षेत्र तुमसर तालुक्यात १७.८४% आहे. तर साकोली आणि लाखनी या दोन तालुक्यात तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र कमी असून ते अनुक्रमे १०.११% व १०.१०% आहे. जिल्ह्यातील बावनथळी, गोसेधरण, चांदपूर जलाशय, बघेडा, ३ मध्यम प्रकल्प व लघु प्रकल्प सिंचनासाठी वाढणारी बोरवेल्स व विहिरींची संख्या तसेच ३ जलसिंचनाची साधने वाढ झाल्यामुळे २०१८ मध्ये पिकाखालील क्षेत्रात वाढ झाल्याचे दिसून येते. भंडारा जिल्ह्यात २०१८ मध्ये तांदूळाचे एकुण उत्पादन २. ३३.५३० टन दिसून येते. जिल्ह्यातील लहान मोठया तलावामुळे उत्पादनात व क्षेत्रात वाढ झाल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र. २

भंडारा जिल्हा — गहू पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन

अ.क्र.	तालुके	पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर) (2001)	टक्केवारी	पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर) (2018)	टक्केवारी	उत्पादन (टन)
1.	तुमसर	818	7.48%	1840	14.42%	18437
2.	मोहाडी	1204	11.01%	2527	19.81%	25320
3.	भंडारा	3702	33.87%	3737	29.30%	37445
4.	साकोली	188	1.72%	422	3.30%	4228
5.	लाखनी	1500	13.72%	646	5.06%	6473
6.	पवनी	1685	15.42%	2685	21.5%	26904
7.	लाखांदूर	1830	16.74%	897	7.03%	8988
	एकुण	10927		12754		127795

संदर्भ :— जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन व संशोधकाकडून संस्कारित (२००१—२०१८)

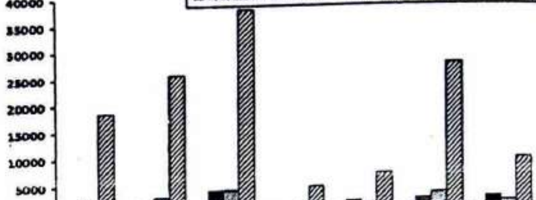

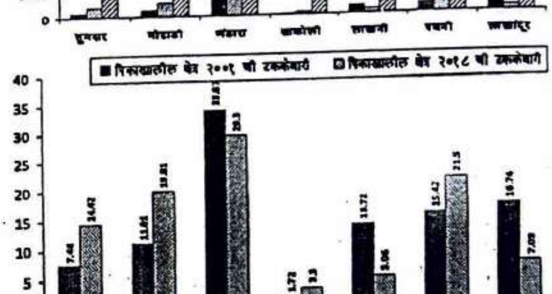

सारणी क्र. २ मध्ये भंडारा जिल्हयातील गहू या दुसऱ्या क्रमांकाच्या पिकाचे पिकाखालील क्षेत्र दर्शविले आहे. २००१ या वर्षात भंडारा, लाखांदूर व पवनी या तालुक्यात सर्वाधिक गहू पिकाखालील क्षेत्र आहे. गव्हाचे सर्वाधिक क्षेत्र भंडारा तालुक्यात असून ते ३३. ८७% क्षेत्र आहे. तर सर्वात कमी क्षेत्र साकोली तालुक्यात १.७२% क्षेत्र होते. तर २०१८ मध्ये गव्हाचे क्षेत्र १२७५४ हेक्टर एवढे झाले. म्हणजेच या कालावधीत १८.२७% हेक्टरनी गव्हाच्या क्षेत्रात वाढ झालेली आहे. २०१८ या वर्षात गव्हाचे सर्वात जास्त क्षेत्र भंडारा तालुक्यात असून ते २९.३०% आहे. तर सर्वात कमी क्षेत्र साकोली तालुक्यात असून ते ३.३०% आहे. तसेच २००१च्या तुलनेत २०१८ मध्ये लाखांदूर तालुक्यात गव्हाचे क्षेत्र कमी झाले असल्याचे दिसून येते. लाखांदूर तालुक्यात या वर्षात गहू या सोबत इतर पिकांचे उत्पादन घेण्यात आले.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

No.
Dt.
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

निष्कर्ष :—

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये भंडारा जिल्हयातील तांदूळ व गहू या दोन पिकाखालील लागवड क्षेत्रातील वाढ व घट यांचा अभ्यास केला आहे. २००१ व २०१८ या १८ वर्षात पिकाखालील क्षेत्रात झालेली वाढ जिल्हयातील उत्पादन क्षमतेला दर्शविते. जिल्हयातील मोठे जलसिंचन प्रकल्प, मध्यम व लघू प्रकल्प, माजी मालगुजारी व इतर तलाव, बंधारे, सिंचन विहिरी व बोरवेल यामूळे ओलीताखालील क्षेत्रात वाढ होतांना दिसते. जिल्हयातील ०७ तालुक्यांपैकी लाखांदूर, पवनी, मोहाडी, तुमसर या तालुक्यात तांदूळ पिकाचे क्षेत्र अधिक असून गव्हाच्या बाबतीत जिल्हयामध्ये असणारे पिकाखालील क्षेत्र कमी दिसून येते.

वर्तमानात जलसिंचनाच्या सोयीत वाढ झाल्यामुळे मोसमी पावसावर असणाऱ्या पिकाखालील क्षेत्रात वाढ झालेली दिसते. अभ्यासक्षेत्रातील मोठे व मध्यम आणि लघु प्रकल्प आणि तलावातील पाण्याचे वेळोवेळी योग्य नियोजन करून पिकांना पाणी दिले तर जिल्हयातील सर्व पिकांच्या क्षेत्रात अधिक वाढ होवू शकते. नवनविन पिकांची माहिती, संकरित बियाणे, आधुनिक तंत्रज्ञान, उत्पादन कालावधी, विविध शासकीय कृषी योजनेचा लाभ याची माहिती शेतकऱ्यांना दिली तर भविष्यात भंडारा जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्रात बदल दिसून येईल. सध्याच्या काळात कृषी प्रारूपात बदल केल्यामुळे येथील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली आहे. रासायनिक व जैविक खतांचा वापर, शेतीमध्ये आधूनिक पध्दतीचा व तंत्रज्ञानाचा वापर, पाणी साठवण्याची योग्य पध्दत, बाजारपेठेतील मागणी याकडे लक्ष दिल्यास क्षेत्र आणि उत्पादन यात वाढ झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ :—

१) घारपूरे विठ्ठल (२००) कृषी भूगोल — पिंपळापूरे पब्लिकेशन, नागपूर

२) भंडारा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन वर्षे — २००१—२०१८

३) खतीब के. ए. — भारताचा कृषी भूगोल

४) हूसैन माजिद — कृषी भूगोल

५) Bhandara District Gazetter, Published by Executive Editor & Secretary, Gazetter Department Govt. of Maharastra, Mumbai.

27

आदिवासी कथेचे स्वरूप व वैशिष्टये : एक आकलन

चेपूरवार गंगाधर नरसिंगराव
संशोधक विद्यार्थी, एम.फिल.मराठी,
पीपल्स कॉलेज, नांदेड

****

सारांश :—

कथा ऐकणे हा मुळ मानवी स्वभाव पारंपारिकतेने चालत आला आहे, सुरुवातीला गोष्टी रूपाने कथा सांगितल्या जात होत्या. मराठी साहित्यात कथा वाड्:मय समृध्द आहे, परंतु त्यात आदिवासी कथेचे प्रमाण विरळ आहे. मराठी कथा हि कुठेतरी आधुरी आहे अपुर्ण आहे, ती केवळ साचेबद्ध आहे, ह्यांची जाणीव झाल्यामुळे म्हणा वा विविध वाड्:मयीन चळवळीच्या रेट्यामुळे म्हणा अलीकडे वृत्तपत्रे, मासिके, दिवाळी अंक, प्रातिनिधिक कथासंग्रह, इत्यादी मधुन आदिवासी समाज जीवनावरील कथा प्रसिद्ध होताना दिसून येत आहेत, एकुणच आदिवासी कथांचे प्रमाण अत्यल्प जरी असले तरी हळूहळू आता अनेक आदिवासी कथाकार आदिवासी कथासंग्रह घेऊन समोर येत आहेत, थोडक्यात आदिवासी कथेचे स्वरूप व वैशिष्टये नेमकी कोणती यावर प्रकाश टाकण्यासाठी प्रस्तुत हे लेखन.

प्रमुख शब्द :—

लोककथा, लिखित कथा, कथाकार, दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, जनवादी, आदिवासी वाड्:मय, कविता, कथा, कांदबरी, आत्मकथन, नाटक, लोकगीते, संशोधनात्मक वाड्:मय, लोक वाड्:मय, वाड्:मयीन नियतकालिक, स्वयंसंस्कृती इत्यादी.

प्रस्तावना :—

समग्र मराठी वाड्:मयाचा आढावा घेतला तर त्यावरून असे म्हणता येईल की, महानुभाव वाड्:मय, संत साहित्य, आणि शाहिरी वाड्:मयाचा अपवाद वगळता अगदी १९६० पर्यन्त मराठी वाड्:मय एका

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College Sakoli
No. ......
Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

20-21

- Volume – 11, Issue 08 (Special Issue)
- March 2021
- ISSN – 2230 - 9578
- Cosmos Impact Factor – 5.13

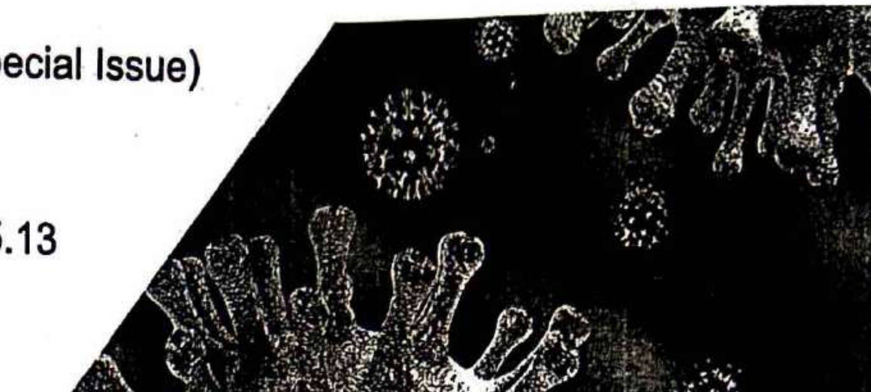

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL LEVEL

REFEREED JOURNAL (PEER REVIEWED)

Contemporary Challenges in

The Field of Science Literature and Society

- SPECIAL ISSUE EDITOR -

Dr. Chandrashekhar D. Wani | Dr. Shivaji B. Patil

Co-ordinator, IQAC
S.B.K. Art's Coll...

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT ISSN : 2230-9578
Cosmos Impact Factor - 5.13 | Volume -11, Issue 08 (Special Issue) : Contemporary Challenges in the Field of Science... March, 2021

मराठी, हिन्दी

36. विनायक तुमराम यांच्या कवितेतील निसर्ग 125
प्रा. डॉ. सुधीर भगत

37. महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर चिंतनामध्ये धर्म आणि राजकारणाची परस्पर अनिवार्यता 128
डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर

38. पंडित नेहरुंच्या उदारवादी परराष्ट्र नीतीचा परिणाम........ 130
डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर

39. लाखांदूर तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरुप........ 132
प्रा. डॉ. श्रावण बळीराम कापगते

40. जिल्हा परिषद कर्मचारी व अधिकारी यांचे ताणतणाव व्यवस्थापन 135
श्री. नितिन मांगुलाल महाले

41. मोठी धरणे आणि पूरस्थिती : एक दृष्टीक्षेप (संदर्भ : सांगली–कोल्हापूर पूरस्थिती 2019, पश्चिम महाराष्ट्र) 140
प्रा. दीपक भिवसन सोनवणे

42. अनुसुचित जमातीतील कोलाम स्त्रियांचे लैंगिक शोषण : एक क्षेत्रीय अभ्यास 143
प्रा. डॉ. नंदा पांगुळ

43. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थींना परीक्षेबाबत येणाऱ्या चिंतेचा अभ्यास 147
डॉ. योगिता भगीरथ बारी, डॉ. वैशाली रवींद्र सोनवणे

44. कोविड–19ची परिस्थिती आणि मी (एक अनुभव) 149
प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे

45. चांगल्या आरोग्यासाठी सूर्यनमस्काराची गरज........ 152
प्रा. डॉ. देवकते यु.एस.

46. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रथम वर्षातील विद्यार्थी शिक्षकांमधील 154
47. पर्यावरणाबाबत जाणीव जागृतीचा अभ्यास........ 154
डॉ. वैशाली रवींद्र सोनवणे, डॉ. योगिता भंगिरत बारी

48. डॉ. बाबासाहेबांचे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थान विषयक विचार 156
डॉ. जे. एस. हटवार

49. भारतीय राष्ट्रनिर्माणातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या योगदानाचे एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 160
डॉ. संभाजी संतोष पाटील

50. 'विचारशलाका' व सामाजिक चिंतन 164
प्रा. डॉ. कांचन मुळे

51. कोविड–19 लॉकडाऊन व कौटुंबिक हिंसाचार........ 168
प्रा. डॉ. राजेंद्र बैसाणे

52. समकालीन मराठी विज्ञान साहित्य: प्रेरणा आणि प्रवृत्ती........ 171
प्रा. डॉ. वंदना एस. लव्हाळे

53. मराठी संस्कृतीतील दैनंदिन पुजिल्या जाणाऱ्या अष्टविनायकाचे लोकसंगीतातुन वर्णन........ 175
प्रा. वंदना मधुकरराव देशमुख, प्रा. डॉ. शिरिष कडू

54. "महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक स्थितिचे अध्ययन" 179
डॉ. रेकचंद गोंगले

Coordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, No. ......, SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN : 2230-9578 March, 2021 **JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT**
Cosmos Impact Factor - 5.13 | Volume -11, Issue 08 (Special Issue) : Contemporary Challenges in the Field of Science...

लाखांदूर तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरुप

प्रा. डॉ. श्रावण बळीराम कापगते
भूगोल विभाग प्रमुख
शामराव बापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली, जि. भंडारा, पीन कोड – ४४१८०२

सारांश :

अभ्यास क्षेत्रातील एकुण भौगोलिक क्षेत्रफळ ३९३.०९ चौ.कि.मी. असून तालुक्यात एकुण लहान मोठी ८३ खेड्यांचा/गावांचा समावेश होतो. तांदूळ पिकाला अतिशय उष्ण व दमट हवामानाची आवश्यकता असते. तांदूळ पिकाच्या वाढीच्या काळात तापमान ७५°पेक्षा कमी नसावे. त्याचप्रमाणे धान पिकासाठी मातीच्या वर व आत मुबलक पाणी असणे आवश्यक असते. सरासरी ४० ते ६० इंच पावसाच्या प्रदेशात सिंचनाच्या साधनांचा उपयोग करुन तांदूळ पिकाचे उत्पादन घेतले जावू शकते. धान पिकास रेताड, लाल, चिखल होणारी गाळाची माती आवश्यक असते. धान हे लाखांदूर तालुक्यातील प्रमुख तृणधान्य आहे. तालुक्यातील एकुण पिकाखालील क्षेत्राच्या ६५.८६% क्षेत्र तांदूळाखाली आहे. जलसिंचन व्यवस्थेमुळे हे पिक वर्षातून दोनदा घेतले जात आहे. लाखांदूर तालुक्यातील तांदूळ पिकाचे उत्पादन बहुतांश मान्सून पावसावर अवलंबून असून गोठनगाव जलाशयाच्या जलसिंचनावर अवलंबून आहे. एकंदर तालुक्याची संपूर्ण अर्थव्यवस्था तांदूळ पिकावर अवलंबून आहे.

प्रस्तावना :

भारतातील जवळजवळ २/३ लोकसंख्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरित्या शेतीशी संबंधीत आहे. भारत विकसनशिल देश असल्यामुळे भारतातील शेती प्रामुख्याने उदरनिर्वाहक स्वरुपाची आहे. त्यामुळे या शेतीत प्रामुख्याने अन्नधान्य आणि कडधान्ये उत्पादन घेतले जाते. भारतीय शेतीमधील महत्वपूर्ण पिकांमध्ये तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, दाळी इत्यादी. पिकांचा समावेश होतो. भारतात तांदूळ उत्पादनात पश्चिम बंगाल प्रथम क्रमांकाचा राज्य असून त्या खालोखाल अनुक्रमे उत्तरप्रदेश, आंध्रप्रदेश, पंजाब या राज्याचा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्र क्षेत्रफळाने जास्त असुनही पहिल्या दहा राज्यात तांदूळ उत्पादनात क्रमांक लागत नाही. कारण महाराष्ट्रात पूर्व विदर्भ आणि कोकण वगळता इतर भागात तांदूळाचे उत्पादन घेतले जात नाही. भारतात २० राज्यांमध्ये तांदूळाचे उत्पादन घेतले जाते. भारतात एकुण ४०० लक्ष हेक्टरपेक्षा जास्त जमिनीवर तांदूळाचे उत्पादन घेतले जाते.

तांदूळ उत्पादनात महाराष्ट्राचा १३ वा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रात एकुण १५ लाख हेक्टर जमिनीवर धानाचे उत्पादन घेतले जात असून यात विदर्भातील भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली हि जिल्हे प्रमुख आहेत. भंडारा व गोंदिया या दोन्ही जिल्ह्याला धान का कटोरा म्हणून देखील संबोधले जाते. भंडारा जिल्ह्यात ७३.८३% क्षेत्रावर धानाचे उत्पादन घेतले जाते. धानाचे खरीप व रब्बी अशा दोन्ही हंगामात उत्पादन होते. लाखांदूर तालुक्यात खरिप हंगामात धानाचे उत्पादन सर्वत्र घेतले जात असले तरी रब्बी हंगामात सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध आहेत अशा ठिकाणी तांदूळाचे उत्पादन घेतले जाते.

अभ्यास क्षेत्र :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी भंडारा जिल्ह्यातील लाखांदूर तालुक्याची निवड केलेली आहे. लाखांदूरचा संपूर्ण क्षेत्र धान उत्पादनाचा क्षेत्र म्हणून ओळखला जातो. लाखांदूर तालुका भंडारा जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात असून लाखांदूर तालुक्याच्या दक्षिणेला चंद्रपूर जिल्हा, पूर्वेला गोंदिया जिल्हा, उत्तरेला लाखनी तालुका व पश्चिमेला पौनी तालुका आहे.

लाखांदूर तालुक्याचा अक्षांशिय विस्तार २०°४० उत्तर ते २०°५७ उत्तर आणि रेखांशिय विस्तार ७९°४४ पूर्व ते ७९°५९ पूर्व या दरम्यान आहे. लाखांदूर तालुक्याचे क्षेत्रफळ ४५९.६० चौ. कि.मी. आहे २०११ च्या जनगणनेनुसार लाखांदूर तालुक्याची एकुण लोकसंख्या १,२३,५७३ असून तालुक्यात एकुण लहान मोठी ८३ गावे आहेत.

परिकल्पना :

लाखांदूर तालुक्यातील धान पिकाच्या उत्पादनाचे स्वरुप व धान पिक केंद्रीकरणाला भौगोलिक घटक प्रभावित करतात.

लाखांदूर तालुक्यातील धान उत्पादनाला भौगोलिक, सामाजीक, राजकीय व आर्थिक घटक नियंत्रित करतात. म्हणून धानाचे उत्पादन, स्वरुप व उत्पादकता यामध्ये परस्पर संबंध दिसून येतो.

उद्दिष्टे :

१) लाखांदूर तालुक्यातील धान उत्पादनाच्या बाबतीत भौगोलिक घटकांचे स्वरुप स्पष्ट करणे.

२) लाखांदूर तालुक्यातील धानाखालील क्षेत्रफळाचे अध्ययन करुन क्षेत्रफळाच्या वितरणावर प्रभाव पडणाऱ्या भौगोलिक व सांस्कृतीक घटकांचा अभ्यास करणे.

३) धान उत्पादनावर होणाऱ्या आर्थिक, सामाजीक व राजकीय घटकांच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

४) लाखांदूर तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरुप स्पष्ट करणे.

५) धानाच्या लागवडीपासून तर तांदूळ अन्न म्हणून उपयोगात आणण्यापर्यंतच्या संपूर्ण प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.

अभ्यासपध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध हा प्रामुख्याने प्राथमिक व द्वितियक आकडेवारीवर आधारीत आहे. अभ्यासासाठी आवश्यक असलेली

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

माहिती व आकड्यांचे एकत्रीकरण प्रदर्शित व अप्रदर्शित माहितीद्वारे केलेले आहे. द्वितीयक आकडेवारी प्रामुख्याने प्रकाशित स्त्रोताद्वारे घेतली आहे.

धान लागवडीचे स्वरुप :

धान हे एक प्रकारचे गवत असून धानाचे सर्वप्रथम उत्पादन हिमालयाच्या पायथ्याजवळच्या भागात केले गेले. काही अभ्यासकांच्या मते धानाचे सर्वप्रथम उत्पादन दक्षिण भारतात घेतले गेले असावे. आणि त्याचा प्रसार उत्तर भारत व चीन मध्ये झाला असावा. लागवड झाल्यानंतर शेतीतून जो उत्पादन निघतो त्याचा उल्लेख धान असा करतात. परंतू धानाचा मानवी आहारात सरळ उपयोग होत नाही. धानावर प्रक्रिया केल्यानंतर याच धानाचे तांदूळात (Rice) मध्ये रुपांतर होते.

जगातील अध्यपिक्षा जास्त लोकसंख्या खाद्य म्हणून तांदूळ प्रिकाचा उपयोग करतात. तांदूळ हे सांस्कृतिक परिचय व एकतेचे प्रतिक आहे. तांदूळ पिकाचे उत्पादन जगातील १३१ देशांमध्ये केले जात असून तांदुळाद्वारे जगातील एकुण आवश्यक असलेल्या उर्जे चे २७% व एकुण प्रथिनांचे २०% वाटा उचलेला आहे. तांदूळ हे आशिया व आफ्रिका खंडातील १० कोटी कुटूंबाच्या लोकसंख्येचा उत्पन्नाचा प्रमुख साधन आहे. जगातील ४/५ तांदूळाचे उत्पादन लहान प्रमाणावर शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याद्वारे उत्पादन केले जात असून तेवढ्याच तांदूळाचा उपयोग स्थानिक पातळीवर केला जातो म्हणून जगातील तांदूळ पिकाचा व्यापार ५% लोकांसाठी केला जातो.

तांदूळ (धान) पिकास आवश्यक भौगोलिक परिस्थिती :

हवामान :

तांदूळ पिकाला अतिशय उष्ण व दमट हवामानाची आवश्यकता असते म्हणून उच्च तापमान व अधिक पर्जन्याच्या प्रदेशात तांदूळ पिकाचे जास्त उत्पादन घेतले जाते. तांदूळ पिकाला वाढीच्या हंगामात ७५०ऋ पेक्षा तापमान कमी नसावे. त्याचप्रमाणे मातीच्या आत व वरच्या भागात मुबलक प्रमाणात पाणी असणे आवश्यक असते. सरासरी ४० ते ६० इंच सरासरी पर्जन्याच्या प्रदेशात सिंचनाचा वापर करुन तांदूळ पिकाचे उत्पादन घेतले जावू शकते. तांदूळ पिकाच्या मुळाशी सतत पाण्याची आवश्यकता असल्याने शेतीला बांध घालुन पाणी अडविण्याची सोय करावी लागते.. त्यानंतर पिक परिपक्व होण्यासाठी संपूर्ण पाणी बांधातून बाहेर काढावे लागते.

(Ph.d. Thesis - Agro pricessing in Kerala - A Cause study of Rice Mills in Kalady - Krinandas K. - October - 2006)

लाखांदूर तालुक्यात मे महिन्याचे सरासरी तापमान ४५°C असते. तर हिवाळ्यातील कमीत कमी तापमान ७.४°C आहे. तर तालुक्याचे वार्षिक सरासरी कमाल तापमान ३२.७°C इतके असून वार्षिक सरासरी किमान तापमान २७°C इतके खाली जात नाही. हे सरासरी तापमान तांदूळ पिकास अनुकूल आहे.

डॉ.स्पेट यांच्या मतानुसार साधारणपणे १०१६ ते ११४३ मि.मि. इतक्या पावसाची गरज असते. लाखांदूर तालुक्यात वार्षिक सरासरी पर्जन्य १५४२.४ मि.मि. (२०१८ नुसार) असून तांदूळ पिकास अनुकूल आहे.

मृदा :

तांदूळ पिकास रेताड, काळी, लाल मृदा, चिखल होणारी माती इत्यादी मृदा प्रकार अनुकूल आहेत. तांदूळ असे पिक आहे की, त्याचे उत्पादन कोणत्याही प्रकारच्या मृदेत केल्या जावू शकते. मातीचा वरचा ३ फुटाचा थर पाण्याचा निचरा होईल असा असेल व त्याखाली अछिद्र चिकन मातीचा थर असेल तर ही माती तांदूळ पिकाकरीता चांगली असते. लाखांदूर तालुक्यात चुलबंद नदी खोरे असल्याने गाळाची माती असून या मातीत हे पिक चांगल्या प्रकारे होत असते. लाखांदूर तालुक्यात गाळाची मृदा व मध्यम काळी मृदा आहे. ही मृदा तांदूळ पिकाला अनुकूल आहे. शेतात पाणी राहण्यासाठी भुपृष्ठाच्या उतार अतिशय मंद असल्याने शेतीत पाणी राहण्यास मदत होते.

तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र :

तांदूळ हे लाखांदूर तालुक्यातील प्रमुख तृणधान्य आहे. तालुक्याच्या एकुण पिकाखालील क्षेत्राच्या ५५.३% क्षेत्र तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र आहे. (१९९१ नुसार) तर लाखांदूर तालुक्यातील २०११ च्या आकडेवारीनुसार तांदूळ पिकाखालील क्षेत्राची टक्केवारी ६६% इतकी आहे.

लाखांदूर तालुका : तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र
(१९९१ व २०११)

अ. क्र.	तालुका	तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र १९९१	तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र २०११	बदल
१	लाखांदूर	५५.३%	६६%	१०.७०%

एकुणच तालुक्यातील तांदूळ पिकाखालील क्षेत्राचा विचार केला असता १९९१ च्या तुलनेत २०११ ला तांदूळ पिक क्षेत्रात १०.७०%ने वाढले आहे. उरलेल्या क्षेत्रावर इतर पिके घेतली जातात.

तांदूळ पिकाचे केंद्रिकरण :

लाखांदूर तालुका : तांदूळ पिकाचे केंद्रिकरण
(१९९१ व २०११)

अ. क्र.	तालुका	तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र १९९१	तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र २०११	बदल
१	लाखांदूर	०.९३	०.८९	११.८५

भंडारा जिल्हा हा तांदूळ उत्पादनात अग्रणीय असून लाखांदूर तालुक्यात ६० ते ७०% क्षेत्रावर तांदूळ पिकाचे उत्पादन घेतले जाते. तालुक्यातल सर्व भागात पिक केंद्रीकरण मध्यम स्वरुपाचे असून १९९१ ते २०११ पर्यंत यामध्ये ११.८५% बदल झालेला आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे वरील कालखंडात भौगोलिक अनुकूलतेत व सिंचन सुविधेत बदल झालेला आहे.

S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र व ओलीताखालील क्षेत्र :

अभ्यास क्षेत्रातील प्रमुख पिक तांदूळ असून या क्षेत्रात हवामान, पर्जन्यमान आणि जमिनीचा प्रकार, सिंचनाची सुविधा या आधारवर तांदूळ पिक घेतले जाते. लाखांदूर तालुक्यात जवळजवळ ६५% क्षेत्र तांदूळ पिकाखाली आहे.

लाखांदूर तालुका :

तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र व ओलीताखालील क्षेत्र (१९९१ व २०११)

अ. क्र.	तालुका	१९९१			
		तांदूळ पिका खालील क्षेत्र	टक्केवारी	तांदूळ ओलीता खालील क्षेत्र	टक्केवारी
१	लाखांदूर	२५७४९	५५.४७	१२४१३	४८.२१
		२०११			
२	लाखांदूर	२८८०१	६५.८६	१५३८५	५३.४२

स्रोत : जिल्हा कृषी अधिकारी कार्यालय व जिल्हा कृषि विस्तार अधिकारी कार्यालय जिल्हा परिषद भंडारा - १९९९, २०१२

यावरुन असे स्पष्ट होते की, तालुक्यात धान पिकाकरीता अनुकूल परिस्थिती आहे. वरील सारणीत तांदूळ पिकाखालील क्षेत्र व तांदूळ पिकाखालील ओतीलाखालील क्षेत्र दर्शविले आहे. १९९१ मध्ये तालुक्यातील एकुण पिकांखालील क्षेत्रापैकी ५५.४७% क्षेत्र तांदूळाखाली असून त्यापैकी ४८.२१% क्षेत्र ओलीताखाली होते. तर २०११ मध्ये एकुण पिकाखालील क्षेत्रापैकी ६५.८६% क्षेत्र तांदूळ पिकाखाली असून त्यापैकी ५३.४२% क्षेत्र ओलीताखाली आहे.

एकंदरीत दोन दशकामध्ये तांदूळ पिकाखाली एकुण क्षेत्रात व ओलीता खालील क्षेत्रात वाढ झालेली आहे. असे दिसून येते. यावरुन २०११ पर्यंत तालुक्यात सिंचन सुविधांचा विकास झालेला आहे. म्हणजेच तालुक्यातील कृषी विकासाला गती मिळण्यासाठी जलसिंचनाची भूमिका महत्वपूर्ण असल्याचे स्पष्ट झालेले आहे.

संदर्भ ग्रंथसुची :

1. Bhadnara District Gazettes, Published by Executive Editor Secretary, Gazetter Department Govt. of Maharashtra, Mumbai.
2. H. M. Mishra, Vijay P. Singh, Reserarch Methodology in Geography, Rawat Publication, Delhi.
3. Mamoria C. B. -gricutural Problem of India Kitab Maha, 1982.
४. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, भंडारा जिल्हा (१९९०-९१, २०१०-११, २०१२-१३) जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
A MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL LEVEL REFEREED JOURNAL (PEER REVIEWED)
Volume – 10, Issue 13 (Special Issue) | December 2020 | ISSN – 2230 - 9578 | Cosmos Impact Factor – 5.13

CERTIFICATE
OF PUBLICATION

This is to certify that Mr/Mrs./Dr./Prof. श्रावण ब. कापगते

of एस. बी. के. कला महाविद्यालय, साकोली, जि. भंडारा has published

his / her paper entitled नागझिरा अभयारण्यातील पर्यटनाच्या विकास

in 'Journal of Research and Development' A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Volume – 10, Issue 13 (Special Issue), December 2020, Special Issue, ISSN – 2230 - 9578, Cosmos Impact Factor – 5.13)

Thank you for sending your valuable writing for Journal.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Dist. Bhandara

Dr. Chandrashekhar D. Wani
(Special Issue Editor)

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Dr. Shivaji B. Patil
(Special Issue Editor)

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

20-21

- Volume – 10, Issue 13 (Special Issue)
- December 2020
- ISSN – 2230 - 9578
- Cosmos Impact Factor – 5.13

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL LEVEL

REFEREED JOURNAL (PEER REVIEWED)

New Trends in Research and Innovation Technology

- SPECIAL ISSUE EDITOR -

Dr. Chandrashekhar D. Wani | Dr. Shivaji B. Patil

- EDITOR -

Dr. R. V. Bhole

Co-ordinator, IQAC

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

55. शालेय तसेच उच्च शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांचा वाचन सवयीचा अभ्यास 180
प्रा. किशोर पंढरीनाथ भोळे, डॉ. चंद्रशेखर घ. वाणी

56. कर्मयोगशास्त्र : एक सामाजिक संबंध व आर्थिक सुधारणांचे शास्त्र 183
धनंजय नारायण कोकीळ, लक्ष्मण रामजी राठोड

57. नागझिरा अभयारण्यातील पर्यटनाचा विकास 185
प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते

58. गोसावी समाजातील स्त्रियांच्या समस्या आणि आव्हाने 189
प्रा. डॉ. नंदा पांगुळ

59. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाचा भारतीय व्यवस्थेवर पडणारा प्रभाव-एक अध्ययन........ 193
डॉ. विनोद सुर्यभान डवले

60. विदर्भातील कापूस नगदी पीकांचे केंद्रीकरण (2001-2011) 195
डॉ. संदीप रू. मसराम

61. विदर्भाच्या राजकीय स्थितीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन 198
श्री. विलास सुर्यभान टाले

62. संगीत शिक्षकांची परिस्थिती व सद्यस्थिती-एक दृष्टिक्षेप! 205
प्रा. डॉ. ज्वाला नागले

63. संत सूरदासांच्या काव्यातील संगीत तत्त्व 209
प्रा. डॉ. अर्चना सं. देशपांडे

64. 'नंतर आलेले लोक'मधील जागतिकीकरण 212
डॉ. सुलतान पिरू पवार

65. लघुअनियकालिकातील कवी 215
प्रा. डॉ. सुधीर भगत

66. भारतातील कृषी क्षेत्राचे बदलते स्वरूप 218
डॉ. जे. एस. हटवार

67. बहुसंस्कृतीवादाविषयी भालचंद्र नेमाडे यांचा सिध्दांत आणि देशीवाद........ 221
डॉ. हरिचंद नांगसू नरेटी

68. आधुनिक शिक्षण प्रणाली ई-लर्निंगचे महत्व........ 223
डॉ. [illegible] सुरेश देशमुख, प्रा. एम. एम. चव्हाण

69. महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय व संतांचे मौलिक कार्य 225
प्रा. डॉ. गणेश भि. मोहोड

70. ग्रामविकास व महिला सक्षमीकरणासाठी बचत गटासमोरील संधी व आव्हाने........ 229
प्रा. डॉ. राजेंद्र बैसाणे

71. जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांचा सबलीकरणावरील परिणाम........ 231
प्रा. डॉ. शामराव भगवान वायसे

72. आदिशक्ती श्री संत मुक्ताबाईचे जीवन - एक ऐतिहासिक अध्ययन 235
प्रा. पी. एम. सोनवणे

73. आधुनिक युगाचा शिशु-निकोलो मॅकिव्हली यांच्या विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास........ 239
डॉ. संभाजी संतोष पाटील

74. वाशिम शहरातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील प्राध्यापकांची ई माहिती साक्षरता : एक अभ्यास 242
प्रा. विजय आर. गायकवाड

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN : 2230-9578 December 2020 JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Cosmos Impact Factor - 5.13 | Volume -10, Issue 13 (Special Issue) : New Trends in Research & Innovation Technology

नागझिरा अभयारण्यातील पर्यटनाचा विकास

प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
भूगोल विभाग प्रमुख
एस. बी. के. कला महाविद्यालय, साकोली, जि. भंडारा-४४१८०२

प्रस्तावना :

प्रवास करणे हा मानवाचा जुना छंद आहे. अगदी प्राचीन काळापासून काहीतरी नविन गोष्टींचा शोध घेण्यासाठी नविन नविन ठिकाणे पाहण्यासाठी व आपल्या सभोवतालच्या वातावरणात बदल व्हावा म्हणून माणूस प्रवास करीत आहे. प्रवास करणे ही जुनी गोष्ट असली तरी पर्यटन या संज्ञेत जे सांगीतले जाते ते मात्र तसे नविन आहे. साधारणपणे पहिल्या महायुध्दानंतर पर्यटनाला मोठ्या प्रमाणात सुरुवात झाली आणि आज ते आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घडत आहे.

पर्यटन हा शब्द इंग्रजीतील Tourism या शब्दापासुन झाला आहे. Tourism या शब्दाचे मुळ Tour म्हणजे प्रवास (Journy) होय. स्वीस प्रा. हुंझीकेर व क्रॅप यांच्यामते पर्यटन म्हणजे पर्यटन म्हणजे कायम स्वरुपाची वस्ती न करण्याच्या हेतुने अनिवासी व्यक्तीच्या सहवासातून आर्थिक उत्पन्नाशिवाय असलेली भ्रमंती होय.

भारत हा विविधतेने नटलेला असून जगातील प्रत्येक पर्यटकाला काहीना काहीतरी देण्याची क्षमता भारतात आहे. भारतातील इतर बाबतीत ज्याप्रमाणे विविधता आढळून येते. महाराष्ट्रात मोठ्याप्रमाणात पर्यटनाचा विकास होत आहे. महाराष्ट्रातील भौगोलिक परिस्थिती यास कारणीभूत आहे. पर्यटन हा तृतीय स्तरावरील आर्थिक व्यवसाय असल्याने त्याचा अभ्यास भुगोलतज्ञ आर्थिक भूगोलात करतात. पर्यटन हा जगातील अग्रेसर व्यवसाय झालेला असून पर्यटनामुळे बहुमोल परकीय चलन मिळते. पर्यटकास ग्राहक मानतात. हा ग्राहक पर्यटन स्थळी इतर ठिकाणाहून आलेला असतो. स्वतःचे पैसे खर्च करुन तो विश्रांती, करमणूक या गोष्टी विकत घेतो. त्यामुळे बाहेरील पैसा पर्यटनस्थळी उपलब्ध होतो व आर्थिक चलनवलन घडून येतो. त्यामुळे पर्यटनास अदृश्य निर्यात असेही म्हणतात. पर्यटनामुळे व्यवसायांचा विकास होतो.

पर्यटन विकासाच्या दृष्टीने राज्याला ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक परंपरा लाभलेली आहे. या शिवाय नैसर्गिक सृष्टी सौंदर्यस्थळे, थंड हवेची ठिकाणे यांचा विकास झालेला आहे. महाराष्ट्रात पर्यटन विकास महामंडळाची स्थापना इ.स. १९७५ मध्ये करण्यात आली. तेव्हापासून पर्यटन विकासाला चालना मिळाली. महाराष्ट्रामध्ये पर्यटन विकासाचे भवितव्य उज्वल आहे.

अभ्यास प्रदेशाची सर्वसाधारण माहिती :

नागझिरा अभयारण्य भंडारा जिल्ह्यात असून या अभयारण्यात गोंदिया जिल्ह्याच्या काही क्षेत्राचा समावेश करण्यात आला आहे. नागझिरा हे वन्यजीव अभयारण्य हे महाराष्ट्र राज्य पुर्व भागात असून 'हिरवा ओएसिस'चे चमत्कारीकरित्या जतन करुन ठेवले आहे. जैव विविधता संवर्धन या दृष्टीकोनातून देखील या अभयारण्याला महत्व आहे. नागझिरा अभयारण्याचे तीन भाग असून हा नागझिरा (जुना) अभयारण्य १५२.४१ चौ.कि.मी., नविन नागझिरा अभयारण्य १५१.३१ चौ.कि.मी. व कोका अभयारण्य ९७.६२ चौ.कि.मी. असे एकुण ४०१.३६ चौ.कि.मी. क्षेत्रात नागझिरा अभयारण्य पसरलेला आहे. या अभयारण्यात पर्यटकांना भ्रमणासाठी ०५ गेट (मार्ग) आहेत. नागझिरा अभयारण्य NH6 साकोली पासुन २२ कि.मी. लांब तर नागपूर पासुन १२२ कि.मी. व भंडारा पासून ६२ कि.मी. अंतरावर आहे. या अभयारण्यात गोंदिया, तुमसर, तिरोडा व साकोली या तालुक्यातून प्रवेश घेता येतो. या अभयारण्यात निसर्गाने मुक्त हस्ताने उधळण केली आहे.

संस्कृत भाषेत नाग या शब्दाचा अर्थ हस्ती असाही आहे. फार पुर्वी या जंगलात हत्तींचे वास्तव्य जास्त असावे व त्यावरुनच नागझिरा असे नाव या अभयारण्यास पडले असावे. येथील नागझिरा तलाव अतिशय प्रसिध्द आहे. या अभयारण्यात ८ ते १० वाघ व २१-२२ बिबट्या आहेत. तसे एक हत्ती आहे. तसेच रानकुत्रा, लांडगा, अस्वल, रानगवा, रानडुक्कर, नीलगाय, चितळ, सांबर, हरिण इ. अनेक प्राणी आढळतात. तसेच यात २०० प्रकारचे पक्षी आहेत. या अभयारण्यातील रस्ते पुर्णपणे नैसर्गीक स्वरुपाचे आहेत. या अभयारण्याला महाराष्ट्र शासनाने दिनांक १२/१२/२०१३ अन्वये नागझिरा व्याघ्रप्रकल्प म्हणून घोषीत केले आहे. या अभयारण्यात भ्रमण करण्यासाठी ऑनलाईन व ऑफलाईन बुकींगची व्यवस्था ठेवली आहे. या अभयारण्याचे उपसंचालकाचे कार्यालय साकोली येथे आहे. या अभयारण्यात पर्यटन विकासामुळे व्यवसायाचा विकास होत आहे.

अभ्यासाचा उद्देश :

१. पर्यटन विकासातील घटकांचा अभ्यास करणे.
२. पर्यटन विकासामुळे व्यवसायाचा विकास कसा होत गेला याचा अभ्यास करणे.
३. नागझिरा अभयारण्यातील नैसर्गीक पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी लोकांमध्ये जाणीव जागृती करणे.
४. पर्यटन विकासाचा व्यवसायावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
५. पर्यटन विकासामुळे अभयारण्याजवळील गावातील सामाजिक, सांस्कृतीक व आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
६. पर्यटन विकासात सरकारच्या भुमिकेचा अभ्यास करणे.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN : 2230-9578
December 2020
JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Cosmos Impact Factor - 5.13 | Volume -10, Issue 13 (Special Issue) : New Trends in Research & Innovation Technology

७. नागझिरा पर्यटन व्यवसायाचा अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम शोधून काढणे.

परिकल्पना :

हवामान, पर्जन्याचे प्रमाण, भूपृष्ठ रचना या तीन घटकांच्या परिणामामुळे निसर्गतः निर्माण झालेल्या नागझिरा अभयारण्यातील प्राणी व वनसंवर्धनास भरपूर वाव असून पर्यटनाच्या माध्यमातून व्यवसायाचा [illegible] जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी व व्यवसाय विकासासाठी लोकांमध्ये जाणीव जागृती करणे.

विधीतंत्रे :

नागझिरा अभयारण्य उपसंचालक नागझिरा नवेगाव व्याघ्र राखीव क्षेत्र-साकोली व गोंदिया येथील कार्यालयाकडे येत असून या कार्यालयाकडून मिळालेल्या दुय्यम सांख्यिकी आकडेवारीच्या आधारावर आणि वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दींचा उपयोग करुन प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन केले आहे.

पर्यटन व्यवसायाच्या विकासातील अनुकूल परिस्थिती:

प्राकृतिक घटक :

नागझिरा अभयारण्यात पर्यटन व्यवसायाच्या विकासासाठी भौगोलिक परिस्थिती अनुकूल आहे.

१) **हवामान :** या प्रदेशातील हवामान उष्णकटीबंधीय आहे. वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १२५३ मि.मि. असून उन्हाळयातील तापमान ४६.२०उ तर हिवाळ्यातील तापमान ८.००उ आहे. हे हवामान वनस्पतींच्या वाढीला अनुकूल आहे.

२) **वनस्पती :** नागझिरा अभयारण्याच्या प्रदेशात निसर्गाने मुक्त हस्ताने उधळण केली आहे. या वनात ऐन, साग, बांबू, आवळा, बिब्बा, धावडा, तिवस याप्रकारचे असंख्य वृक्ष आहेत. हा वनांचा प्रदेश उष्ण पानगळीचा आहे.

३) **प्राणी व पक्षी :** या अभयारण्यात ३४ प्रकारचे सस्तन प्राणी, सरपटणारे ३६ प्रजाती, वाघ, पक्षांच्या १६६ प्रजाती व फुलपाखरु ४९ प्रजाती या अरण्यात आढळतात. फार पुर्वीपासून या वनात प्राणी व पक्षी वावरतात. या प्राण्यांना व पक्षांना पाणी पिण्यासाठी येथे एक नैसर्गीक तलाव तयार झालेला आहे. या वनात प्राणी व पक्षी जैवविविधतेचे संवर्धन झालेले आहे. पट्टेरी वाघांचा नैसर्गीक अधिवास येथे उत्तम आहे.

४) **भुपृष्ठरचना :** वनांच्या प्रदेशाची समुद्रसपाटीपासून सरासरी उंची २०० ते २२० मिटरच्या दरम्यान असून हा प्रदेश पठारी असून लहान टेकड्यांनी व्याप्त आहे. त्यामुळे या भागात नैसर्गिक वनांची वाढ झालेली आहे. हा वन पठारी स्वरुपाचा असल्याने या वनात नैसर्गिक रस्ते तयार झालेले आहेत.

शासकीय धोरण :

या वनाला दिनांक ३ जून १९७० रोजी नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य म्हणून घोषित केले गेले व दिनांक १२/१२/२०१३ अन्वये महाराष्ट्र शासनाने व्याघ्र राखीव क्षेत्र म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. नागझिरा अभयारण्य तीन भागात विभागलेले असून शासनाने पर्यटकांना सोयी सुविधा देण्यासाठी व पर्यटन व्यवसायाचा विकास [illegible] नागझिरा अभयारण्यात पर्यटक निवास तयार केलेले असून तेथे ३२ बेड क्षमतेचे वस्तीगृह आहे.

अशाप्रकारे प्राकृतिक घटकांच्या अनुकूलतेमुळे व शासकीय धोरणामुळे नागझिरा अभयारण्य पर्यटन व्यवसायाचा विकास मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

पर्यटनाचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम :

पर्यटन हे उत्पन्नाचे साधन असल्यामुळे हा एक महत्वाचा उद्योग समजला जातो. यामुळे सहजपणे पैसा मिळत असतो. त्यामुळे राज्याच्या आर्थिक विकासात याला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. अभ्यासात असे आढळून येते की, मागील सहा महिन्यात २७३१५ देशी विदेशी पर्यटकांनी भेट दिली आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबरच प्रादेशिक विकासाला गती मिळत असल्याने हा उद्योग महत्वाचा समजला जातो. यासाठी कारणीभूत असणारे घटक व त्याचे आर्थिक परिणाम खालीलप्रमाणे असेल.

१) **पर्यटन आणि राष्ट्रीय उत्पन्न :** नागझिरा अभयारण्यात पर्यटन विकासामुळे स्थानिक उत्पादित मालाच्या विक्रीतून वं सेवेतून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. पर्यटकांसाठी हॉटेल, हॉलीडे होम्स, मोटेल्स तयार करुन तेथे सर्व सुखसोई दिल्या जातात त्यामुळे पर्यटकांकडून पैसा मिळतो. हॉटेल चालक प्रवासी एजंट, नौकर इ. पैसा, मजूरी व पगार मिळतो. त्यामुळे पैसा खेळता राहिल्याने राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होऊन देशाची, राज्याची अर्थव्यवस्था विकसित होते.

२) **पर्यटन व इतर व्यवसाय :** पर्यटनामुळे इतर संलग्नीत व्यवसायाचा विकास होत असतो. पर्यटकांसाठी हॉटेल्स, फर्निचर भोजनासाठी लागणारी अंडी, मांस, मासे, दुध, फळे, इत्यांदींचे उत्पादन पर्यटन उद्योगासाठी केले जाते. भाजीपाला व फळांसाठी शेतीचा विकास होतो. पर्यटकांच्या सोयीसाठी विमानतळ, रेल्वेस्टेशन, चांगले रस्ते आरोग्य व मनोरंजनाची सुविधा करणे म्हणजे आर्थिक फायदा होय. नागझिरा पर्यटनाचा विकास झाल्याने जवळच्या भागात लहान मोठ्या व्यवसायाचा विकास होत आहे.

३) **पर्यटन व बाजारपेठ :** बाजारपेठ ही आर्थिक दृष्टीने महत्वाचा एक घटक आहे. बाजारपेठ ही पर्यटकांचे आकर्षण केंद्र असते. नागझिरा अभयारण्यात पर्यटनाचा विकास झाल्याने साकोली येथील बाजारपेठ विकसित होत आहे.

४) **पर्यटन व प्रादेशिक विकास :** पर्यटनामुळे प्रादेशिक

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu ... SAKOLI
No. ....
Dt. ....
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN : 2230-9578 December 2020 JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Cosmos Impact Factor - 5.13 | Volume -10, Issue 13 (Special Issue) : New Trends in Research & Innovation Technology

विकास होतो. पर्यटनामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते.

५) **इतर आर्थिक घटक :** पर्यटन व्यवसायात भांडवल गुंतवणूकीची संधी प्राप्त होते. अनेक भांडवलदार हॉटेल्स, बाजार, जमिनीची खरेदी विक्री यात भांडवल गुंतवून फायदा मिळवितात.

नागझिरा अभयारण्यातील पर्यटन व्यवसायाचा आर्थिक व सामाजीक घटकांवर झालेला परिणाम :

पर्यटन हे उत्पन्नाचे साधन असल्यामुळे हा एक महत्वाचा उद्योग समजला जातो. यामुळे सहजपणे पैसा मिळत असतो.

१) पर्यटकांची उपलब्धता :

नागझिरा अभयारण्यात मागील ६ महिन्यात खालीलप्रमाणे पर्यटकांनी भ्रमण केलेले आहे -

अभयारण्य	माहे	पर्यटकांची संख्या
नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य, नविन नागझिरा अभयारण्य, कोका वन्यजीव अभयारण्य	एप्रिल २०१८	४२६७
	मे २०१८	६३५६
	जुन २०१८	३८०६
	जुलै २०१८	पर्यटनास बंदी
	ऑगस्ट २०१८	पर्यटनास बंदी
	सप्टेंबर २०१८	पर्यटनास बंदी
	ऑक्टोंबर २०१८	१८६१
	नोव्हेंबर २०१८	५८७९
	डिसेंबर २०१८	५१४६
	एकुण	२७३१५

वरील आकडेवारी वरुन असे दिसून येते की, मे महिन्यात पर्यटक या वनात जास्त येतात. तर नोव्हेंबर महिन्यात ५८७९ पर्यटक भ्रमण करतात. ऑक्टोंबर महिन्यात सर्वात कमी पर्यटक येत असून पर्यटकांची संख्या १८६१ आहे. वरील ९ महिन्यांपैकी तीन महिने पर्यटन बंदी असते. अशाप्रकारे फक्त ०६ महिण्यात २७३१५ पर्यटकांनी या अभयारण्यात भ्रमण केले आहे.

२) आर्थिक उपलब्धता :

अभयारण्य	माहे	प्राप्त महसुल
नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य, नविन नागझिरा अभयारण्य, कोका वन्यजीव अभयारण्य	एप्रिल २०१८	३३४१५०
	मे २०१८	४८१०९१
	जुन २०१८	२९८१००
	जुलै २०१८	पर्यटनास बंदी
	ऑगस्ट २०१८	पर्यटनास बंदी
	सप्टेंबर २०१८	पर्यटनास बंदी
	ऑक्टोंबर २०१८	१५०८१६
	नोव्हेंबर २०१८	५१७६२५
	डिसेंबर २०१८	४१५७२५
	एकुण	२१९७५०७

नागझिरा अभयारण्यात एप्रिल २०१८ ते डिसेंबर २०१८ या ६ महिन्यात पर्यटकांकडून २१९७५०७/- रुपये महसुल प्राप्त झालेला आहे. अशाप्रकारे सरकारला २१९७३०७ रुपयाचा चलन मिळालेला आहे. यावरुन आपल्याला अंदाज लावता येवू शकतो. २७३०९ पर्यटकांकडून इतर लहान मोठ्या उद्योगांना/धंद्याला बऱ्याच प्रमाणात पैसा मिळालेला आहे.

३) रोजगाराची उपलब्धता :

अभयारण्य	माहे	वाहन संख्या	मार्गदर्शकाची संख्या
नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य, नविन नागझिरा अभयारण्य, कोका वन्यजीव अभयारण्य	एप्रिल २०१८	८१३	६३
	मे २०१८	११२६	
	जुन २०१८	७५६	
	जुलै २०१८	पर्यटनास बंदी	
	ऑगस्ट २०१८	पर्यटनास बंदी	
	सप्टेंबर २०१८	पर्यटनास बंदी	
	ऑक्टोंबर २०१८	३५५	
	नोव्हेंबर २०१८	१०५८	
	डिसेंबर २०१८	८८८	
	एकुण	४९९६	६३

नागझिरा अभयारण्यात पर्यटकांसाठी मागील ६ महिन्यात ४९९६ वाहनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच या अभयारण्यात एकुण ६३ मार्गदर्शकाची नियुक्ती करण्यात आलेली असून त्यांना प्रत्येकी गाडीमागे ३००/- रुपये पर्यटकांना द्यावे लागतात. एकंदर ४९८६ स्वत:च्या व व्यावसायीक वाहने घेऊन भ्रमण केले आहे. त्यासाठी पेट्रोल व डिझेल करीता पैसा खर्च करण्यात आलेला आहे. तसेच ६३ मार्गदर्शकांना व २००० ते ३००० ड्रॉयव्हरला रोजगार मिळालेला आहे.

अशाप्रकारे नागझिरा अभयारण्यात २७३१५ पर्यटकांनी मागील ०६ महिन्यात भ्रमण केले असुन या पर्यटकांना लागणाऱ्या सेवा सुविधांसाठी लेहानमोठ्या उद्योगातील वस्तुंची सुध्दा विक्री होते. सरकारला पर्यटन व्यवसायातून ०६ महिन्यात २१९७५०६/- इतक्या मोठ्या प्रमाणात महसुल गोळा झालेला आहे. विशेष म्हणजे पिटेझरी, चोरखमारा, उमरझरी, मंगेझरी, चंद्रपूर या गावातील ६३ तरुणांना हक्काचा रोजगार मिळालेला आहे. एकंदर या पर्यटन व्यवसायामुळे आर्थिक विकास सुध्दा होत आहे. पर्यटन व्यवसायाचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झालेला आहे. अरण्याजवळील गावातील लोकांचा राहणीमान व आर्थिक परिस्थिती सुधारलेली आहे.

सारांश :

नागझिरा अभयारण्यात पर्यटनाचा विकास होत आहे. पर्यटन विकासामुळे पर्यटन क्षेत्राला लागून असलेल्या गावातील लोकांची जीवनपध्दती बदलते. स्थानिक लोकांचा दैनंदिन नविन लोकांशी येणाऱ्या संबंधातून विचारांची व वस्तुंची देवाण घेवाण होते. पर्यटन विकासामुळे अनेक स्थानिक लोकांना रोजगार मिळाला असून त्यांनी परंपरागत व्यवसाय सोडून पर्यटकांच्या गरजा पूर्ण करणारे लहान मोठे व्यवसाय निर्माण केले आहेत. तसेच अभयारण्याला लागून असलेली

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Vidyawarta®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled चंद्रपूर जिल्ह्यातील लोकसंख्या भार: भौगोलिक आढावा of Dr./Mr./Miss/Mrs. Shrawan Baliram Kapgate

It is peer reviewed and published in the Issue 40 Vol. 04 in the month of Dec. 2021.

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal

Indexed (IIJIF) | Impact Factor 7.940 | Govt.of India, Trade Marks Registry Regd.No.2611690
ISSN-2319 9318

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. ... Dt. ...

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

20-21

MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal
Issue-40, Vol-04, Oct. to Dec. 2021

विद्यावार्ता®

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Oct., To Dec.2021
Issue 40, Vol-04

Date of Publication
01 Oct., 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

No.
Dt.

Off. Principal
S..B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Oct. To Dec., 2021
Issue-40, Vol-04

INDEX

01) ARAVIND ADIGA'S NOVEL: THEMATIC STUDY
Kanchi Bajpai ||10

02) A STUDY OF HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT IN POWER SECTOR
Dr. M. N. Sondge, Dr. S. S. Agarwal & Bardale Shital Gurunathappa ||11

03) Role of Multidisciplinary Interdisciplinary and Trans-disciplinary approach ...
Shri. Dayanand Hattiambire & Dr. Sanjivani Mahale, Nashik ||16

04) Values and Tribal Community
Dr.Vijaykumar Bhayyaji Khandate, Ballarpur ||21

05) A STUDY ON TOURISM RELATED TO TOURISTS SATISFACTION WITH SPECIAL ...
AVINESH MISHRA & Dr. SNEHA RAJPUT, Gwalior (M.P.) ||23

06) The use of microbes in Agricutural waste in Sarguja distl.
Dr. Archana Pandey, Baikuinthpur (C.G.) ||25

07) चोर-गुन्हेगार जमातीचा प्रथमाविष्कार : नळी
प्रा.डॉ.सौ. देवरे एस्.एम्., शिरपूर ||28

08) मुस्लीम आरक्षण : एक दृष्टीक्षेप
डॉ. गजानन जी. हिवराळे, जि. वाशिम ||30

09) चंद्रपूर जिल्हयातील लोकसंख्या भार : भौगोलिक अभ्यास
प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते, जि. भंडारा ||35

10) लातूर जिल्हयातील ज्वारी पिकाची उत्पादकता : एक अभ्यास
रजनीकांत तुकाराम करडे ||39

11) शेरशहाच्या सार्वजनिक सुधारणांचे ऐतिहासिक अवलोकन
डॉ. अंबादास क. मंजुळकर, जि. पुणे ||41

12) नोकरी करणाऱ्या व न करणाऱ्या स्त्रियांमधील चिंतेच्या पातळीचातुलनात्मक अभ्यास
प्रा.डॉ.मोरे रविंद्र विठ्ठल, जि.धुळे ||44

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Co-ordinator, IQAC
Off. Principal

लागणारी साधन सामग्री त्यांच्याकडे नाही, त्यांची स्थिती अनुसूचित जाती, जमाती पेक्षाही हालाखिची बनली आहे. सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत. म्हणून मुस्लीम बुध्दजिवी अभिजन वर्गाने आरक्षणाची मागणी केली. त्यामुळे त्यांच्या विकासाकरीता शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाची व्यवस्था केली पाहिजे. अशाप्रकारचा स्पष्ट अहवाल मुस्लीमांच्या स्थिती संदर्भात गठीत केलेल्या न्या. सच्चर समिती, न्या. मिश्रा आयोग, डॉ. गोपाळसिंग आयोग, मंडल आयोग, अल्पसंख्यांक आयोग तथा मेहमुद उर रहमान समितीने दिला होता. त्यावर कॉंग्रेस सरकारने ४.५ टक्के आरक्षण देण्याचा अध्यादेश काढला होता. परंतु तो न्यायालयाने रद्द केला. त्याचबरोबर ओबीसी अंतर्गत मुस्लीम समुहातील मागास जातींना समाविष्ट करून आरक्षणाच्या कक्षेमध्ये त्यांना आणले गेले. त्यामुळे स्वतंत्रप्रकारचे धर्माच्या आधारावरील आरक्षण नसले तरी ओबीसी आरक्षण त्यांना लागू केले गेले. आंध्रप्रदेश, तेलंगना, केरळ, तामिळनाडू यासारख्या घटकराज्यांनी मुस्लीमांना स्वतंत्र प्रकारचे आरक्षण दिले. संविधानिक तरतुदीनुसार धर्माच्या आधारावर आरक्षण देता येत नाही. त्याकरीता संविधान दुरूस्ती करावी लागते. परंतु तशाप्रकारची कोणत्याही सत्ताधारी तथा प्रमुख विरोधी राजकीय पक्षाची ईच्छा असल्याचे दिसून येत नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुचि

१ गायकवाड प्रदीप, भारताचे संविधान, समता प्रकाशन, नागपुर

२ घोडेस्वार देविदास, संविधान सभा डिबेटस् (मराठी संस्करण),श्रींकर प्रकाशन, नागपुर

३ गवई सुभाष, भारतीय राज्यव्यवस्था, वेद मुद्रा प्रकाशन, अमरावती.

४ कॉंग्रेस, भाजप, राष्ट्रवादी कॉंग्रेस, बसपा, शिवसेना, — विकीपीडीया

५ खेकाळे ना. रा, राजकीय नेतश्त्व,मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

६ आगलावे प्रदीप, भारतीय समाज आणि संरचना, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

७ न्या. सच्चर, न्या.मिश्रा, मेहमुद रहमान आयोग — विकीपीडीया

09

चंद्रपूर जिल्हयातील लोकसंख्या भार : भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
भूगोल विभाग प्रमुख,
शामराव बापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली, जि. भंडारा

प्रस्तावना :—

भारतातील उष्णकटिबंधीय मोसमी हवामान हा भारतातील लोकसंख्या वाढीला अनुकूल आहे. लोकसंख्या शेती, उद्योगधंदे आणि वेगवेगळया प्रकारच्या सेवेत महत्वपूर्ण भूमिका आहे. साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या हे दोन्ही घटक परस्परांशी पूरक आहेत. जमिनीत निघणारे वेगवेगळया पिकांचे उत्पादन लोकांच्या दैनंदिन आहारात आल्याने लोकांची शारीरिक क्षमता, स्फुर्ती, सुदृढता व कार्यक्षमता वाढत असते. भारतातील t oG t oG 65 rs 70% लोकसंख्या शेतीशी निगडीत आहे. अनुकूल हवामान, नवनविन आधुनिक तंत्रज्ञान, जलसिंचन व अनेक बाबींमूळे पिकांच्या लावगडीखाली जास्तीत जास्त जमिन आणून पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. परंतु लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असून कृषी योग्य जमिनीचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होतांना दिसते. त्यामुळे लोकसंख्येचा शेतीवर भार वाढतांना दिसतो.

चंद्रपूर जिल्हयाच्या विकासात लोकसंख्या आणि शेती यांचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. लोकसंख्या व जमिन यांच्यामध्ये असणारी विषमता खाद्य पिकांच्या पुरवठयाला प्रभावित करतांना दिसते. मानव आणि भूमी यांच्या गुणोत्तरावर मानवाच्या आर्थिक भुमिकांचे निर्धारण ठरत असते. जिल्हयात राहणारी लोकसंख्या त्या शेतीवर अवलंबून असल्याने लोकांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यास भूमी सक्षम आहे किंवा नाही.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. ...... Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

जिल्हयातील शेतीवर लोकसंख्येचा भार कसा आहे याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्यात आले आहे.

अभ्यासक्षेत्र :—

महाराष्ट्राच्या पुर्वेकडे चंद्रपूर जिल्हा आहे. हा जिल्हा दगडी कोळसा उत्पादनासाठी प्रसिध्द आहे. चंद्रपूर जिल्हा मैदानी, पठारी व टेकडयांच्या स्वरूपात व्यापलेला आहे. ब्रिटीशांच्या कारकिर्दीत हा जिल्हा "चांदा" या नावाने ओळखला जात होता. सन १९६४ मध्ये चांदा हे नाव बदलून चंद्रपूर असे करण्यात आले. सन १२४० ते १७५१ पर्यंत येथे मराठयांची सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंत गोंड राजांचीच सत्ता होती. सन १८७४ पासून चंद्रपूर जिल्हा हा स्वतंत्र जिल्हा म्हणून ओळखू लागला.

चंद्रपूर जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिण व पूर्व भागात १८.४° ते २०.५° या उत्तर अक्षांश वर व ७८.५° ते ८०.६° या पुर्व रेखांश या भौगोलीक पट्टयामध्ये बसला आहे. जिल्हयाच्या उत्तरेला नागपूर, भंडारा व वर्धा हे जिल्हा असून पुर्वेस गडचिरोली जिल्हा आहे. दक्षिणेस तेलंगाना मधील आदिलाबाद जिल्हा असून पुर्व सिमा वैनगंगा नदीने मर्यादित करून पश्चिम व दक्षिण सिमांचे रेखांकन वर्धा व वैनगंगा नदया व माणिकगड टेकडयांनी केलेला आहे. निसर्गाने चंद्रपूर जिल्हयाला समश्ध्द व सुपिक जमिन, नियमित सुर्यप्रकाश आणि खनिज संपत्तीचे भव्य साठे यांचे वरदान दिले आहे. चंद्रपूर जिल्हयाचे २०११ नुसार जिल्हयाचे क्षेत्रफळ ११४४३ चौ. कि.मी. ते राज्याच्या एकुण क्षेत्रफळाच्या ३.५% आहे. तसेच २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्हयाची एकुण लोकसंख्या २२०४३०७ एवढी असून लोकसंख्येची घनता १९३ इतकी आहे. या जिल्हयात १७.७% लोक आदिवासी आहेत. पिक व ऋतू अहवाल २०१५.२०१६ नुसार जिल्हयात एकुण पिकाखालील क्षेत्र ५,३७,२४० हेक्टर एवढे आहे. तसेच जिल्हयातील ४२.०२% क्षेत्र वनाखाली आहे.

उद्दिष्टये :—

१) जिल्हयातील लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.

२) जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्र तालुका निहाय विभागणे.

३) लोकंख्या भाराला दर्शविणे.

४) जिल्हयातील तालुकानिहाय लोकसंख्येचा भार काढून उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती व माहिती संकलन :—

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी घेण्यात आलेली आकडेवारी द्वितीयक स्वरूपाची आहे. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा जनगणना पुस्तिका, जिल्हा कृषी अहवाल या प्रकाशित माहितीच्या आधारे आकडेवारी गोळा करण्यात आलेली आहे.

लोकसंख्या आणि पिकाखालील क्षेत्र यांना लोकसंख्या भार सुत्राद्वारे काढून छायांकित नकाशाद्वारे दर्शविले आहे. सांख्यिकीय पध्दतीद्वारे लोकसंख्या भाराला टक्केवारीत विश्लेषण केले आहे.

लोकसंख्या भाराचे विश्लेषण :—

पिक प्रणालीचा लोकसंख्येवर प्रभाव पडत असतो. भूमीवर किंवा शेतीवर प्रभाव पडणारा महत्वपूर्ण घटक म्हणून लोकसंख्या भाराकडे बघीतले जाते. लोकसंख्येची घनता आणि भूमीचा वापर याचा जवळचा संबंध आहे. भूमीच्या प्रमाणापेक्षा लोकसंख्या जास्त असेल तर ती अतिरिक्त लोकसंख्या म्हणून गणली जाते. त्याचा प्रभाव पोषण क्षमतेवर पडत असतो. भूमी स्थिर असून लोकसंख्या परावर्तनिय सतत बदलत असणारा घटक आहे. उपलब्ध साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या यामधील संतुलन आणि असंतुलन म्हणजे लोकसंख्या भार होय.

चंद्रपूर जिल्हयातील लोकसंख्या आणि एकुण पिकाखालील क्षेत्र या दोन घटकांना तालुका निहाय विभागणी केली आहे. लोकसंख्योच्या भाराला काढण्यासाठी हे महत्वाचे असून त्याद्वारे प्रत्येक तालुक्यातील लोकसंख्या भाराला कमी व अधिक दर्शविता येईल. खालील सुत्राद्वारे लोकसंख्येचा भार काढला जातो.

$$\text{लोकसंख्या भार} = \frac{\text{तालुक्यातील एकुण}}{\text{लागवडीखालील क्षेत्र}} \times 100$$

लोकसंख्या भार खालील सारणीत काढलेले आहे.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli. Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Arts College Sakoli

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli. Dist. Bhandara

अ.क्र.	तालुके	2015-2016 एकुण पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर)	2011 नुसार लोकसंख्या	लोकसंख्येचा भार
1.	वरोरा	77710	171540	45.30%
2.	चिमूर	70294	169547	41.45%
3.	नागभिड	31200	133020	23.43%
4.	ब्रम्हपुरी	44019	166165	26.49%
5.	सावली	39277	107937	36.38%
6.	सिंदेवाही	22036	110440	19.95%
7.	भद्रावती	44310	158751	27.91%
8.	चंद्रपूर	21813	481758	4.52%
9.	मुल	26622	114611	23.22%
10.	पोंभुर्णा	18562	50781	36.55%
11.	बल्लारपूर	9755	134540	7.25%
12.	कोरपना	40814	125317	32.56%
13.	राजुरा	43753	138408	31.61%
14.	गोंडपिपरी	33166	79672	41.62%
15.	जिवती	13909	61820	22.49%
	एकुण	537240	2204307	24.37%

आधार :— जिल्हा अधिक्षक भूमीलेख चंद्रपूर, भारताची जनगणना — २०११

District Census Handbook.

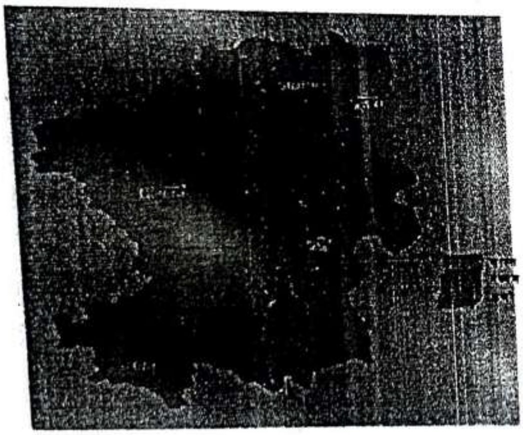

वरील सारणीत चंद्रपूर जिल्हयातील तालुकानिहाय पिकाखालील क्षेत्र व लोकसंख्या यातील गुणोत्तराला दर्शविले आहे. त्यानुसार लोकसंख्या भार सुचकांक हा तालुकानिहाय बदलतांना दिसतो. जिल्हयातील लोकसंख्या भार २४.३७% आहे.

अधिक लोकसंख्या भार :—

चंद्रपूर जिल्हयातील एकुण १५ तालुक्यांपैकी दोन तालुक्यात अनुक्रमे चंद्रपूर व बल्लारपूर या तालुक्यात लोकसंख्या भार ४.५२ व ७.२५ इतका आहे. याचे पृथ्थकरण म्हणजे चंद्रपूर हे जिल्हयाचे ठिकाण असल्याने लोकसंख्येची वाढ अधिक आहे. तसेच ठिकाणाच्या मुबलक सोयी, उद्योगधंदे, आरोग्य सुविधा, शिक्षण व्यवस्था, रेल्वे स्टेशन यामूळे लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आहे. लोकसंख्या जास्त असल्याने शहरा लगतची कृषी योग्य जमीन घरे व उद्योगासाठी, उपयोगात आणल्यामुळे पिकाखालील क्षेत्र कमी असून लोकसंख्या भार हा अधिक पहावयास मिळतो.

बल्लारपूर तालुका हा जिल्हा ठिकाणाला लागून असून जिल्हयातील सोयी सुविधांचा प्रभाव या तालुक्यातील लोकसंख्येवर पडलेला आहे. याही तालुक्यात शहरीकरणात वाढ झाल्याने कृषी योग्य जमीनीचे प्रमाण कमी होत आहे. वाढती लोकसंख्या व जमिनीचे घटते प्रमाण यामुळे या तालुक्यात लोकसंख्येचा भार ७.२५ इतका आहे.

मध्यम लोकसंख्या भार :—

चंद्रपूर जिल्हयातील नागभिड तालुक्यात लोकसंख्येचा भार २३.४३ इतका आहे. तर ब्रम्हपूरी तालुक्यात लोकसंख्येचा भार २६.४९ इतका आहे. तसेच सिंदेवाही तालुक्यात लोकसंख्या भार १९.९५ इतका आहे. तर मुल तालुक्यात लोकसंख्येचा भार २३.२२ इतका आहे. तसेच जिवती तालुक्यात लोकसंख्येचा भार २२.४९ इतका आहे. तसेच भद्रावती तालुक्यात लोकसंख्येचा भार २७.९१ इतका आहे. जिल्हयातील एकुण ०६ तालुक्यात लोकसंख्येचा भार मध्यम आहे. या ०६ तालुक्यातील ब्रम्हपूरी, भद्रावती, मुल हे तिन्ही तालुके जिल्हा ठिकाणाला लागून आहेत त्यामुळे या तालुक्यांवर शहरीकरणाचा काही प्रभाव दिसून येत असुन पिकाखालील क्षेत्र जास्त असल्याने लोकसंख्येचा भार मध्यम आहे. तसेच नागभिड, मुल, जिवती या तालुक्यात पिकांखालील क्षेत्र अधिक असल्याने लोकसंख्येचा भार मध्यम पहावयास मिळतो.

कमी लोकसंख्येचा भार :—

अभ्यास क्षेत्रातील वरोरा तालुक्यात लोकसंख्येचा भार कमी असून तो ४५.३० एवढा आहे. चिमुर तालुक्यात लोकसंख्येचा भार ४१.४५ इतका आहे. गोंडपिपरी तालुक्यात लोकसंख्येचा भार ४१.६२ इतका आहे. तसेच सावली तालुक्यात लोकसंख्येचा भार ३६.३८ इतका आहे. पोंभुर्णा तालुक्यात लोकसंख्येचा भार ३६.५५ इतका आहे. तर कोरपना तालुका आणि राजुरा तालुका ३१.६१

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli
No. ....
Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

इतका लोकसंख्येचा भार आहे. चंद्रपूर जिल्हयातील १५ तालुक्यांपैकी ०७ तालुक्यात कमी लोकसंख्येचा भार पहावयास मिळतो. या तालुक्यात बऱ्याच लहानमोठया टेकडया, वनाखालील जमिन तसेच आदिवासी लोकसंख्या म्हणून ओळखले जातात. या तालुक्यात पिकाखालील क्षेत्र जास्त असून लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण कमी असल्यामुळे लोकसंख्या भार या ०७ तालुक्यात कमी पहावयास मिळतो. तसेच या तालुक्यांवर शहरीकरणाचा प्रभाव पडलेला नाही.

निष्कर्ष व उपाययोजना :—

चंद्रपूर जिल्हयातील लोकसंख्या व तेथील पिकाखालील एकुण क्षेत्र यावरून लोकसंख्येचा भार काढून त्याचा भौगोलिक अभ्यास केल्यानंतर खालील निष्कर्ष आणि उपाययोजना स्पष्ट केले आहेत.

१) चंद्रपूर जिल्हयातील २०११ ची लोकसंख्या व २०१५.१६ मधील पिकाखालील क्षेत्र यात विषमता दिसून येते.

२) जिल्हयातील जमीन आणि लोकसंख्या हे दोन्ही घटक परस्पर पुरक दिसून येतात.

३) चंद्रपूर जिल्हयात अधिक लोकसंख्या भार चंद्रपूर व बल्लारपूर या दोन तालुक्यात असून तो अनुक्रमे ४.५२ व ७.२५ एवढा आहे. या दोन्ही तालुक्यात सर्व सुख सोई सुविधांचा वा उद्योगांचा विकास झाल्याने लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक दिसून येते. या दोन्ही तालुक्यात शेतजमिनीचा उद्योग व घरासाठी वापर झाल्याने शेती खालील क्षेत्र कमी झालेले आहे. एकंदर शहरीकरणाचा प्रभाव या तालुक्यांवर झालेला दिसून येतो.

४) जिल्हयातील सिंदेवाही, भ्रदावती, ब्रम्हपूरी, नागभिड, मुल, जिवती या ०६ तालुक्यात लोकसंख्येचा भार सुचकांक मध्यम स्वरूपाचा आहे. कारण ही तालुके जिल्हा ठिकाणाला लागून असल्याने शहरीकरणाचा प्रभाव या तालुक्यांवर झालेला दिसून येतो.

५) जिल्हयातील वरोरा, चिमुर, सावली, पोंभूर्णा, कोपरना, राजुरा, गोंडपिपरी या ०७ तालुक्यात लोकसंख्या भार सुचकांक कमी असून ही तालुके जिल्हा ठिकाणापासून लांब अंतरावर आहेत. तसेच या तालुक्यात वनाचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच या तालुक्यातील पिकाखालील क्षेत्र जास्त व लोकसंख्या कमी आढळून येत असल्याने या तालुक्यात लोकसंख्येचा भार कमी आहे.

६) लोकसंख्या जास्त व लागवडी खालील क्षेत्र कमी असल्यास अनेक आरोग्य विषयक समस्या, अन्नधान्याची समस्या निर्माण होवून त्याचा सामना लोकसंख्येला करावा लागतो.

७) त्याकरीता जी उपलब्ध जमीन आहे त्या जमीनीवर लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार पिकांचे उत्पादन घेणे आवश्यक आहे.

८) जिल्हयात जी शेती योग्य जमीन उपलब्ध आहे. त्या जमिनीवर लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार पिकांचे उत्पादन घेणे आवश्यक आहे.

९) शेतीवरील भार कमी ठेवण्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रीत ठेवणे गरजेचे आहे.

१०) शेतीखालील जमीन पडीक न ठेवता तेथे जलसिंचनाची सुविधा करून पिकांच्या उत्पादनात वाढ करणे गरजेचे आहे.

११) उद्योगांचा विकास करतांना शेती योग्य जमिनीचा वापर टाळणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :—

१) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन — चंद्रपूर जिल्हा — २०१८

२) ॠतू व पिक पाहणी अहवाल — चंद्रपूर जिल्हा — २०१५.२०१६

३) जिल्हा जनगणनापुस्तिका — २०११

४) District Census Handbook, Gondia – Census of India 2011

५) साळूंखे विजया — कृषी भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन, पूणे — २०१५

६) डॉ. धारपूरे विठ्ठल — कृषी भूगोल — पिंपळापूरे पब्लिकेशन नागपूर.

७) प्रमिला कुमार व श्रीकांत शर्मा — कृषी भूगोल, मध्यप्रदेश हिंद ग्रंथ अकादमी, भोपाल, द्वितीय संस्करण — २०१५

❑❑❑

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2021-22

Printing Area®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled भंडारा जिल्ह्यातील तापमानातील बदलाचा पर्यावरणीय अभ्यास of Dr./Mr./~~Miss~~/Mrs. Shrawan Baliram Kapgate

It is peer reviewed and published in the Issue-78 Vol.-02 in the month of July-2021.

Thank you for sending your valuable writing for printing area Journal

Indexed (IIJIF)
Impact Factor 7.891
Govt.of India, Trade Marks Registry Regd.No.3418002
ISSN 2394-5303

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu ... Arts College * SAKOLI *
No. ......
Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

3-2-1 (2)

July - 2021

ISSN 2394-5303

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Printing Area

Issue-78, Vol-02, July 2021

Editor

Dr.Bapu G.Ghola

Printing Area

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Offg. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

July 2021, Issue-78, Vol-02

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. ...... Dt. ...... Sakoli

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

14) Optimization technique to improve crop production on a farm in ...
Rajesh Kumar Srivastava & Rajeev Kumar Singh, Pratapgarh, U.P., India ||59

15) Social Impact and Buddhism
Principal Dr. Shaikh S. J., Dist. Jalgaon, Maharashtra ||63

16) अनुसुचित जातीतील ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक आणि उपजीविका विषयक समस्या व शासनाच्या विविध ...
प्रा. श्रीमंत श्रीरंगराव निकाळजे, जि. बुलडाणा ||66

17) कामगार महिलांच्या सबलीकरणामध्ये शासनाची भूमिका
आसमा आलमशाह अत्तार, कोल्हापूर ||69

18) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील पर्यटन व अर्थव्यवस्था
प्रा.मृण्मयी अशोक बांदेकर, सिंधुदुर्ग ||72

19) २०२० –२१ लॉकडाऊन काळातील अकारिक नोंदीचा अभ्यास
डॉ. कुसुम विजयकुमार चौधरी, मुंबई ||77

20) सार्क संघटना आणि भारत पाकसंबध एक विश्लेषण
डॉ. डोंगरे एल.बी., जि. नांदेड ||82

21) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विविध समस्याचे समाजशास्त्रीय चिंतन : एक अभ्यास
डॉ. यादव घोडके, जि. बीड ||84

22) आदिवासी कविता आणि कथे चे स्वरूप
प्रा. संतोष कल्याणराव हापगुंडे, नांदेड ||89

23) भंडारा जिल्हयातील तापमानातील बदलाचा पर्यावरणीय अभ्यास
प्रा. श्रावण ब. कापगते, जि. भंडारा ||91

24) विमुक्त जती व भटक्या जमातीच्या सामाजिक-शैक्षणिक स्थितीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास
प्रा.दिलीप काशिनाथ काळे, नवीन नांदेड ||95

25) नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे
प्रा. डॉ. मुजमुले बी. एस., जि. जालना ||98

26) वि.दा.सावरकरांचे विज्ञानवादी विचार
श्री. स्वप्निल वसंत सोनार & डॉ.फुला बागूल, नंदुरबार ||101

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. ... Dt. ... SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

डॉ. गोविंद गारे लिखित 'अनुभूती' (१९९४) या काव्यसंग्रहातून निसर्ग व प्रेमविषयक भावना प्रकट केली आहे. हा काव्यसंग्रह त्यांनी आपल्या विद्यार्थीदशेत लिहिला आहे.

'अनुभूती' या काव्यसंग्रहातील अनुभवाबद्दल आदिवासी साहित्याचे गाढे अभ्यासक व संशोधक डॉ. विनायक तुमराम असे म्हणतात की, डॉ. गोविंद गारे यांनी आदिवासीच्या कष्टमार्गी प्रवास अनुभवला आहे. त्यामुळे त्याच्या विषयीचा विलक्षण आदर, कुतूहल जिव्हाळा आणि मोजता न येण्यासारखे त्याचे दुःख, दैन्य थोडेफार तरी कमी करण्याची त्यांची सात्विक, संयत व स्वाभिमानी धडपड त्यांच्या कवितेमधून जाणवते. **संदर्भ क्र. ०१**

आदिवासी साहित्याचे जेष्ठ अभ्यासक डॉ. तुमराम विनायक यांनी 'शतकातील आदिवासी कविता २००३' हा निवडक काव्यसंग्रह संपादित केला. या कविता संग्रहात आदिवासी कवीच्या पहिल्या व दुसऱ्या पिढीतील निवडक कवितांचा समावेश केला.

आदिवासी समाजाच्या व्यथा, वेदनांवर फुंकर घालणारी ही कविता आहे. नकार, विद्रोह हा दलित कवि प्रमाणेच आदिवासी कविचा स्थायीभाव आहे. समकालीन राजकीय भाष्य ती प्रभावीपणे करते. आदिवासी कविता केवळ आदिवासींच्या समस्यांचे दर्शन घडवत नाहीत, तर आदिवासींच्या व्यथा, वेदना व उपेक्षित जीवनास कारणीभूत असलेल्या प्रस्थापितांच्या शोषक नीतीवर हल्ला करायला विसरत नाहीत.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१. डॉ. ज्ञानेश्वर वान्हेकर, आदिवासी साहित्य एक अभ्यास, स्वरूप प्रकाशन,

२. औरंगाबाद, प्र.आ. २००६ पृ. १३८

३. डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, पुर्वोक्त पृ. १६०

४. डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, पुर्वोक्त पृ. १६२)

५. तत्रैव, पृ. १६३

६. डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, पुर्वोक्त पृ. २०१

७. डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, पुर्वोक्त पृ. ३६

८. डॉ. माहेश्वरी गावित, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य एक शोध', दास्ताने रामचंद्र आणि कं ८३०, सदाशिव पेठ, पुणे, पं. आ. २००८ पृ. ४८६

१४. पूर्वोक्त, पृ. ४६६

१५. डॉ. विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा, विजय प्रकाशन

23

भंडारा जिल्हयातील तापमानातील बदलाचा पर्यावरणीय अभ्यास

प्रा. श्रावण ब. कापगते
भूगोल विभाग प्रमुख,
एस. बी. के. कला महाविद्यालय,
साकोली, जि. भंडारा

****

प्रस्तावना:—

पर्यावरणाचे संतुलन व सजिवांचे अस्तित्व यात सर्वात हवामानाची भुमिका महत्तवाची असून हवामानाच्या अंगापैकी तापमान हा महत्वाचा अंग किंवा घटक आहे. पृथ्वीवरील प्रत्येक सजिवांच जीवन चक्र हे निसर्गचक्रावर अवलंबुन असते. आज जागतिक तापमानात वाढ होत आहे. ग्लोबल वार्मिंगची समस्या निर्माण झाली असून हि चिंताजनक बाब आहे. त्याचप्रमाणे भंडारा जिल्हयाच वाढते तापमान सुध्दा एक गंभीर समस्या आहे. अलीकडील दोन ते तीन वर्षातील तापमानाच्या आकडेवारी लक्षात घेतल्यास भंडारा जिल्हयाच्या कमाल व किमान तापमानात वाढ होत आहे.

तसेच मागील काही दिवसात वादळाची निर्मिती, पर्जन्यातील असमानता मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेली आहे. हि प्रक्रिया सतत सुरु राहील्यास मोठया प्रमाणात जैवविविधतेचा ऱ्हास होऊन हवामानात बदल होईल व प्र्यावरणातील संतुलन बिघडेल.

भंडारा जिल्हा महाराष्ट्रात वनक्षेत्राबाबत समृध्द जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. जिल्हयाच्या एकूण HkSksfy d {ks= 2011 uqlkj 36-3% क्षेत्र वनाच्छादीत आहे. परंतु वाढत्या खाणकाम व औद्योगीकरणामुळे व इतर कारणामुळे जिल्हयात प्रदूषणाचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे जिल्हयाच्या तापमानात वाढझालेली दिसून येते. अश्याचप्रकारे जिल्हयाच्या

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

तापमानात वाढ होत राहील्यास भविष्यकाळात अनेक समस्या निर्माण होऊ शकतात.

अभ्यासक्षेत्र:—

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी अभ्यासक्षेत्र म्हणून भंडारा जिल्हयाची निवड केलेली आहे. भंडारा जिल्हा महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशात असून महाराष्ट्र पूर्वेला स्थित आहे. भंडारा जिल्हयाच्या उत्तरेला मध्यप्रदेश राज्याची सिमा असून पूर्वेला गोंदिया जिल्हा, दक्षिणेला चंद्रपूर जिल्हा व पश्चिमेला नागपूर जिल्हा आहे.

भंडारा जिल्हयाचा विस्तार २०°३०'उत्तर ते २१°३८'उत्तर अक्षांश व ७९°२७'पूर्व ते८०°०७' पूर्वरेखावृत्त च्या दरम्यान पसरलेला आहे. भंडारा जिल्हा हा वैनगंगेच्या खोऱ्यात उत्तर अक्षांस २१°१७' आणि पूर्व रेखांश ७९°६५' च्या दरम्यान पसरलेला आहे. भंडारा जिल्हयाच्या उत्तरेस मध्य प्रदेशातील बालाघाट जिल्हा आहे.

भंडारा जिल्हयात एकूण सात तालुके असून ते तुमसर, मोहाडी,भंडारा, साकोली, लाखनी, लाखांदुर व पवनी हे आहेत. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने तुमसर हा तालुका सर्वात मोठा आहे. तर साकोली तालुका सर्वात लहान तालुका आहे.

अभ्यासाची उदिष्टये:—

प्रस्तुत शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश तापमान वाढीची कारणमीमांसा करणे व उपाय सूचविले हा आहे.

माहिती स्त्रोत व अभ्यासपध्दती:—

प्रस्तुत शोध निबंधात माहितीचे स्त्रोत दुयम स्वरुपाचे असून ते विभागीय हवामान कार्यालय नागपूर येथून प्रकाशीत होणाऱ्या तापमानाच्या आकडेवारीवरुन घेतलेली आहे. गोळा केलेल्या माहितीच्या सादरीकरणासाठी स्तंभालेखाचा वापर केलेला आहे. तसेच प्रत्यक्ष अभ्यासक्षेत्रात जाऊन परिसराचे निरीक्षण करुन व स्थानिक लोकांसोबत चर्चा करुन तापमान वाढीच्या संबंधात माहीती काढण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विवेचन व विश्लेषण:—

सारणी क्र — १

भंडारा जिल्हयातील कमाल व किमान तापमान (२०१०—२०११)

मासीक कमाल तापमान °c			
जिल्हा	एप्रिल	मे	जून
नागपूर	38.90	43.82	40.23
गोंदिया	38.92	42.96	41.46
गडचिरोली	36.76	42.13	41.23
चंद्रपूर	41.85	44.56	42.20
भंडारा	39.37	41.11	41.48

मासीक किमान तापमान °c			
जिल्हा	एप्रिल	मे	जून
नागपूर	24.14	27.17	27.20
गोंदिया	25.14	29.12	27.42
गडचिरोली	27.89	26.89	25.06
चंद्रपूर	29.73	33.95	33.05
भंडारा	22.21	23.57	22.14

स्त्रोत:— विभागीय हवामान कार्यालय, नागपूर.

सारणी क्र. १ मध्ये भंडारा व त्यांच्या शेजारी असलेल्या जिल्हयाचे कमाल व किमान तापमानाचे वितरण एप्रिल, मे, जून महिन्यासाठी दाखविलेले आहे.

सारणी क्र.. २

भंडारा जिल्हा: मासीक सरासरी कमाल व किमान तापमान

महिने	जाने.	फेब्रु.	मार्च	एप्रिल	मे	जुन	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टो.	नोव्हें.	डिसें.	सरासरी
सरासरी कमाल तापमान °c	27.6	31.1	35.2	39.00	42.1	38.1	30.5	29.0	30.8	31.0	29.3	27.9	32.7
सरासरी किमान तापमान °c	13.3	15.4	19.6	24.6	28.9	27.4	24.3	24.1	23.9	21.2	15.2	12.9	20.9

स्त्रोत: http// Cultural Maharashtra.gov.in/English/gazatter/Bhandara/gen climate.html.

सारणी क्र. २ मध्ये वर्षभरातील मासीक सरासरी कमाल व किमान तापमानाचे वितरण दाखविलेले आहे.

कमाल तापमान:—

कमाल तापमानाच्या सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की, भंडारा जिल्हयाचे कमाल तापमान हे जुन महिन्यात सर्वात जास्त म्हणजे ४१.५८°C सें. इतके आढळून येते. त्यावेळेस गोंदिया ४१.४६°C, गडचिरोली जिल्हा ४१.२३°C,नागपूर जिल्हा ४१.२३°C व चंद्रपूर जिल्हयाचे कमाल तापमान ४२.२०°C आहे. इतर जिल्हयाच्या तुलनेने थोडी वाढ झालेली दिसून येते. तसेच भंडारा जिल्हयाचे सरासरी मासीक कमाल तापमान ३२.७° C असल्याचे दिसून येते.

किमान तापमान:—

किमान तापमानाच्या सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की, भंडारा जिल्हयाचे किमान तापमान जुन महिन्यात २२.१४°C इतके आढळते. त्याच वेळेस

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College

चंद्रपूरचे तापमान ३३.०५°C, गडचिरोली जिल्हयाचे तापमान २५.०६°C, गोंदिया जिल्हा २७.४२°C व नागपूर जिल्हयाचे तापमान २७.२०°C आहे. भंडारा जिल्हयाचे किमान तापमान इतर शेजारी जिल्हयाच्या तुलनेने ३°C ते ५°C ने कमी झालेले दिसून येते. वार्षीक सरासरी किमान तापमानाच्या आकडेवारी वरुन असे दिसून येते की, भंडारा जिल्हयाचे सरासरी मासीक किमान तापमान २०.९°C असल्याचे दिसून येते.

सारणी क.. ३

भंडारा जिल्हा:— सरासरी वार्षीक पर्जन्य (२००२—२०११)

[illegible]	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	[illegible]
[illegible]	1707	2171.5	1184.2	1601.5	1076.4	1062	1049.9	932.3	1349.5	994	1312
[illegible]	1311.3	1147	833.2	1530	1148.2	1502	866.48	1086	1619.5	1436.1	[illegible]
[illegible]	624.3	1544.8	586.6	1402	695	1572.3	1092.9	1119.1	1926.4	1072	1157
[illegible]	1173.4	976.1	654.1	1855.2	871.5	1111.8	928.8	831.7	1271.6	973.7	1064
[illegible]	1005	1138.6	726.9	1408.2	1080.5	1537	884	906	1680	1222	1164
[illegible]	1341.8	1542.8	845.6	1583.6	1264.1	1313	907.3	1094.9	1739	1234.2	1279
[illegible]	1061.2	1227	525.3	1899.4	1106	1092	945.5	972.6	1331.3	854.8	1101

पर्यावरणाचा विचार करतांना तापमानाबरोबर पर्जन्याचाही विचार करणे आवश्यक असते. भंडारा जिल्हा समुद्रसपाटीपासून दूर अंतरावर असल्यामुळे हवामान विषम आहे. येथील उन्हाळा व पावसाळा ऋतू सारख्याच तिव्रतेचा असतो. बहुतांशी पावसाचे जास्त प्रमाण जुलै व ऑगस्ट महिन्यात असते. भंडारा जिल्हयातील वार्षीक पर्जन्याची सरासरी १२५० ते १४५० मी. मी. इतके आहे. वरील आकडेवारीच्या आधारावरुन स्पष्ट होते की, मागील १० वर्षात पर्जन्याच्या मात्रेत भिन्नता दिसून येत असून दिवसेंदिवस पर्जन्याचे प्रमाण कमी होताना दिसून येते.

तापमान वाढीची कारणमिमांसा:—

अभ्यासक्षेत्र व त्याच्या शेजारी असलेल्या जिल्हयाच्या भौगोलीक परिस्थितीचा तापमानातील आकडेवारीचा अभ्यास केल्यास भंडारा जिल्हयातील तापमान वाढीची संभाव्य कारणांची चर्चा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) खाणकाम व उद्योगधंदयाचा विकास:—

भंडारा जिल्हयात खाणकाम व उद्योगधंदयाचा विकास हा तापमान वाढीस सगळयात मोठा प्रभावकारी घटक आहे. त्यात मॅग्नीजच्या खाणी, पितळी भांडे बनविणे उद्योग, विडी उद्योग, साखर कारखाना, भात गिरण्या, औद्योगिक वसाहत, आर्यन स्टिल कंपनी; लहान मोठे खाणकाम व उद्योगाद्वारे मोठया प्रमाणात धुळ व वेगवेगळे वायु वातावरणात सोडले जातात. त्यामुळे तापमान वाढत आहे.

२) वनवा:—

नैसर्गिक व कृत्रिम रितीने लागणारी आग म्हणजेच वनवा होय. जंगलाला लागून भागातील लोकमोहफुल व तेंदूपत्ता हे वनपज मे महिन्यात संग्रहित करीत असतात. वनउपज प्रक्रिया सोपी जावी यासाठी लोक जंगलात आग लावतात. आणि या वनव्यामुळे तापमान वाढून विविध जैवविविधता नष्ट होत असते.

३) नदीक्षेत्र:—

भंडारा जिल्हयात नदी व नाल्याचे जाळे मोठया प्रमाणात पसरलेले आहे. त्यात वैनगंगा, चुलबंद सुरनदी, बावनथडी, कन्हान, मरु नदी यांचा समावेश होतो. पावसाळा ऋतू संपताच इतर महिन्यात या नछया कोरडया असतात. तसेच मोठया प्रमाणात तलाव असून हे तलाव मे जून महिन्यात कोरडे असतात. त्यामुळे नदीपात्रातील वाळू दिवसा लवकर गरम होते. म्हणून कमाल तापमानात वाढ होते. व रात्री वाळू लवकर थंड होते. त्यामुळे दैनिक तापमान कक्षा वाढवण्यास मदत होते.

४) डोंगराळ भाग:—

भंडारा जिल्हयातील अधिकांश टेकडया व डोंगर रांगा प्राचीन काळी निर्माण झालेल्या प्रक्रियेतून तयार झालेल्या आहेत. त्यात अग्निजन्य खडक व मॅंगिनजचे प्रमाण अधिक आहे. तसेच जिल्हयात आंबागड डोंगररांगा व चांदपूर टेकडया, भिमसेन टेकडया, गायमुख टेकडया, कोका टेकडया, पवनी टेकडया या डोंगररांगा व टेकडयांनी जिल्हयाचा १६ टक्केक्षेत्र व्यापलेली आहे. डोंगरावरील विदारण क्रियांमुळे डोंगरमाथ्यावरील वनस्पती नष्ट होऊन तो भाग दिवसेंदिवस उघडा पडत चाललेला आहे. त्यामुळे तापमानात वाढ होत आहे.

५) कमी होणारे वनक्षेत्र:—

वनक्षेत्राच्या दृष्टीने जिल्हा समृध्द असला तरी दिवसें दिवस वनक्षेत्राचे प्रमाण कमी होत आहे. २०१०—२०११ नुसार एकूण भौगोलीक क्षेत्राच्या ३६.३% वनक्षेत्र आहे. त्यात सदाहरित वनस्पती प्रमाण

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. Dt. SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

कमी होत असून त्याठिकाणी झुडपी व काटेरी वनस्पतीचे प्रमाण वाढत आहे. स्थानीक लोक इंधनासाठी, सरपणासाठी व लाकुड चोरीसाठी जंगलातील झाडांची कटाई करतात. त्यामुळै वनस्पतीचे प्रमाण कमी होते. तसेच जंगले कापून ती जमिन शेती व इतर कामासाठी उपयोगात आणली जात आहे. परिणामी स्वच्छ वातावरणातील आद्रता कमी होऊन तापमान वाढत जाते. तसेच वातावरणात सोडल्या जाणाऱ्या कार्बन डॉय ऑक्साईड वायुचे शोषण कमी होते. त्यामुळे तापमान वाढते.

६) रस्त्याचे डांबरीकरण व सिमेंटीकरणे:—

जिल्हयातील अधिकांश खेडे शहराला कच्च्या रस्त्याने जोडले गेले होते. परंतु आता बारमाही वाहतुकीच्या व ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून रस्त्याचे खडीकरण, डांबरीकरण व शहरातील रस्त्यांचे सिमेंटीकरण केले जाते. खडीकरण, डांबरीकरणाचे व सिमेंटचे रस्ते उन्हाळयात लवकर तापतात. त्यामुळे उन्हाळयातील तापमान वाढत जाते.

७) सिमेंटचा वाढता वापर:—

दिवसेंदिवस बांधकामासाठी मोठया प्रमाणात सिमेंटचा वापर वाढत आहे. साध्या घरांपेक्षा सिमेंटच्या घरांचे प्रमाण वाढत आहे. हि सिमेंटची घरे उन्हाळयात लवकर तापतात. त्यामुळे उन्हाळयातील तापमान वाढत जाते.

८) वाहतूक व दळणवळण:—

वाहतूक व दळणवळणाच्या विविध प्रकारच्या साधनात मोठया प्रमाणात वाढले आहे. जिल्हयातून NH6 जात असल्याने वाहतूकीचे प्रमाण जास्त आहे. या वाहतूक साधनातून मोठया प्रमाणात वातावरणात कसर्बन सोडले जाते. त्यामुळे तापमान वाढत आहे.

९) एकपिक पध्दती:—

जिल्हयातील अधिकांश शेती ही एकपिक पध्दतीची असून त्यात धान या एकमेव पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. धानावर प्रकिया करणारे अनेक राईस मिल्स, पोहा मिल्स, उसनामिल वातावरणांत धुलीकण मिसळतात.

येथील शेती हंगामी असून वर्षातील आठ महिने जमिन पडीक असते. त्यामुळे जमिनीतील ओलाव्याचे प्रमाण कमी होऊन तापमानात भर पडते.

निष्कर्ष:—

१) नैसर्गिक व कशत्रिम वनव्यामुळे जैव विविधतेचा ऱ्हास होत आहे.

२) भंडारा जिल्हयाच्या कमाल तापमान व किमान तापमानात वाढ होत आहे.

३) वनाच्छादन कमी होऊन जमिनीची धुप होऊन वाळवंटीकरणाच्या प्रक्रियेला वाढ होत आहे.

४) पीक प्रारुप व पीक पध्दतीत बदल झाल्यामुळे तसेच सिंचनासाठी, उद्योगधदयासाठी पाण्याचा अतिरिक्त वापर वाढल्यामुळे भुजल पातळीत घट होत आहे.

५) वायूप्रदूषणात वाढ झाल्याने श्वसनाच्या आजारात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.

६) उन्हाळयातील तापमानात वाढ झाल्याने उष्माघाताने दगावणाऱ्या लोकांची संख्या ही वाढत आहे.

७) वनाचे क्षेत्र कमी होत असल्याने वातावरणात कार्बनचे प्रमाण वाढत आहे.

उपाययोजना:—

१) सामाजिक वनीकरण संदर्भात लोकांमध्ये ज़नजगृती वाढवावी.

२) डोंगराळ भागात व पडीत जागेवर सदाहरित झाडांची लागवड करावी.

३) नविन खदान कामाला परवानगी देऊ नये, कारण मोठया प्रमाणात वनक्षेत्राचे नुकसान होते.

४) वणवा लावून वनउपज संग्रहाची पध्दत बंद करावी. त्यावर कायदयाने कठोर बंधने आणावीत.

५) नदीपात्रात पाणी राहण्यासाठी नदीकाठावर मोठे धरण बांधण्याऐवजी ५ किमी. अंतराने लहान लहान बंधाऱ्याची निर्मिती करावी.

६) जिल्हयातील कारखाण्यांना प्यार्वरण संतंलनाच्या दृष्टिने प्रभावी उपाययोजना अमलात आणाव्यात.

७) शेतीमध्ये दोन ते तीन पिक पध्दतीचा अवलंब करावा. म्हणजेच शेती ही चक्रीय पध्दतीने करावी.

८) उन्हाळी भात शेती करणे बंद करावी.

९) सर्व वाहनांची प्रदूषण यंत्रणेमार्फत वारंवार तपासणी करावी

संदर्भ ग्रंथ सुची

१) पर्यावरण भूगोल — डॉ.सुभाषचंद्र सारंग

२) भंडारा जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन २००२—२०११

३) bhandara district Gazetier -2002-2011

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

20-21-22

MukthShabd Journal

ISSN NO: 2347-3150
Scientific Journal Impact Factor – 4.6

ACCEPTANCE LETTER TO AUTHOR

Dear Author,

With reference to your paper submitted "गोंदिया [illegible] लोकसंख्या भार [illegible] भौगोलिक अभ्यास"we are pleased to accept the same for publication in MSJ Volume X, [illegible] APRIL 2021.

[illegible]script [illegible] [illegible]3588

Please send the scanned Copyright form and Registration form along with bank receipt of an online maintenance/processing fee of **2000 INR** Per paper. Please note that the amount we are charging is very nominal & only an online maintenance and processing fee.

The Fee includes:
Online maintenance and processing charge.
No limitation of number of pages.
Editorial fee.
Taxes.

[illegible]
Paper will be published online with in 24 hours after receiving the fee.
*Fee Paid for the Publication of the paper does not refund under any circumstances
*In case of any query please do not hesitate to contact us at submitmsj@gmail.com Early reply is appreciated.

[illegible]
23-April-2021

Sincerely,
Best regards,
M. ASHITOSH MEHATA
http://shabdbooks.com/

Sumit Ganguly
Editor-In-Chief
MSJ
www.shabdbooks.com

UGC
University Grants Commission

DOI : 10.37896/MSJ
Crossref member
CROSSREF.ORG
THE CITATION LINKING BACKBONE

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

गोंदिया जिल्हयातील लोकसंख्या भार : भौगोलिक अभ्यास.

प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
भूगोल विभाग प्रमुख
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली
जि. भंडारा
मो. क्र. 9404843413
Email ID :- shrawankapgate22@gmail.com

सारांश :–

भारतातील हवामान लोकसंख्या वाढीला अनुकूल असल्याने लोकसंख्या वाढीचा वेग उच्च आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात दर मिनीटाला ४८ बालके जन्माला येतात. लोकसंख्या वाढत असून जमिनीचे प्रमाण स्थिर आहे. लागवडी खालील दर हेक्टर जमिनीपेक्षा लोकसंख्या अधिक असल्याने लोकसंख्या आणि जमिन व त्यामध्ये उत्पादीत खाद्यपदार्थ यामध्ये विषमता दिसून येते. लोकसंख्या वेगाने वाढत असल्यामुळे कृषी योग्य जमिनीचा वापर घरासाठी व इतर कामासाठी होत असल्याने कृषी खालील क्षेत्रात घट झालेली आहे. या शोधनिबंधात गोंदिया जिल्हयातील जमिनीवर लोकसंख्येचा भार कसा आहे हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. या विषयाशी संबंधीत अनेक जिल्हयातील लोकसंख्या भाराचा अभ्यास झालेला आहे. गोंदिया जिल्हयात जमिन व लोकसंख्या हे दोन्ही घटक परस्पर पुरक आहेत. शेतीवर प्रभाव पाडणारा महत्वपूर्ण घटक म्हणून लोकसंख्या भाराकडे पाहिले जाते. जिल्हयात काही तालुक्यात लोकसंख्येचा भार कमी आहे तर काही तालुक्यात जास्त आहे.

प्रस्तावना :–

भारतातील उष्णकटिबंधीय मोसमी हवामान हा भारतातील लोकसंख्या वाढीला अनुकूल आहे. लोकसंख्या शेती, उद्योगधंदे आणि वेगवेगळया प्रकारच्या सेवेत महत्वपूर्ण भूमिका आहे. साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या हे दोन्ही घटक परस्परांशी पूरक आहेत. जमिनीत निघणारे वेगवेगळया पिकांचे उत्पादन लोकांच्या दैनंदिन आहारात आल्याने लोकांची शारीरिक क्षमता, स्फुर्ती,

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu ... Arts College SAKOLI No. ... Dt. ...
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

सुदृढता व कार्यक्षमता वाढत असते. भारतातील जवळ जवळ 65 ते 70% लोकसंख्या शेतीशी निगडीत आहे. अनुकूल हवामान, नवनविन आधुनिक तंत्रज्ञान, जलसिंचन व अनेक बाबींमूळे पिकांच्या लावगडीखाली जास्तीत जास्त जमिन आणून पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. पण त्यातुलनेत लोकसंख्या ही वेगाने वाढत असल्याने कृषी खालील क्षेत्रात घट झाली. त्यामूळे लोकसंख्येचा शेतीवर भार वाढतांना दिसतो. दिवसेंदिवस लोकसंख्या वाढत असून शेती खालील क्षेत्र घटले आहे.

गोंदिया जिल्हयाच्या विकासात लोकसंख्या आणि शेती यांचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. लोकसंख्या व जमिन यांच्यामध्ये असणारी विषमता खाद्य पिकांच्या पुरवठयाला प्रभावित करतांना दिसते. मानव आणि भूमी यांच्या गुणोत्तरावर मानवाच्या आर्थिक भुमिकांचे निर्धारण ठरत असते. जिल्हयात राहणारी लोकसंख्या त्या शेतीवर अवलंबून असल्याने लोकांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यास भूमी सक्षम आहे किंवा नाही. जिल्हयातील शेतीवर लोकसंख्येचा भार कसा आहे याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्यात आले आहे.

- **<u>अभ्यासक्षेत्र :—</u>**

महाराष्ट्राच्या अगदी पुर्वेकडे तलावांसाठी प्रसिध्द असणारा गोंदिया जिल्हा आहे. मैदानी व पठारी स्वरूपाचा अधिकांश भाग जिल्हयात आहे. गोंदिया जिल्हा हा मराठी आद्य कवी मुकूंदराज तसेच महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक चक्रधर स्वामी यांच्या वास्तव्याने पुनित झालेला आणि संस्कृत महाकवी तथा नाटककार भवभूती यांची जन्मभूमी व कर्मभूमी म्हणून प्रसिध्द आहे. 1 मे 1999 रोजी भंडारा जिल्हयाचे विभाजन करून नवनिर्मित गोंदिया जिल्हा अस्तित्वात आला.

गोंदिया जिल्हा वैनगंगेच्या तिरावर वसलेला असून वैनगंगा, वाघ, पांगोली, गाढवी, सुर, चंदन व बावनथडी हया नद्या वैनगंगेच्या उपनद्या आहेत. जिल्हयात सिरपूर, धापेवाडा, कालीसराट इत्यादी जलसिंचन प्रकल्प आहेत. गोंदिया जिल्हयाचा अक्षांशिय विस्तार 20°39′ उत्तर ते 21°38′ उत्तर आणि रेखांशिय विस्तार 79°27′ पूर्व ते 80°42′ पूर्व रेखांश च्या दरम्यान बसलेला असून या जिल्हयात तिरोडा, गोंदिया, गोरेगांव, आमगांव, सालेकसा, स./अर्जुनी, अर्जुनी/मोर, देवरी या 8 तालुक्याचा समावेश होतो. गोंदिया जिल्हयाचे 2011 नुसार जिल्याचे

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

क्षेत्रफळ 5234 चौ. कि.मी. क्षेत्रफळ असून राज्याच्या एकुण क्षेत्रफळाच्या 1.70% एवढे आहे. जिल्हयाला पुर्वेकडे राजनांदगांव जिल्हा (छत्तीसगड) पश्चिमेकडे भंडारा जिल्हा, उत्तरेस बालाघाट जिल्हा, (मध्यप्रदेश) तर दक्षिणेला गडचिरोली जिल्हा आहे. 2011 च्या जनगणनेनूसार जिल्हयाची एकुण लोकसंख्या 13,22,507 असून लोकसंख्येची घनता 253 एवढी आहे. पिक व ऋतू अहवाल 2015-2016 नुसार जिल्हयात एकुण पिकाखालील क्षेत्र 245255 हेक्टर एवढे आहे.

- **उद्दिष्टये :—**

१) जिल्हयातील लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.

२) जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्र तालुकानिहाय विभागणे.

३) लोकसंख्या भाराला दर्शविणे.

४) जिल्हयातील तालुकानिहाय लोकसंख्येचा भार काढून उपाययोजना सुचविणे.

- **संशोधन पध्दती व माहिती संकलन :—**

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी घेण्यात आलेली आकडेवारी द्वितीयक स्वरूपाची आहे. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा जनगणना पुस्तिका, जिल्हा कृषी अहवाल या प्रकाशित माहितीच्या आधारे आकडेवारी गोळा करण्यात आलेली आहे.

लोकसंख्या आणि पिकाखालील क्षेत्र यांना लोकसंख्या भार सुत्राद्वारे काढून छायांकित नकाशाद्वारे दर्शविले आहे. सांख्यिकीय पध्दतीद्वारे लोकसंख्या भाराला टक्केवारीत विश्लेषण केले आहे.

- **लोकसंख्या भाराचे विश्लेषण :—**

पिक प्रणालीचा लोकसंख्येवर प्रभाव पडत असतो. भूमीवर किंवा शेतीवर प्रभाव पडणारा महत्वपूर्ण घटक म्हणून लोकसंख्या भाराकडे बघीतले जाते. लोकसंख्येची घनता आणि भूमीचा वापर याचा जवळचा संबंध आहे. भूमीच्या प्रमाणापेक्षा लोकसंख्या जास्त असेल तर ती अतिरिक्त लोकसंख्या परावर्तनिय सतत बदलत असणारा घटक आहे. उपलब्ध साधनसंपत्ती आणि

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN NO : 2347-3150

लोकसंख्या यामधील संतुलन आणि असंतुलन म्हणजे लोकसंख्या भार होय.

गोंदिया जिल्हयातील लोकसंख्या आणि एकुण पिकाखालील क्षेत्र या दोन घटकांना तालुका निहाय विभागणी केली आहे. लोकसंख्योच्या भाराला काढण्यासाठी हे महत्वाचे असून त्याद्वारे प्रत्येक तालुक्यातील लोकसंख्या भाराला कमी व अधिक दर्शविता येईल. खालील सुत्राद्वारे लोकसंख्येचा भार काढला जातो.

$$\text{लोकसंख्या भार} = \frac{\text{तालुक्यातील एकुण लागवडीखालील क्षेत्र}}{\text{तालुक्यातील एकुण लोकसंख्या}} \times 100$$

लोकसंख्या भार खालील सारणीत काढलेले आहे.

अ. क्र.	तालुके	2015-2016 एकुण पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर)	२०११ नुसार लोकसंख्या	लोकसंख्येचा भार
1.	तिरोडा	40299	176254	22.86
2.	गोरेगांव	27893	124890	11.39
3.	गोंदिया	46324	421650	10.98
4.	आमगांव	25931	130657	19.84
5.	सालेकसा	21839	90679	24.08
6.	स.अर्जुनी	24573	115594	21.25
7.	अर्जुनी/मोर	28989	148265	19.55
8.	देवरी	29407	114518	25.67
	एकुण	245255	1322507	18.54

स्त्रोत :– जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन व संशोधकाकडून संस्कारित 2018

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Arts College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN NO : 2347-3150

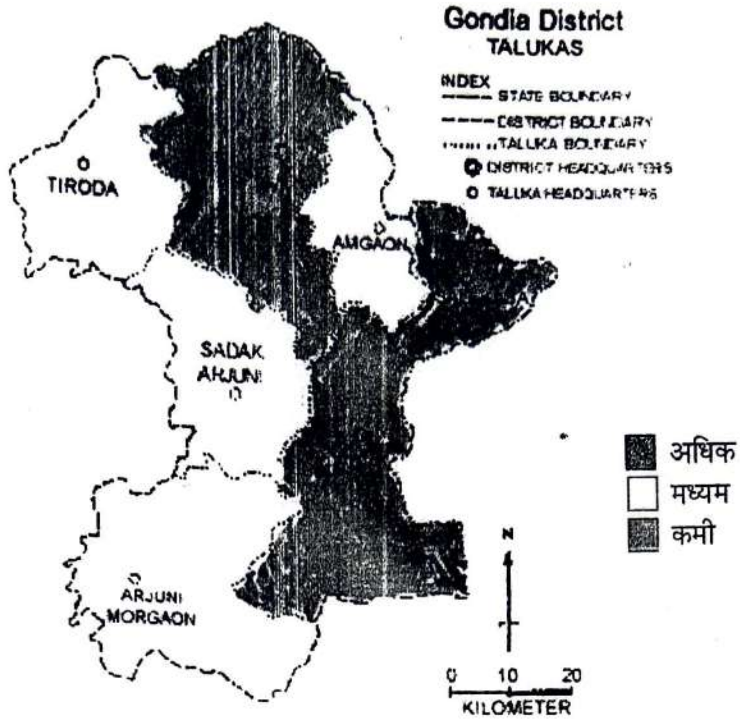

वरील सारणीत गोंदिया जिल्हयातील तालुकानिहाय पिकाखालील क्षेत्र व लोकसंख्या यातील गुणोत्तराला दर्शविले आहे. त्यानुसार लोकसंख्या भार सुचकांक हा तालुकानिहाय बदलतांना दिसतो. जिल्हयातील लोकसंख्या भार 18.54 आहे.

- **अधिक लोकसंख्या भार :–**

गोंदिया जिल्हयातील गोंदिया तालुक्यात लोकसंख्या भार 10.98 इतका आहे. गोंदिया हे जिल्हयाचे ठिकाण असल्याने लोकसंख्येची वाढ अधिक आहे. तसेच रोजगाराच्या मुबलक सोयी, उद्योगधंदे, आरोग्य सुविधा, शिक्षण व्यवस्था, रेल्वे स्टेशन यामूळे तालुक्यात लोकसंख्या अधिक आहे. अधिक लोकसंख्येमुळे तालुक्यातील कृषी योग्य जमिन, घरे व उद्योगासाठी वापरत असल्यामुळे लोकसंख्या भार हा अधिक पहावयास मिळतो. गोरेगांव तालुक्यात लोकसंख्या भार 11.39 आढळून येतो. गोरेगांव तालुका हा गोंदिया तालुक्याला लागून असल्याने लोकसंख्या अधिक पहावयास मिळते.

या तालुक्यातील बराच भाग वनांनी व्यापलेला आहे. तसेच हा तालुका जिल्हा

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Arts College No. Dt. SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN NO : 2347-3150

१) गोंदिया जिल्हयातील 2011 ची लोकसंख्या व 2015-16 मधील पिकाखालील क्षेत्र यात विषमता दिसून येते.

२) जिल्हयातील जमीन आणि लोकसंख्या हे दोन्ही घटक परस्पर पुरक दिसून येतात.

३) अधिक लोकसंख्या भार गोंदिया व गोरेगांव या तालुक्यात असून तो अनुक्रमे 10.98 व 11.39 एवढा आहे. लोकांच्या सर्व जीवनोपयोगी सर्व सुख सोयींचा विकास या तालुक्यात असल्याने लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक दिसून येते. या तालुक्यात शेतीखालील क्षेत्र, उद्योग व घरासाठी वापरण्यात येत असल्याने शेतीखालील क्षेत्र कमी झालेले आहे.

४) जिल्हयातील तिरोडा, आमगाव, स. अर्जुनी, अर्जुनी/मोर या तालुक्यात लोकसंख्येचा भार सुचकांक मध्यम स्वरूपाचा आहे.

५) जिल्हयातील सालेकसा, देवरी या तालुक्यात लोकसंख्येचा भार कमी असून या दोन्ही तालुक्यात वनाचे प्रमाण जास्त असून पिकाखालील क्षेत्र जास्त व लोकसंख्या कमी आढळून येते. त्यामूळे या दोन्ही तालुक्यात अनुक्रमे २४०८ व २५०६७ एवढी कमी लोकसंख्या सुचकांक आहे.

६) लोकसंख्या जास्त व लागवडी खालील क्षेत्र कमी असल्यास अनेक आरोग्य विषयक समस्या, अन्नधान्याची समस्या निर्माण होवून त्याचा सामना लोकसंख्येला करावा लागतो.

७) त्याकरीता जी उपलब्ध जमीन आहे त्या जमीनीवर लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार पिकांचे उत्पादन घेणे आवश्यक आहे.

८) शेतीवरील भार कमी ठेवण्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रीत ठेवणे गरजेचे आहे.

९) शेतीखालील जमीन पडीक न ठेवता तेथे जलसिंचनाची सुविधा करून पिकांच्या उत्पादनात वाढ करणे गरजेचे आहे.

- **संदर्भ :–**

१) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन – गोंदिया जिल्हा – 2018

२) ऋतू व पिक पाहणी अहवाल – गोंदिया जिल्हा – 2015-2016

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

7

Mukt Shabd Journal

UGC CARE LIST GROUP – I JOURNAL

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief: Sumit Ganguly

Editorial Board:

Scott Barrett (Columbia University, USA)
Carlo Carraro (Università Ca' Foscari Venezia)
Larry Goulder (Stanford University, USA)
Rashid Hassan (University of Pretoria, South Africa)
Charles Kolstad (Stanford University, USA)
William Nordhaus (Yale University, USA)
Daigee Shaw (Institute of Economics, Academia Sinica, Taiwan)
Robert Stavins (Harvard University, USA)
Richard Tol (University of Sussex)

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Copyright © 2023 Mukt Shabd Journal. Powered by PressBook Masonry Blogs

MukthShabd Journal

ISSN NO: 2347-3150
Scientific Journal Impact Factor – 4.6

MUKt SHABd JOURNAL

ACCEPTANCE LETTER TO AUTHOR

Dear Author,

With reference to your paper submitted "ग्रामिण विकासात प्रादेशिक नियोजनाचे महत्व, पूर्व विदर्भातील कोसमतोंडी गावाचा चिकित्सक अभ्यास"we are pleased to accept the same for publication in MSJ Volume XII, Issue 5, MAY 2023.

Manuscript ID: MSJ6734

Please send the scanned Copyright form and Registration form along with bank receipt of an online maintenance/processing fee of **2000 INR**Per paper. Please note that the amount we are charging is very nominal & only an online maintenance and processing fee.

The Fee includes:
Online maintenance and processing charge.
No limitation of number of pages.
Editorial fee.
Taxes.

Note:
Paper will be published online with in 24 hours after receiving the fee.
*Fee Paid for the Publication of the paper does not refund under any circumstances
*In case of any query please do not hesitate to contact us at submitmsj@gmail.com Early reply is appreciated.

DATE
6-MAY-2023

Sincerely,
Best regards,
M. ASHITOSH MEHATA
http://shabdbooks.com/

Sumit Ganguly
Editor-In-Chief
MSJ
www.shabdbooks.com

IMPACT FACTOR 4.6

UGC
University Grants Commission

DOI : 10.37896/MSJ
crossref member
CROSSREF.ORG THE CITATION LINKING BACKBONE

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No.
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN NO : 2347-3150

ग्रामिण विकासात प्रादेशिक नियोजनाचे महत्व, पूर्व विदर्भातील कोसमतोंडी गावाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. श्रावण ब. कापगते
सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग प्रमुख
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली,
जि. भंडारा (महाराष्ट्र)
Email : shrawankapgate@gmail.com
Cell No. : 9404843413

सारांश :-

भूगोलाच्या अभ्यासात प्रादेशिक नियोजनाला महत्वाचे आहे. वेगाने बदलत असलेल्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करतांना प्रादेशिक नियोजनाला महत्व असते. वेगवेगळया प्रदेशाकरीता वेगळे नियोजन अपेक्षित असते. नमुना सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करुन कोसमतोंडी या गावाची माहिती मिळवून चिकित्सक अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

कोसमतोंडी या गावात शासकीय नियोजनामुळे आर्थिक व सामाजीक घटकाचा परिणाम होवून तेथे लोकांच्या राहणीमान, व्यवसाय, शिक्षण, भुमी उपयोजन, दळणवळण, बदल झालेला दिसून येतो. या परंपरागत शेती सोडून शेतकरी व्यापारी तत्वावर शेती करीत आहे. एकंदरीत या गावाचा आर्थिक व सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक विकास होत असून शासकीय नियोजनाचा प्रभाव या गावाच्या विकासावर झालेला दिसून येतो. हा गाव नागझिरा राष्ट्रीय व्याघ्र प्रकल्पाला लागून असल्यामुळे पर्यटन व्यवसायाचा विकास करुन या गावाचा अजून आर्थिक विकास करता येणे शक्य आहे.

प्रस्तावना :-

भूगोलाच्या अभ्यासात प्रादेशिक नियोजनाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे, कारण वेगाने बदलत असलेल्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करतांना प्रादेशिक नियोजनाला अनन्य साधारण महत्व आहे. देशाचा विकास करीत असतांना अन्न, वस्त्र व निवारा या मुलभूत गरजांची पुर्तता करीत असतांना शहर आणि खेडे गाव या दोन घटकांचा मेळ घालून वेगवेगळया ठिकाणी वेगवेगळी परिस्थिती असते त्यानुसार वेगळे नियोजन अपेक्षित असते.

भूगोल विषयातंर्गत आर्थीक भूगोल, सामाजिक भूगोल, सांस्कृतीक भूगोल, वस्तीभूगोल, दळणवळण भूगोल, लोकसंख्या भूगोल, कृषी भूगोल इत्यादी अनेक विषयांचा समावेश होतो. याकरीता एखाद्या गावाची निवड करुन तेथील सामाजीक व आर्थिक बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी त्याचा गावाचा आर्थिक व सामाजीक सर्वेक्षण भूगोल विषय करण्यात येतो. राष्ट्राचा विकासाचा विचार करतांना देशातील लहान गावांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. भारतीय समाज रचनेत राष्ट्रातील प्रत्येक जातीचा विचार करावा लागतो. समाजातील एखादी जात किंवा घटक दुर्लक्षित झाल्यास देशाचा संपूर्ण विकास झाला आहे असे म्हणता येणार नाही. यासाठी पूर्व विदर्भातील एका गावाचे आर्थिक व सामाजीक सर्वेक्षण करुन मिळालेल्या माहितीच्या आधारे शासकीय सोईसुविधांचा किती प्रमाणात ग्रामिण भागातील लोकांना फायदा झाला आहे याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. याकरीता गोंदिया जिल्हयातील सडकअर्जुनी तालुक्यातील कोसमतोंडी या गावाची निवड करण्यात आली.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu ... SAKOLI
No. ....
Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN NO : 2347-3150

उद्दिष्टे :-

भूगोल विषयाची व्याप्ती जशी जशी वाढत गेली तेव्हा भूगोलाच्या व्याख्याही बदलत गेल्या. भूगोल हे क्षेत्रीय अध्ययनाचे शास्त्र आहे त्यामुळे त्या क्षेत्रातील भूमी उपाययोजनाची तसेच नैसर्गीक, सांस्कृतीक व आर्थिक घटकांचा विकास कसा होत गेला हे पाहणे अगत्याचे ठरते. या उद्देशाने कोसमतोंडी या गावात आर्थिक व सामाजीक घटकांचा कसा परिणाम झालेला आहे. याचा अभ्यास करणे हा या सर्वेक्षणाचा मुख्य उद्देश आहे.

- **गावाची निवड :-**

कोसमतोंडी हे गांव गोंदिया जिल्हयात सडकअर्जुनी तालुक्यात आहे. हे गाव राष्ट्रीय महामार्ग 06 पासून उत्तरेस 22 कि.मी. अंतरावर वसलेले आहे. या गावात आदर्श कुटूंबव्यवस्था आणि प्रगत शेती असल्याचे दिसून येते. सदर गाव नागझिरा राष्ट्रीय अभयारण्याला लागून आहे.

- **माहितीचे संकलन स्त्रोत :-**

सर्वेक्षणातील उद्देश पूर्ण करण्यासाठी आम्ही नमुना सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष प्रश्नावली मुलाखतीच्या सहाय्याने माहिती गोळा करण्याचे ठरविले त्यानुसार आम्ही कोसमतोंडी या गावाला प्रत्यक्ष भेट देवून सर्वेक्षण पूर्ण करण्यासाठी प्रश्नावली तयार करुन प्रत्यक्ष मुलाखत पध्दतीने गावातील निवडक कुटूंबाच्या आर्थिक व सामाजीक परिस्थिती विषयी माहिती मिळविली आहे. याकरीता आम्ही दोन दोन विद्यार्थ्यांचा गट तयार करुन गावातील कुटूंब प्रमुखाची मुलाखत घेतली. या सर्वेक्षणात एकुण 60 कुटूंबाची माहिती प्रश्नावलीच्या स्वरुपात मिळविली त्यानंतर माहितीचे सादरीकरण करण्यात आले. माहितीचे एकत्रीकरण करत असतांना ग्रामपंचायत दस्ताऐवज, शासकीय माहिती, भारतीय जनगणना 2011 गोंदिया जिल्हा, तहसिल कार्यालय सडकअर्जुनी येथील माहिती व नकाशे आणि लघुपाटबंधारे विभाग सडकअर्जुनी येथील प्राप्त माहितीच्या आधारावर प्रस्तुत अहवाल तयार करण्यात आले.

- **हवामान :-**

संशोधन स्थळाचे हवामान उष्ण असून किमान तापमान 7 अंश व कमाल तापमान 47 अंश पर्यंत असते. साधारण: गोंदिया जिल्हयातील हवामान मोसमी असून येथे वनस्पती पानझडी स्वरुपाची आहे.

- **पर्जन्यमान :-**

गोंदिया जिल्हयातील पर्जन्यमान 1300 ते 1400 मि.मी. पर्यंत होत असल्याने या भागात अतिवृष्टीचा धोका असतो. या गावात धान, ऊस ही पिके घेतली जातात.

- **मृदा :-**

गोंदिया जिल्हयातील मृदा लाल खडकापासून तयार झाली असल्याने ती लाल पिवळसर रंगाची आहे. येथील मृदा अधिक काळापर्यंत पाणी धरुन ठेवण्याची क्षमता असल्यामुळे पावसाळयातील पाणी साठवून ठेवण्यासाठी पुरातन काळात तलाव तयार केलेले आहे. त्यामुळे या गावातील वातावरण, जमिन, भात शेती, ऊस शेतीसाठी आदर्श मानले जाते.

- **आर्थिक संरचना :-**

1) व्यवसाय :-

मानवाचे आर्थिक व्यवसाय उपलब्ध पर्यावरण आणि भौगोलिक साधन संपदेवर अवलंबून असले तरी बहुतेक आर्थिक क्रिया मानवाच्या शैक्षणिक व आर्थिक स्थितीवर अवलंबून असतात. कोसमतोंडी या गावात प्राथमिक व्यवसायात

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

म्हणजे शेती व्यवसायात गुंतलेल्या कुटूंबाची संख्या सर्वाधिक असून तसेच या गावात सर्वेक्षित आकडेवारीतील शेती खालोखाल मजुरी करणारे कुटूंब आहेत. धंदा आणि नौकरी करणाऱ्या कुटूंबाचे प्रमाण सुध्दा कमी आहे.

कोसमतोंडी गावातील आर्थिक संरचना सर्वेक्षण वर्षे 2018-2019

अ.क्र.	व्यवसायाचे स्वरुप	कुटूंब संख्या	टक्केवारी
1	शेती	25	41.66
2	मजुरी	15	25
3	नोकरी	10	16.66
4	धंदा	10	16.66

(स्त्रोत :- प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून घेतलेले आकडेवारी वर्षे 2022-2023)

वर दिलेल्या आकडेवारीचे विवेचन केल्यास असे दिसून येते की, शेती व्यवसायात गुंतलेल्या कुटूंबाची संख्या अधिक आहे. म्हणजेच 41.66 % असून त्यांचे मुख्य कारण म्हणजे प्रत्येक कुटूंबाची वडीलोपार्जीत जमिन असून या जमिनीचा उपयोग उदरनिर्वाहासाठी केला जातो. गावातील बऱ्याच कुटूंबाकडे कमी अधिक प्रमाणात जमिन आहे. पण त्यावर कुटूंबातील लोकांचा उदरनिर्वाह होत नसल्यामुळे मजुरी हे काम करतात. वरील सर्वेक्षणानुसार 25% लोकांकडे शेती नाही. त्यामुळे ते मजुरी करतात. या गावात नोकरी आणि धंदा करणारे 33% कुटूंब आहेत.

2) दुय्यम व्यवसाय :-

शेती व शेतमजुरी या प्रमुख व्यवसायाशिवाय या गावात दुय्यम व्यवसाय किंवा पुरक व्यवसाय केला जातो या गावात शेतीशिवाय लहान, मोठे दुकानदारीचे व्यवसाय केले जातात. जलसिंचनाच्या सोयींमुळे या गावातील शेतीला व्यापारी स्वरुप प्राप्त झालेले आहे.

3) लिंग गुणोत्तर :-

लिंग संरचना सर्वेक्षण वर्षे 2022-2023

अ.क्र.	वयोगट	पुरुष	स्त्री	एकुण	टक्केवारी
1	0-30	53	45	116	44.27%
2	30-50	42	47	81	30.91%
3	50 पेक्षा अधिक	45	30	65	24.80%
	एकुण	140	122	262	100%

(स्त्रोत :- प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून घेतलेले आकडेवारी वर्षे 2022-2023)

वरील आकडेवारीच्या निरिक्षणावरुन असे स्पष्ट होते की, कोसमतोंडी गावातील नमुना सर्वेक्षणातील एकुण 262 असून या गावातील एकुण लोकसंख्या 2985 आहे. नमुना सर्वेक्षित आकडेवारीत एकुण 262 लोकसंख्येत 140 पुरुष व 122 स्त्रिया आहेत. या गावात 0 ते 30 वयोगटातील लोकसंख्येची टक्केवारी 44.27% असून स्त्रियांची संख्या पुरुषांपेक्षा थोडी कमी आहे. तसेच 30 ते 50 वयोगटातील टक्केवारी 30.91% असून सर्वात कमी टक्केवारी 50 पेक्षा अधिक गटातील लोकसंख्येचे आहे. एकंदरीत या गावात 0 ते 30 या गावातील लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No.
Dt.
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

4) साक्षरता प्रमाण :-

साक्षर लोकांची निर्णय घेण्याची क्षमता निरक्षर लोकांपेक्षा अधिक असते. कुटूंबातील साक्षरतेचा परिणाम कुटूंबाच्या राहणीमानावर व आर्थिक परिस्थितीवर होत असतो.

कोसमतोंडी गावातील शैक्षणिक वितरण (सर्वेक्षण वर्षे 2022-2023)

अ.क्र.	शिक्षण	पुरुष	स्त्री	एकुण	टक्केवारी
1	निरक्षर	27	23	50	24.27%
2	प्राथमिक	28	24	52	25.24%
3	माध्यमिक	24	21	45	21.84%
4	उच्चमाध्यमिक	17	23	40	19.41%
5	पदवी व पदवीत्तर	1	12	13	6.31%
6	डिप्लोमा	6	0	06	2.91%
	एकुण	103	103	206	100%

(स्रोत :- प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून घेतलेले आकडेवारी वर्षे 2022-2023)

वरील नमुना सर्वेक्षीत आकडेवारी स्पष्ट होते की, एकुण लोकसंख्येपैकी प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या जास्त आहे. प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण 25.24% असून निरक्षरांचे प्रमाण 24.27 आहे. तर माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण 21.84% आहे. तसेच उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण 19.41% आहे. पदवी आणि पदवीत्तर शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण 6.31% आहे. प्रत्यक्ष सर्वेक्षीत आकडेवारी वरुन असे दिसून येते की, कोसमतोंडी गावात साक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे.

5) जात संरचना :-

प्रत्यक्ष सर्वेक्षणात मिळालेल्या आकडेवारीवरुन असे लक्षात येते की, या गावात तेली व कोहळी जातीचे प्रमाण जास्त असून पोवार, ढिवर, गोंड, कलार, महार या जातींचे प्रमाण कमी आहे.

अ.क्र.	जात	कुटूंबाची संख्या	टक्केवारी
1	तेली	10	16.66%
2	पोवार	5	8.33%
3	ढिवर	8	13.33%
4	कोहळी	22	36.66%
5	गोंड	5	8.33%
6	कलार	6	10.00%
7	महार	4	6.66%
	एकुण	60	100%

(स्रोत :- प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून घेतलेले आकडेवारी वर्षे 2022-2023)

6) वस्ती संरचना :-

प्रत्यक्ष सर्वेक्षणात मिळालेल्या आकडेवारीवरुन पुढील सारणी तयार केलेली आहे.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN NO : 2347-3150

अ.क्र.	घराचे प्रकार	एकुण	टक्केवारी
1	कवेलुचे घर	24	40.00%
2	स्लॅबचे घर	36	60.00%
	एकुण	60	100%

(स्त्रोत :- प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून घेतलेले आकडेवारी वर्षे 2022-2023)

वरील नमुना सर्वेक्षणातील आकडेवारी स्पष्ट होते की, कोसमतोंडी गावात स्लॅबच्या घरांचे प्रमाण जास्त असून 60% आहे तर कवेलुंच्या घराचे प्रमाण 40% आहे. यावरुन असे दिसून येते की, शासकीय योजनेतून कोसमतोंडी गावातील कवेलुंच्या घरांचे रुपांतर स्लॅबच्या घरामध्ये झालेले आहे. वस्ती एल आकारात मुख्य रोडच्या दोन्ही बाजुला वसलेली आहे.

7) उत्पन्नाची स्थिती :-

प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून घेतलेले आकडेवारी वर्षे 2022-2023

अ.क्र.	उत्पन्न गट	कुटूंबाची संख्या	टक्केवारी
1	10000 पेक्षा कमी	05	8.33%
2	25000 ते 50000	38	63.33%
3	51000 ते 100000	06	10.00%
4	100000 ते 150000	02	3.33%
5	150000 पेक्षा जास्त	09	15.00%
	एकुण	60	100%

सर्वेक्षीत आकडेवारीवरुन असे दिसून येते की, आर्थिक स्थिती चांगली आहे. कोसमतोंडी गावात 50000 ते 100000 वार्षिक उत्पन्न असणारे कुटूंब जास्त असून त्याचे प्रमाण 63.33% आहे त्यानंतर 150000 पेक्षा जास्त उत्पन्न असणाऱ्या कुटूंबाचे प्रमाण 15% आहे यावरुन असे स्पष्ट होते की, या गावाची उत्पन्नाची स्थिती चांगली आहे.

8) कुटूंब नियोजनाची माहिती :-

सर्वेक्षणात मिळालेल्या आकडेवारीवरुन खालील सारणी तयार केलेली आहे.

अ.क्र.	कुटूंब नियोजन केलेली	पुरुष	स्त्री	एकुण
1		29	31	60
	एकुण	48.33%	51.66%	100%

स्त्रोत :- प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून घेतलेले आकडेवारी वर्षे 2022-2023

कोसमतोंडी गावातील सर्वेक्षीत आकडेवारीवरुन असे स्पष्ट होते की, या गावात कुटूंब नियोजनाची जाणीवजागृती झालेली असून मर्यादित कुटूंबाचे महत्व पटलेले आहे.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

23-24 - 3-2-1 - 03

Printing Area®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled ग्रामीण विकासात प्रादेशिक नियोजनाचे महत्व:- सिंदीपार गावाचा चिकीत्सक अभ्यास. of Dr./Mr./Miss/Mrs. डॉ. श्रावण बळीराम कापगते

It is peer reviewed and published in the Issue 113 Vol. 01 in the month of May-2024.

Thank you for sending your valuable writing for printing area Journal

Indexed (IIJIF) | Impact Factor 9.23 | Govt.of India, Trade Marks Registry Regd.No.3418002

ISSN 2394-5303

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College * SAKOLI * No. ...... Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

23-24

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

May 2024, Issue-113, Vol-01

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao ... Arts College * SAKOLI *
No. ....
Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

14) Paramparagat Krishi Vikas Yojana and its overall impact
Dr. Jyotish Kumar Sah, Bhagalpur (Bihar) ||79

15) बौध्दिक संपदेचा अधिकार एक दृष्टिक्षेप
प्रा. डॉ. मीना बोर्डे (सुर्यवंशी), जालना ||85

16) श्री अन्न (इंडियन मिलेट्स) : एक परीचय
प्रा. डॉ. सुनीता कलाखे, शिवाजीनगर, चिखली, जिल्हा बुलढाणा ||88

17) ग्रामिण विकासात प्रादेशिक नियोजनाचे महत्व सिंदीपार गावाचा ...
प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते, साकोली, जि. भंडारा ||91

18) कॉविड–१९ के बाद शिक्षा में डिजिटल प्रौद्योगिकी की भूमिका
डॉ. चंचल कुमार द्विवेदी, डॉ. प्रकाश नारायण तिवारी ||96

19) गढ़वाल उत्तराखण्ड, के प्रमुख वन आन्दोलन
श्री कैलाश, डॉ. मनुहार आर्य, नैनीताल (उत्तराखण्ड) ||100

20) हिंदुत्व की अवधारणा : विवेचना
डॉ सुधाकर कुमार मिश्रा ||106

21) भारतीय राजव्यवस्था में एकात्मक शासन प्रणाली का स्वरूप
Pawan Kumar, Nohar ||108

22) ओद्योगीकरण बनाम पर्यावरण और महात्मा गाँधी
सदानन्द कुमार, हजारीबाग ||113

23) प्राचीन राजस्थान के इतिहास लेखन में नारी विमर्श – आभिलेखिक परिप्रेक्ष्य में
श्रीमती रेखा देवी शर्मा, गणगौरी बाजार (जयपुर) राजस्थान ||105

24) पं. दीनदयाल उपाध्याय के विचार में सृष्टि–परमेष्टि : एक समीक्षात्मक अध्ययन
डॉ. समीर कुमार जायसवाल, बरदरी, बाराबंकी ||121

25) पुस्तकालय और समाज का संबंध एवं इसका अस्तित्व
हरि शंकर प्रकाश, पटना (बिहार) ||124

26) छत्तीसगढ़ी काव्य में प्रेम अभिव्यक्ति
डॉ. नीता राजपुत, डोंगरगढ़, जिला राजनांदगॉव (छ.ग.) ||130

27) जनजातीय समाज और टैबू
प्राची कुमारी, भागलपुर ||132

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College

७. काशीकर, चिं. ग. भारतीय वनस्पतींचा इतिहास, नागपूर, १९७४. ७.

८. कृषि संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, भरघोस जातीच्या भाताची लागवड (माहितीपत्रक क्र. १४३), पुणे, १९७५.

९. तत्ववादी, गो. रा. भात, पुणे, १९६६.

१०. ठोंबरे, म, वा. च परांडेकर, शं. आ. तत्त्ववादी, गो. रा. गोखले, वा.पु. रुईकर, स. के.) मराठी विश्वकोश. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती

११. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (संपा.) (१९८२) मराठी विश्वकोश मुंबई: महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, access on vishwakosh-marathi-gov-in

❑❑❑

17

ग्रामिण विकासात प्रादेशिक नियोजनाचे महत्व : सिंदीपार गावाचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
सहयोगी प्राध्यापकभूगोल विभाग प्रमुख
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली
ता. साकोली, जि. भंडारा
रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

****

प्रस्तावना

भूगोलाच्या अभ्यासात प्रादेशिक नियोजनाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. कारण बदलत असलेल्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करतांना प्रादेशिक नियोजनाला अनन्य साधारण महत्व आहे. देशाचा विकास करीत असतांना अन्न, वस्त्र व निवारा या मुलभूत गरजांची पुर्तता करीत असतांना शहर आणि खेडे गाव या दोन घटकांचा मेळ घालुन वेगवेगळया ठिकाणी वेगवेगळी परिस्थिती असते. त्यानुसार वेगळे नियोजन अपेक्षित असते.

भूगोल विषयांतर्गत आर्थिक भूगोल, सामाजिक भूगोल, सांस्कृतीक भूगोल, वस्तीभूगोल, दळणवळण भूगोल, लोकसंख्या भूगोल, कृषी भूगोल इत्यादी अनेक विषयाचा समावेश होतो. या करीता एखाद्या गावाची निवड करुन तेथील सामाजिक व आर्थिक घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी त्या गावाचा आर्थिक व सामाजिक सर्वेक्षण भूगोल विषयात करण्यात येतो. राष्ट्राचा विकासाचा विचार करतांना देशातील लहान गावांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. भारतीय समाज रचनेत देशातील प्रत्येक जातीचा विचार करावा लागतो. समाजातील एखादी जात किंवा घटक दुर्लक्षित झाल्यास देशाचा संपूर्ण विकास झाला असे म्हणता येणार नाही. यासाठी पूर्व विदर्भातील एका गावाचे आर्थिक व

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

सामाजिक सर्वेक्षण करुन मिळालेल्या माहितीच्या आधारे शासकीय सोईसुविधांचा किती प्रमाणात ग्रामिण भागातील लोकांना फायदा मिळालेला आहे. याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या करीता गोंदिया जिल्हयातील सडकअर्जुनी तालुक्यातील सिंदीपार या गावाची निवड करण्यात आली.

उद्दिष्टे

भूगोल विषयाची व्याप्ती जशी जशी वाढत गेली तेव्हा भूगोलाच्या व्याख्याही बदलत गेल्या. भूगोल हे क्षेत्रीय अध्यापनाचे शास्त्र आहे. त्यामुळे त्या क्षेत्रातील भूमी उपाययोजनाचा तसेच नैसर्गीक, सांस्कृतीक व आर्थिक घटकांचा विकास कसा होत गेला हे पाहणे अगत्याचे ठरते. या उद्देशाने सिंदीपार या गावात आर्थिक व सामाजिक घटनांचा कसा परिणाम झालेला आहे. याचा अभ्यास करणे हा या सर्वेक्षणाचा मुख्य उद्देश आहे.

गावाची निवड

सिंदीपार हे गांव गोंदिया जिल्हयात सडकअर्जुनी तालुक्यात आहे. हे गाव राष्ट्रीय महामार्ग ६ पासून आणि सौंदड स्टेशनपासून ०७ कि.मी. अंतरावर वसलेले आहे. या गावात आदर्श कुटूंबव्यवस्था आणि प्रगत शेती असल्याचे दिसून येते.

माहितीचे संकलन स्त्रोत

सर्वेक्षणाचा उद्देश पूर्ण करण्यासाठी आम्ही नमुना सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करुन प्रत्यक्ष प्रश्नावलीच्या माध्यमातून मुलाखत पध्दतीच्या सहाय्याने माहिती गोळा करण्याचे ठरविले. त्यानुसार आम्ही दिनांक २६/०२/२००२४ ला सिंदीपार या गावाला प्रत्यक्ष भेट दिली. प्रत्यक्ष मुलाखत पध्दतीने गावातील निवडक कुटूंबाची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती विषयक माहिति मिळविली आहे. या सर्वेक्षणात एकुण ५० कुटूंबाची माहिती मिळविली त्यानंतर माहितीचे सारणीकरण, सादरीकरण व वर्गीकरण करण्यात आले आहे. मिळालेल्या माहितीचे एकत्रीकरण करत असतांना ग्रामपंचायत दस्ताऐवज, शासकीय माहिती, भारतीय जनगणना २०११ गोंदिया जिल्हा, तहसिल कार्यालय येथील माहिती व नकाशे आणि लघुपाटबंधारे विभाग सडकअर्जुनी येथील प्राप्त माहितीच्या आधारावर प्रस्तुत अहवाल शोधनिबंध तयार करण्यात आले आहे.

हवामान

संशोधन स्थळाचे हवामान उष्ण असून किमान तापमान ९ डिग्री सेंटीग्रेट व कमाल तापमान ४७ डिग्री सेंटीग्रेट पर्यंत असते. गोंदिया जिल्हयातील हवामान मोसमी असून येथे वनस्पती पानझडी स्वरुपाची आहे. तसेच गोंदिया जिल्हयातील वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १२०० ते १३०० मि.मी. पर्यंत होत असल्याने या भागात अतिवृष्टी होत असते. त्यामुळे या गावात धान हा मुख्य पिक घेतला जातो. या शिवाय या गावात काही प्रमाणात ऊसाची लागवड केली जाते.

मृदा

गोंदिया जिल्हयातील सिंदीपार या गावातील मृदा लालसर, पिवळसर, बरडया प्रकारची आहे. येथील मृदेत अधिक काळापर्यंत पाणी धरुन ठेवण्याची क्षमता असल्याने पावसाळयातील पाणी साठवून ठेवण्यासाठी पुरातन काळात लहान तलाव तयार केलेले आहेत. त्यामुळे या गावातील मुख्य पिक धान असुन आता मात्र या गावातील पारंपारीक पिक पध्दतीत बदल झालेला असून या गावात नगदी व व्यापारी पिके घेतली जातात. या गावात प्रामुख्याने ऊस, केळी, बोरी, तरबुज व भाजीपाला या पिकांची लागवड क्षेत्रात वाढ झालेली आहे. हा गाव शेतीसाठी आदर्श मानले जाते.

आर्थिक संरचना

१. व्यवसाय

मानवाचे आर्थिक व्यवसाय उपलब्ध पर्यावरण आणि भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबुन असले तरी बहुतेक आर्थिक क्रिया मानवाच्या शैक्षणिक व आर्थिक स्थितीवर अवलंबून असतात. सिंदीपार या गावात प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेल्या कुटूंबाची सर्वाधिक आहे. तर इतर दुय्यम व्यवसाय करणाऱ्या कुटूंबाचे प्रमाण फारच कमी असल्याचे दिसून येते.

आर्थिक संरचना सर्वेक्षण वर्षे २०२३—२०२४

अ.क्र.	व्यवसायाचे स्वरुप	कुटूंबाची संख्या	टक्केवारी
1	शेती	45	90.00%
2	मजुरी	3	6.00%
3	नोकरी	1	2.00%
4	धंदा	1	2.00%

(स्त्रोत : — प्रत्यक्ष सर्वेक्षित आकडेवारी सर्वेक्षण वर्षे

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. ...... Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

— २०२३—२०२४)

वर दिलेल्या आकडेवारीचे विवेचन केल्यास असे दिसून येते की, शेती या प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेल्या कुटूंबाची सर्वात जास्त असून ती ९०% आहे. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे प्रत्येक कुटूंबाकडे वडीलोपार्जीत शेतजमीन असून या जमिनीचा कुटूंबाच्या उदरनिर्वाहाकरीता वापर केला जातो. गावातील बऱ्याच कुटूंबाकडे कमी अधिक प्रमाणात शेतजमीन आहे. तसेच हा गाव शेतीप्रधान असल्यामुळे या गावात नोकरी करणाऱ्या कुटूंबाचे प्रमाण ६: आहे. तर मजुरी व धंदा करणारे कुटूंबाचे प्रमाण फारच अल्प असल्याचे दिसून येते. या गावात शेती सधन स्वरुपाचे आहे.

२. दुय्यम व्यवसाय

सिंदीपार या गावात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय असून या गावात दुय्यम व्यवसायातील मजुरी, नौकरी व धंदा करणाऱ्या कुटूंबाचे प्रमाण फक्त १०% असल्याचे दिसून येते. या गावात जलसिंचन सोयींचा विकास असल्यामुळे येथील शेतीला व्यापारी स्वरुप प्राप्त झालेले आहे.

३. लिंग गुणोत्तर :

(लिंग संरचना सर्वेक्षण वर्षे २०२३—२०२४)

अ.क्र.	वयोगट	पुरुष	स्त्रीया	एकुण	टक्केवारी
1	0-15	21	15	36	16.21%
2	16-30	30	26	56	25.22%
3	31-50	40	33	341	34.68%
4	50 पेक्षा जास्त	35	18	53	23.87%
	एकुण	130	92	222	100.00%

(स्त्रोत :— प्रत्यक्ष सर्वेक्षित आकडेवारी सर्वेक्षण वर्षे — २०२३—२०२४)

वर दिलेल्या आकडेवारीच्या निरिक्षणावरुन असे दिसून येते की, सिंदीपार या गावातील नमुना सर्वेक्षणातील ५० कुटूंबातील एकुण लोकसंख्या २२२ असून या गावाची एकुण लोकसंख्या ११५० आहे. नमुना सर्वेक्षित एकुण लोकसंख्या १३० पुरुष व ९२ स्त्रीया आहेत. या गावात ० ते १५ या वयोगटातील लोकसंख्या १६.२१% असून १६ ते ३० या वयोगटात २५.२२% लोकसंख्या असून ३० वर्षापेक्षा जास्त वयोगटातील एकुण लोकसंख्या ५८.५५% आहे. या गावातील वय संरचनेवरुन असे दिसून येते की, या गावात पुरुषांपेक्षा स्त्रीयांचे प्रमाण कमी आहे. एकंदरीत या गावात भर्ती लोकांचे प्रमाण जास्त आहे.

४. साक्षरता :

साक्षर लोकांची निर्णय घेण्याची क्षमता निरक्षर लोकांपेक्षा अधिक असते. कुटूंबातील साक्षरतेचा परिणाम कुटूंबाच्या राहणीमानावर व आर्थिक परिस्थितीवर होत असतो.

(शैक्षणिक वितरण सर्वेक्षण वर्षे २०२३—२०२४)

अ.क्र.	शिक्षणाचे प्रकार	पुरुष	स्त्रीया	एकुण	टक्केवारी
1	निरक्षर	11	16	17	7.65%
2	प्राथमिक	37	28	65	29.27%
3	माध्यमिक	24	18	42	18.91%
4	उच्च माध्यमिक	25	17	42	18.91%
5	पदवी व पदव्युत्तर	23	21	44	19.81%
6	इतर व डिप्लोमा	6	6	12	5.40%
	एकुण	126	96	222	100.00%

(स्त्रोत — प्रत्यक्ष सर्वेक्षित आकडेवारी सर्वेक्षण वर्षे — २०२३—२०२४)

वरील नमुना सर्वेक्षित आकडेवारीवरुन असे स्पष्ट होते की, एकुण लोकसंख्येपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्यांची संख्या जास्त आहे. कारण या गावात फार पुर्वीपासूनच प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध आहे. तर निरिक्षरांचे प्रमाण ७.६५% आहे. तर माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण १८.९१% आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण १८.९१% आहे. या गावात माध्यमिक व उच्च माध्यमिक पर्यंत शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण सारखेच आहे कारण माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण घेण्यासाठी ०७ कि.मी. अंतर जावे लागते. तसेच पदवी आणि पदवीत्तर शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण १९.८१% आहे. तर इतर व्यावसायीक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण सुध्दा फक्त ५.४०% आहे. वरील आकडेवारीवरुन असे दिसून येते की, या गावात साक्षरतेचे प्रमाण ९२.३५% आहे.

५. जात संरचना :

प्रत्यक्ष सर्वेक्षणात मिळालेल्या आकडेवारीवरुन असे दिसून येते की, या गावात जातनिहाय आकडेवारी पुढीलप्रमाणे—

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. ...... Dt. ...... SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

(जात निहाय सर्वेक्षण वर्षे २०२३—२०२४)

अ.क्र.	जात	कुटूंबाचा संख्या	टक्केवारी
1	नन्नी	.	.%
2	पोवार	.	.%
3	ढिवर	10	20.00%
4	कोहळी	23	46.00%
5	गोंड	7	14.00%
6	महार	6	12.00%
7	इतर	5	10.00%
	एकुण	50	100.00%

(स्त्रोत — प्रत्यक्ष सर्वेक्षित आकडेवारी सर्वेक्षण वर्षे — २०२३—२०२४)

प्रत्यक्ष नमुना सर्वेक्षित आकडेवारीवरुन असे दिसून येते की, सिंदीपार या गावात कोहळी जातीचे प्रमाण जास्त असून ते ४६% आहे. तर त्यानंतर ढिवर या जातीचे प्रमाण जास्त आहे. त्यानंतर क्रमाने गोंड, महार, इतर जाती आहेत. आकडेवारीवरुन हा गाव कोहळी बहुल असल्यामुळे या गावात शेतीचा विकास झालेली असून उत्पन्नात वाढ झालेली आहे. कारण ही जात परंपरागत शेती व्यवसाय करणारी जात म्हणून विदर्भात ओळखली जाते.

६. वस्ती संरचना

(वस्ती निहाय सर्वेक्षण वर्षे २०२३—२०२४)

अ.क्र.	घरांचे प्रकार	एकुण	टक्केवारा
1	कवेलूचे घर	20	40.00%
2	स्लॅबचे घर	30	60.00%
	एकुण	50	100.00%

(स्त्रोत — प्रत्यक्ष सर्वेक्षित आकडेवारी सर्वेक्षण वर्षे — २०२३—२०२४)

वरील नमुना सर्वेक्षित आकडेवारीवरुन असे स्पष्ट होते की, सिंदीपार या गावात स्लॅबच्या घराचे प्रमाण असून ते ६०% आहे. याचा अर्थ गावात इंदिरा आवास योजना पंतप्रधान आवास योजनेचा लाभ झालेला आहे. त्यामुळे सिंदीपार पुर्वीच्या कवेलूच्या घरांचे रुपांतर स्लॅबच्या घरांमध्ये झालेले आहे. तसेच या गावात कवेलुचया घरांचे प्रमाण ४०% आहे. हा गाव विकसीत असून संपूर्ण वस्ती रेखीव स्वरुपात बसलेली असून जुन्या वस्तीतूनच मुळ गावाच्या बाजुला नविन वस्ती सुध्दा निर्माण झालेली आहे.

७. उत्पन्नाची स्थिती

(उत्पन्न निहाय सर्वेक्षण वर्षे २०२३—२०२४)

अ.क्र.	उत्पन्न गट	कुटूंबाचा संख्या	टक्केवारा
1	100000 पेक्षा कमी	30	60.00%
2	100000-300000	10	20.00%
3	300000-400000	5	10.00%
4	400000-500000	5	10.00%
5	500000 पेक्षा जास्त	0	0.00%
	एकुण	50	100.00%

(स्त्रोत — प्रत्यक्ष सर्वेक्षित आकडेवारी सर्वेक्षण वर्षे — २०२३—२०२४)

सर्वेक्षित आकडेवारीवरुन असे दिसून येते की, आर्थिक स्थिती चांगली आहे. सिंदीपार या गावात १००००० लाखापेक्षा कमी उत्पन्नाचे प्रमाण जास्त असून ते ६०% आहे. तर १००००० ते ५००००० पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या कुटूंबाचे प्रमाण ४०: आहे. यावरुन असे स्पष्ट होते की, या गावातील कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्नाची चांगली स्थिती आहे.

या गावात प्रमुख व्यवसाय शेती असुन बहुतेक कुटूंबातील शेतीचे प्रमाण १ ते ३ एकर आहे. तसेच ५ एकरापेक्षा जास्त शेती असणारे कुटूंब सुध्दा आहेत. त्यामुळे कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्नाचे प्रमाण चांगले असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे गावातील कुटूंबातील लोकांचे अन्न, वस्त्र, निवारा व सोईवर खर्चाचे प्रमाण सुध्दा चांगले आहे.

८. कुटूंब नियोजनाची माहिती

(कुटूंब नियोजन सर्वेक्षण वर्षे २०२३—२०२४)

अ.क्र.	कुटूंब नियोजन केलेली	पुरुष	स्त्री	एकुण
1	-	20	10	30
	एकुण	40.00%	20.00%	60.00%

(स्त्रोत — प्रत्यक्ष सर्वेक्षित आकडेवारी सर्वेक्षण वर्षे — २०२३—२०२४)

सिंदीपार गावातील नमुना सर्वेक्षित ५० कुटूंबाच्या उपलब्ध आकडेवारीवरुन असे दिसून येते की, या ५० कुटूंबातील ३० कुटूंब प्रमुखांनी कुटूंब नियोजन केलेले आहे. यात २० पुरुष कुटूंब प्रमुख तर १० स्त्री कुटूंब प्रमुख आहेत. इतर २० कुटूंब प्रमुखांनी मर्यादित कुटूंब ठेवण्यासाठी इतर उपायांचा अवलंब केलेला असावा.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

तसेच गावात ४ ते ७ सदस्य संख्या असलेल्या कुटूंबाचे प्रमाण जास्त आहे. सिंदीपार या गावातील नमुना सर्वेक्षित २२२ लोकांपैकी १४५ स्त्री, पुरुष विवाहीत आहेत तर ७७ स्त्री, पुरुष अविवाहीत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

गोंदिया जिल्हयातील सडक अर्जुनी तालुक्यातील सिंदीपार या गावाचा आर्थिक व सामाजिक संरचनेचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीकोनातून या गावाची निवड करण्यात आली. या गावातील सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीचा येथील लोकांच्या राहणीमानावर होवून येथील शेती, व्यवसाय, राहणीमान, शिक्षण आणि स्त्री—पुरष लिंग गुणोत्तरात चांगला परिणाम झालेला आहे. या गावाच्या जवळच सौंदड रेल्वे स्टेशन असल्यामुळे त्याचाही परिणाम झालेला आहे. या गावात पुर्वीपासूनच प्राथमिक शिक्षणाची सोय असल्यामुळे साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असून निरक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. असे नमुना सर्वेक्षित आकडेवारी वरुन स्पष्ट होते. या गावात स्त्रीयांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण जास्त आहे. या गावात ४ ते ७ सदस्य संख्या असलेल्या कुटूंबाचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच या गावात कोहळी प्रमाण जास्त असून या गावात कोहळी बहुल आहे. या गावातील ९०% कुटूंब शेती व्यवसाय करतात. या शेतीचे परंरागत स्वरुप कमी होवून हा गाव व्यापारी शेतीकडे वळलेला आहे. त्यामुळे या गावातील २०% कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न १ लाख ते ५ लाखाच्या दरम्यान आहे. त्यामूळे अन्न, धान्य, वस्त्र व सोईसुविधांवर खर्चाचे प्रमाण सुध्दा चांगले असल्याचे घदिसून येते. या गावातील २०% पुरुषांनी तर १०% स्त्रीयांनी कुटूंब नियोजन केलेले आहे. इतर कुटूंबांनी कुटूंब नियोजन न करता मर्यादित कुटूंब ठेवण्यासाठी इतर मार्गांचा अवलंब केलेला असावा. या गावातील कुटूंबाचे आर्थिक चांगले असल्यामुळे आणि शासकीय योजनेची मदत मिळाल्यामुळे कवेलुंच्या घरांपेक्षा स्लॅबच्या घराचे प्रमाण जास्त आहे.

तसेच या गावात स्थलांतराचे प्रमाण फारच कमी आहे. या गावातील कुटूंबाकडे वडीलोपार्जीत शेती आहे. या गावातील शेतीत फार मोठा बदल झालेला आहे. या गावातील लोकांना शहराच्या किंवा तालुक्याच्या ठिकाणी येण्यासाठी व जाण्यासाठी शासकीय किंवा खाजगी साधनांची सोय उपलब्ध नाही. अशाप्रकारे सिंदीपार या गावात आर्थिक व सामाजिक घटकांचा तसेच शासकीय योजनांचा परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे हा गाव विकासाच्या वाटेवर आहे.

उपाययोजना —

१. या गावातील लोकांचे आरोग्य चांगले राहण्यासाठी परिसर स्वच्छतेवर भर देण्यात यावे.

२. या गावातील लोकांना ये जा करण्यासाठी ग्रामपंचायतीनी शासकीय पातळीवर पाठपुरवठा करुन दळणवळण साधनांची पुर्तता करावी.

३. ग्रामपंचायत ने योग्य नियोजन करुन शासकीय योजनांचा लाभ गावातील सर्व कुटूंबापर्यंत पोहचावेत.

४. शासनानी माध्यमिक ते पदवीपर्यंत शिक्षण घेणारांचे प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावे.

संदर्भ सुची —

१. भारतीय जनगणना पुस्तिका — गोंदिया जिल्हा २०११

२. महसुल कार्यालय सडकअर्जुनी तालुका प्रकाशने

३. ग्रामपंचायत कार्यालय सिंदीपार आदर्शतक्ता

४. एम.एस.इ.बी. कार्यालय सडकअर्जुनी प्रकाशने

❑❑❑

Shamrao Bapu Kapgate ... No. ...... Dt. ...... SAKOLI

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Vidyawarta®
Peer Reviewed International Refereed Research Journal
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार. of Dr./Mr./Miss/Mrs. Shrawan Baliram Kapgate

It is peer reviewed and published in the Issue____ Vol.____ in the month of April-2024.

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal

Indexed (IIJIF)
Impact Factor 9.29
Govt.of India, Trade Marks Registry Regd.No.2611690
ISSN-2319 9318

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

Special Issue Topic on

Greatest Philosopher Dr. Babasaheb Ambedkar

April 2024

Chief Editor
Prof. Dr. Dinesh R. Jaronde
HOD - Psychology Dept.
Indira Mahavidyalaya Kalamb, Dist - Yavatmal 445401 (MS - India)

Co -Editor
Prof. Prashat G. Walke
Asst. Prof. In English
Shri J S P M Art's Commerce & Science College Dhanora, Dist Gadchiroli 442606 (MS)

Pravin G. Walke
PGT(History)
Javahar Navodaya Vidyalaya Dhule, At. Post Nakane, Dist. Dhule 424002 (MS)

Ku. Manjusha G. Walke
ZPUP School Narsapur, Tal - Kalamb Dist - Yavatmal 445401 (MS)

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu ... Arts College No. ...... Dt. ...... SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

INDEX

01) Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar to Protect and Safeguard...
Dr. Bhagyashree A. Deshpande, Amravati || 09

02) DR. BABASAHEB AMBEDKAR & EDUCATION
Nandkumar Digamberrao Balure, MATURA (U.P.) ||13

03) Voice of the Voiceless: Dr. Babasaheb Ambedkar's Journalism....
Soumen Das ||18

04) Dr. B R Ambedkar's views on Women Education and their rights
Dr. Babli Choudhury, Meghalaya ||22

05) Ambedkar and the writings
Pro. Reena Rani, Ropar ||26

06) DR. BABASAHEB AMBEDKAR & EQUALITY
Ms. Bhagyashri Namdev Kamble, Amravati ||31

07) Dr. Babasaheb Ambedkar's Vision of Education
Vijay S. Ganvir, Jawaharnagar Dist. Bhandara ||35

08) Dr. B.R. Ambedkar : The Greatest Philosopher
Dr. Sanjay G. Kulkarni, Nanded ||38

09) GLIMPSES OF DR. B.R. AMBEDKAR'S VISION ON EDUCATION
Dr. Trushna S. Kalambe, Amgaon Dist. Gondia (MH) ||41

10) An Overview of Ambedkar's vision on Education
Dr. Reema Rai ||47

11) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार
प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते, साकोली, जि. भंडारा ||51

12) भारतीय संविधान : समज गैरसमज
श्री. संतोष अ. सूर्यवंशी, नाशिक ||54

13) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार आणि समाजशास्त्रीय योगदान
प्रा. संजय बबनराव चौधरी, वाशिम ||60

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

11

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
सहयोगी प्राध्यापकध्भूगोल विभाग प्रमुख
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली
ता. साकोली, जि. भंडारा
रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

प्रस्तावना –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे एक अष्टपैलू व्यक्तीमत्व होते. त्यांनी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, कायदा अशा अनेक विषयांवर त्यांनी आपल्या कुशल वक्तृत्वाने व नेतृत्वाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिनदलीत, श्रमिक, विस्थापित, शोषित, पिडीत लोकांच्या अंधकारमय जीवनाला जगण्याचा मार्ग दाखविण्याचे फार मोठे कार्य केले आहे. त्यांचे जीवन एका उफाळलेल्या महासागरासारखे होते. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे हत्यार आहे. त्याचा उपयोग झाला पाहिजे असे त्यांना वाटत असे. जो समाज अशिक्षित, निरक्षर असतो तो समाज शिक्षणाअभावी आपला सर्वस्व गमावलेला असतो. शिक्षणामुळे मानवात त्याच्या कर्तव्याची आणि हक्काची जाणीव निर्माण होत असते. अचानक निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीला सामोरे जाण्याची क्षमता निर्माण होत असते. शिक्षण समाजाच्या थरापर्यंत पोहचले पाहिजे. याकरीता डॉ. आंबेडकरांनी वंचित समाजाला शिक्षणाचे महत्व अत्यंत सोप्या भाषेत सांगतांना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, ''शिक्षण हे वाघिनीचे दुध आहे ते जो प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा. यापध्दतीने कृतीचा मार्ग दाखविणारे आहे.

डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या जीवन काळात ग्रंथ, लेख लिहून ठेवले आहेत. आज राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत झपाटयाने बदल झालेला आहे. आज देशात जातीवाद, दहशतवाद, बेकारी या सारख्या समस्या निर्माण झालेल्या असून या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी फुले, शाहू, आंबेडकारांचे विचार तळागाळापर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे. बाबासाहेबांनी जिवनभर खडतर जीवन जगुन ज्ञानसाधना आत्मसात करुन विधीशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र या विषयात प्रभुत्व संपादन करुन प्रत्यक्ष कृतीतून त्यांनी या ज्ञानाचा उपयोग दलित, शोषित, पिडीत समाजाला करुन दिले आहे. त्यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान समाजाला दिशा देणारे ठरले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अमेरिकेत चार वर्षे राहिले. त्यांना उत्तम प्राध्यापकांचे मार्गदर्शनही लाभले. त्यांनी घेतलेल्या ज्ञानाचा उपयोग भारतातील दलित, शोषित, पिडीत समाजासाठी व्हावा म्हणून बाबासाहेबांनी २० जुन १९४६ रोजी मुंबई येथे सिध्दार्थ महाविद्यालय आणि १९ जुन १९५० साली औरंगाबाद येथे मिलींद महाविद्यालयाची स्थापना केली आहे. १८ व १९ जुलै १९४२ रोजी अधिवेशन नागपूर येथे भरले होते. या सभेमध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा. हा संदेश दिला होता. समाज परिवर्तनासाठी आणि स्वतःच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण असले पाहिजे असे बाबासाहेबांचे मत होते.

डॉ. आंबेडकर यांच्यामते शिक्षण जीवनात चालणारी अविरत प्रक्रिया आहे. शिक्षण आणि समाज यांचे अतुट नाते आहे. सामाजिक समता आणि स्वातंत्र यांचे संरक्षण करण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे.

व्यक्तीला स्वतःचे स्वातंत्र अबाधित ठेवण्यासाठी शिक्षणामुळे शक्ती, उर्जा प्राप्त होते. शिक्षणामुळे समाजाचा सांस्कृतिक विकास, होतो. शिक्षणामुळे समाज संवेदनशील बनतो यासाठी शिक्षण हा सर्वांसाठी बंधनकारक असला पाहिजे. शिक्षणामुळे माणसा–माणसामधील विषमता नष्ट होते. हाच विचार डॉ. बाबासाहेबांनी मांडला आहे.

''ज्ञान म्हणजे प्रकाश ही गौतम बुध्दांनी मांडलेली शिक्षणाची संकल्पना आहे. त्याचाच स्विकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या कृतीतून

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

समाजापुढे मांडले आहे.

शिक्षणाच्या अभावामुळे समाजाची, कुटूंबाची प्रगती खुंटते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिस्कृत भारतष या वर्तमानपत्रात असे म्हटले आहे की, शिक्षणाच्या अभावामुळे तो निर्बुध्द राहिल्यास जीवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम बनतो. व्यक्ती स्वातंत्र आणि स्वातंत्र रक्षणाची उर्जा शिक्षणाशिवाय निर्माण होवू शकत नाही. या कारणामुळे देशातील प्रत्येक नागरीकांना शिक्षण देणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. 'शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे जो प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणायचे. समाजाचा सांस्कृतीक, आर्थिक शिक्षणाशिवाय शक्य नाही. डॉ. आंबेडकरांचे विचार वर्तमानकाळात उपयोगी ठरत आहेत.

शिक्षण सामाजिक परिवर्तनाचे साधन —

क्रांती आणि परिवर्तन शिक्षणाशिवाय शक्य होवू शकणार नाही. यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निष्ठा होती. शिक्षण म्हणजे परिवर्तन, जागृती हे डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचे मुख्य सुत्र होते. शिक्षण सामाजिक क्रांती घडवून आणण्याचे साधन आहे. त्यामुळे समाजातील प्रत्येकांनी शिक्षण घेतले पाहिजे असे ते म्हणत. शिक्षणाअभावी मनुष्य दुसऱ्याचा गुलाम होतो. प्रत्येक व्यक्तीला त्याला स्वतरूच्या आणि देशाच्या हिताच्या दृष्टीने शिक्षणाचे महत्व काय हे पटवून देणे म्हणजे खरे शिक्षण होय. डॉ. आंबेडकरांच्या मते निश्चितच शिक्षणातूनच परिवर्तन शक्य आहे. मानवाच्या सर्व समस्यांचे कारण त्यांच्या अज्ञानात आहे असे परखडपणे सांगणारे बुध्द डॉ. आंबेडकरांचे आदर्श होते. इतकेच नव्हे तर, "विद्ये विना मती गेली, मती विना निती गेली, निती विना गती गेली, गती विना वित्त गेले, वित्त विना शुद्र खचले असे विचार सांगणारे महात्मा फुले हे देखील त्यांचे आदर्श होते. शिक्षणाशिवाय माणूस म्हणजे निव्वळ धोंडा अज्ञानाला नष्ट करण्यासाठी प्रत्येक नागरीकांमध्ये स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मनिर्भर करण्याची क्षमता फक्त शिक्षणात आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार होते.

शिक्षणातून नैतिकतेची शिकवण —

डॉ. बाबासाहेबांच्या मते शिक्षणातून मानसाला घडविता येतो. जो माणुस घडतो ते खरे शिक्षण होय. जे ज्ञान उपयोगी येते तेच खरे शिक्षण होय. असे त्यांचे मत होते. डॉ. आंबेडकरांच्या मते शिक्षण हे मुल्याधिष्ठित असायला हवे शिक्षण म्हणजे उच्चतम नैतिक आचरण निर्माण करणारे असावे. डॉ. आंबेडकर असे म्हणत असत, लोकशाही यशस्वी करायची असेल तर जनता, समाज हा नैतिक मुल्याधिष्ठित शिक्षणाद्वारे संस्कारीत असावेत. लोकशाहीसाठी सुशिक्षित, जागृत समाजाची अत्यंत आवश्यकता आहे. विद्येला शिल आणि करुणा यांची जोड मिळणे आवश्यक आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते शिक्षणाशिवाय मनुष्यात नैतिकता निर्माण होवू शकत नाही. मानवात नैतिकता निर्माण होण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे.

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण —

डॉ. बाबासाहेबांनी शिक्षक आणि प्राध्यापक हे विद्यार्थीरुपी मुर्ती तयार करणारे शिल्पकार असतात असे विचार मांडले आहे. डॉ. आंबेडकरांनी विद्यार्थ्यां मध्ये उत्साह, स्फुर्ती निर्माण करणे हे यशस्वी शिक्षक व प्राध्यापकांवर अवलंबुन असते. शिक्षक, प्राध्यापक, फक्त विश्वास असून चालणार नाही तर तो सर्वज्ञानी असला पाहिजे. त्याची वाणी शुध्द, चरित्र शुध्द असेल तर विद्यार्थी सुध्दा अत्यंत उत्साही निर्माण होतील. त्यांच्यामते शिक्षक, प्राध्यापक हे जीवनभर विद्यार्थी असायला हवे. कारण डॉ. आंबेडकर जीवनभर विद्यार्थी होते. त्यांनी पुस्तकांना जीवन जगण्याचे साधन मानले होते. विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थी दशेत केवळ शिक्षा हेच एकमेव ध्येय ठेवावे.

तसेच शिक्षण घेतांना विद्यार्थ्यांना कोणतयाही राजकीय पक्षाच्या किंवा संघटनेच्या जाळयात अडकु नये. शिक्षण व विद्या या दोन गोष्टींशिवाय आपला उध्दार होणार नाही. हे कायम लक्षात ठेवून सतत वाचन केले पाहिजे. असा सल्ला डॉ. आंबेडकर विद्यार्थ्यांना सांगत असे.

प्राथमिक शिक्षणासंबंधी विचार —

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्राथमिक शिक्षणाचा विषय अतिशय कळकळीने आणि आग्रहाने मांडलेला आहे. त्यांच्यामते प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे आणि मोफत असावे. डॉ. आंबेडकरांनी ज्यांनी पुर्वीपासूनच शिक्षणाचा लाभ घेत आहे, अशा लोकांना

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao ... Sakoli
No. ......
Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण करणे गरजेचे नाही. परंतु ज्यांना शिक्षणाचे महत्व कळले नाही. अशांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याची आवश्यकता आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसारामुळे सर्वांना शिक्षणाचे महत्व कळेल. यासाठी सरकारनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याचा कायदा करावा. डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक दुरदृष्टी होती. त्यांनी सांगीतलेल्या काही बाबी लक्षात घेणे आवश्यक आहेत.

१) सार्वत्रिक शिक्षणाचा सर्वांगीण प्रसार हा राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया होय. म्हणून याकडे प्राध्यान्याने लक्ष देणे आवश्यक आहे.

२) सक्तीचा कायदा करुन त्याची प्राथमिक अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

३) शिक्षणात एकसुत्रीपणा व शिस्तबध्द व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

४) शिक्षणातील असंबध्द लोकांची लुडबूड बंद करावयास हवी.

५) शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने स्वतरूकडे घ्यावी. स्थानीक संस्थांकडे सोपवू नये.

६) शिक्षणावर प्रांतीक सरकारचेच नियंत्रण असावे.

७) सर्व प्रांतांची शैक्षणिक प्रगती सारख्याच प्रमाणात झाली पाहिजे.

उच्च शिक्षणासंबंधी विचार —

उच्च शिक्षणासाठी विद्यापिठाचे कार्य व रचना कशी असावी. या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १५ ऑगष्ट १९२४ रोजी मुंबई येथे विद्यापिठ पुर्नरचना समितीपुढे त्यांनी प्रश्न मांडले होते व त्याचा अभ्यास केला जातो. त्यात बाबासाहेब म्हणतात की, संधीचा उपयोग शासनाने समाजातील मागासवर्गीय लोकांच्या शैक्षणिक प्रगतीकरीता करावा. जेणेकरुन त्यांच्या समस्या सुटण्यास मदत मिळू शकते. तसेच दलित व मागासवर्गीयांना विद्यापिठांना सिनेटमध्ये प्रतीनिधीत्व मिळाले पाहिजे. कारण त्याशिवाय संशोधन आणि उच्च शिक्षणाच्या हिताचे संरक्षण व संवर्धन होऊ शकणार नाही. याकरीता २७ जुलै १९२७ ला भाष्य करतांना डॉ. आंबेडकरांनी सिनेट हे विद्यापिठाचे विधानमंडळ असून मागासवर्गीयांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणारे व समस्या सोडविण्याचे व उपाय सुचविण्याचे माध्यम आहे. मागासवर्गीयांच्या हितासाठी आधुनिक काळातही शिक्षणाच्या सर्व सोयी उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते शिक्षण हे समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचल्याने त्यांचा दर्जा उंचावेल, त्यांची उन्नती होईल त्यामुळे प्रत्येकाने उच्च शिक्षण घेतले पाहिजे. शिक्षणाचा अधिकार म्हणजे सन्मानाने, प्रतिष्ठेने जगण्याचा अधिकार आहे. असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात.

सहशिक्षणाचा पुरस्कार —

डॉ. आंबेडकर हे सहशिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. स्त्री–पुरुषांना एकत्र शिक्षण दिले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. स्त्री–पुरुषांना वेगवेगळे ठेवलयाने त्यांची नितीमत्ता साबुत असे म्हणणाऱ्यांना डॉ. आंबेडकरांनी अतिशय सुंदर उत्तर दिले आहे. एखादा तरुण निर्जण वनात राहून ब्रम्हचारी राहू शकेल. एखादी स्त्रीला तुरुंगात डांबून ठेवल्यास तिला कोणाचा संसर्ग लागू न दिल्यास ती साध्वी राहु शकेल मग हे नितीमत्तेचे बुजगावणे कशासाठी?

डॉ. आंबेडकरांच्या मते स्त्रीयांच्या सहवासात राहुन जो पुरुष आपले मन ताब्यात ठेवू शकतो आणि पुरुषांच्या सहवासात राहुन जी स्त्री आपली नितिमत्ता जपण्याची खबरदारी घेते त्यांना नितीमान म्हटले पाहिजे. स्त्री–पुरुषांमधील अनादाराची भावना नष्ट होण्यासाठी स्त्री–पुरुष सहवासाची गरज आहे. त्यासाठी स्त्री–पुरुष सहशिक्षणाची आवश्यकता असते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार हे उच्चतम पातळीवरचे होते. शिक्षणामुळे समाज परिवर्तन शक्य यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा. हा नारा जनतेला दिला होता. एकंदरीत डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार क्रांतीकारी आहेत आणि ते वर्तमानाकाळात देखील उपयुक्त सुध्दा आहेत.

संदर्भ —

१. प्रा. वामन निंबाळकर (संपादक), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा, प्रबोधन प्रकाशन नागपूर

२. नरेंद्र जाधव (संपादक), बोल महामानवाचे, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई

३. गंगाधर पानतावणे (संपादक), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख, प्रतिभा प्रकाशन पुणे

४. भा. ल. भोळे, भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर

५. डॉ. प्रकाश खरात (संपादक), आंबेडकरवाद – समाज आणि संस्कृती, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर

६. डॉ. दुष्यंत कटारे (संपादक), महामानवाचा महाग्रंथ, यशोदिप प्रकाशन, पुणे

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Printing Area®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled भंडारा तालुक्यातील धान गिरण्यांच्या स्वरुपाचा व वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास of Dr./Mr./Miss/Mrs. Shrawan Baliram Kapgate

It is peer reviewed and published in the Issue 114 Vol. 01 in the month of June-2024.

Thank you for sending your valuable writing for printing area Journal

Indexed (IIJIF)
Impact Factor 9.23
Govt.of India, Trade Marks Registry Regd.No.3418002
ISSN 2394-5303

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. Dt.

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

June 2024, Issue-114, Vol-01

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli
No. ......
Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

26) अनुसूचित जनजातियों के सामाजिक एवं आर्थिक कल्याण में सरकारी....
आरती राना, नैनीताल, खटीमा ||114

27) साहित्य का समाजशास्त्र
डॉ. प्रमोद कुमार बैरवा, टहला ||117

28) भारतीय समाज में महिलाओं की सामाजिक आर्थिक पृष्ठभूमि....
डॉ. शिल्पी तोमर, बदायूं ||119

29) कक्षा ३ कक्षा ४ और कक्षा ५ के अधिकांश छात्रों द्वारा हिंदी वर्तनी....
शशि कान्त नौटियाल, ढौंडिक, घिमतोली ||121

30) उच्च माध्यमिक स्तर के विदयार्थियों की एकाग्रता पर योगाभ्यास के....
सुनीता, डॉ. शोभा डी. रेडेकर, मैसूर (कर्नाटक) ||125

31) वर्धा शिक्षण योजना : एक ऐतिहासिक अध्ययन
डॉ. रवि आर. गावंडे, दर्यापूर ||129

32) भंडारा तालुक्यातील धान गिरण्यांच्या स्वरुपाचा व वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास
प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते, साकोली, जि. भंडारा ||131

33) TRANSFORMATIVE TRENDS: THE EVOLVING ROLE OF LIBRARIES IN....
Pratibha Bhimrao Gaikwad, Vikrant Vitthalrao Madnure, Nanded ||136

34) FOOD LOSS AND WASTE IN INDIA
Mandeep Kaur, Mohali, Punjab ||139

35) A COMPARARTIVE STUDY OF USE OF SOCIAL MEDIA IN ENHANCING STUDENT....
Dr. Punit Srivastava, Sagar Saxena, Chinhat, Lucknow (U.P) ||145

36) भारतीय राजनीति में हाशिए पर दलित नेतृत्व
डॉ. अयोध्या प्रसाद, लोनापुर, गोमती नगर, लखनऊ ||152

37) उत्तराखण्ड में पुरातत्व
कामिनी राना, ऊधम सिंह नगर (उत्तराखण्ड) ||154

38) जेष्ठ नागरिकांच्या कल्याणासाठी शासनाच्या सामाजिक सुरक्षाविषयक योजना
प्रा. डॉ. राजेंद्रसिंह वा. दिक्षीत, मलकापूर ||157

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. ...... Dt. ...... SAKOLI

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

32

भंडारा तालुक्यातील धान गिरण्यांच्या स्वरुपाचा व वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग प्रमुख
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय,
साकोली ता. साकोली, जि. भंडारा
रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

****

प्रस्तावना —

भारत हा कृषी प्रधान देश असून भारतातील जवळपास ६५% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ३५% भाग हा शेती उत्पन्नाचा आहे. शेतातुन धानाचे पिक काढल्यानंतर ते उपयोगात आणण्याकरीता त्यावर विविध प्रक्रिया केल्या जातात. धान उत्पादनाकरीता साधारणत ९० ते ११० दिवसाचा कालावधी लागतो. धानापासून तांदूळ तयार करणे ही सर्वात महत्वपूर्ण प्रक्रिया असून ९६% धानाचा वापर तांदुळाच्या स्वरुपात केला जातो. धान पिकांची कापणी, मळणी, चाळणी व शेवटी तांदूळ तयार करण्याची प्रक्रिया करुन धानाचे तांदूळ तयार करण्यात येतो.

धानाच्या उत्पादनाकरीता ३ ते ४ महिण्याचा कालावधी लागतो. तांदूळ उत्पादन प्रदेशात धान गिरण्यांचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. कारण कोणत्याही कृषी मालावर प्रक्रिया केल्याशिवाय त्याचा उपयोग केला जाऊ शकत नाही. पुर्वी घराघरातून उखळातून धानाची मळणी करुन त्यातून तांदूळ तयार केला जात असे. परंतू अलीकडच्या काळात ही पध्दत जवळजवळ बंद झाली असून ही सर्व कामे गिरणीतून केली जातात. या क्रियेद्वारे धानापासून तांदूळ तयार केला जातो. साधारणपणे एकुण धानाच्या ५०% ते ६०% तांदूळ मिळतो. टरफलाचे प्रमाण जवळजवळ २०% असते. या टरफलाचा उपयोग जाळण्यासाठी, विटाभट्टीसाठी किंवा काचेचा सामान पॅक करण्यासाठी होतो. एकंदरीत धानापासून गिरणीत प्रक्रिया करुन तांदूळ तयार करीत असतांना, मोठे तांदूळ, तुकडयांचे तांदूळ, टरफल, कुकुस मिळत असते. कुकुसाचा उपयोग जनावरांसाठी, तेल काढण्यासाठी केला जातो.

भंडारा जिल्हयात धान गिरणीची स्थापना १९०५ मध्ये झालेली आहे. भंडारा तालुक्यातील वेगवेगळया गावात भात गिरण्यांची संख्या ४५ असून या गिरण्यांचे स्थानिकीकरण मोठया गावात झालेले दिसून येते. भंडारा तालुक्यातील गिरण्यांच्या स्थानांवर धान उत्पादनाच्या प्रमाणाचा परिणाम झालेला आहे. तालुक्यातील धान गिरण्यांचे आधुनिकीकरण करण्यात आले असून आता गिरण्यांमधील तांदूळ प्रक्रियेस आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे.

अभ्यासक्षेत्र —

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरीता महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्हयातील भंडारा तालुक्याची निवड केलेली आहे. हा जिल्हा मामा तलावांचा जिल्हा म्हणून प्रसिध्द आहे. या जिल्हयाचे क्षेत्र वैनगंगा नदीच्या खोऱ्यात पसरलेले आहे. भंडारा तालुक्याच्या दक्षिणेला मोहाडी तहसिल, उत्तरेला पवनी तहसिल, पुर्वेला लाखनी व साकोली तहसिल आणि पश्चिमेला नागपूर जिल्हा आहे.

भंडारा जिल्हयाचा अक्षांशिय विस्तार २००३९ उत्तर ते २१०१७ उत्तर आणि रेखांशिय विस्तार ७९०३७ पूर्व ते ८००३२ पूर्व एवढे आहे. भंडारा तालुक्याचे एकुण क्षेत्रफळ ६४९.१६ चौ कि.मी. असून तालुक्याची २०२१ नुसार एकुण लोकसंख्या २,८०,०३० आहे. गोसे धरणामुळे तालुक्यात जलसिंचनात वाढ झालेली आहे.

भंडारा तालुक्यात भात मुख्य पिक असून या पिकाखालोखाल गहु, तुर, मुग, कापूस, जवस, उडीद, हरभरा, ऊस, भाजीपाला इत्यादी पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. भंडारा तहसिल मध्ये १६६ गावे आहेत. तसेच भंडारा तालुक्यातून राष्ट्रीय मार्ग क्रमांक ६ गेलेला आहे. जिल्हयात भात गिरण्यांचा विकास झालेला आहे.

परिकल्पना —

भंडारा तालुक्यातील धान गिरण्यांच्या वितरणावर व संख्येवर धान उत्पादनाचा परिणाम होतो. म्हणून धान गिरण्यांच्या वितरणात, स्वरुपात व गुणवत्तेवर भिन्नता

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. ... Dt. ... SAKOLI
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

आढळते. त्यामूळे धान गिरण्या व धानाचे उत्पादन यामध्ये परस्पर संबंध दिसून येतो.

उद्दिष्टये –

१. तालुक्यातील धान गिरण्या भौगोलिक घटकाद्वारे प्रभावित होत.

२. धानापासून तांदूळ तयार करण्याच्या द्वितीयक क्रियांचे अध्ययन करणे.

३. भात गिरण्या व धान उत्पादन यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.

४. तालुक्यातील धान गिरण्यांच्या वितरणाच्या स्वरुपाचा अभ्यास करणे.

५. तालुक्यातील धान पिकांवर आधारीत धान गिरण्यांचा अधिकाधिक विकास कसा साधता येईल याचे विश्लेषण करणे.

अभ्यास पध्दती –

प्रस्तृत शोधनिबंधासाठी माहिती व आकडेवारीचे संकलन, सामाजिक, आर्थ कि समालोचन, जिल्हा जनगणना पुस्तिका, ऋतू व पिके अहवाल, स्थलदर्शक नकाशे व प्राथमिक स्त्रोताद्वारे घेतली आहे. तर द्वितीयक आकडेवारीच्या आधारे टक्केवारी, सारणीकरण, वर्गीकरण करुन सांख्यिकीय पध्दतीचा उपयोग प्रस्तृत शोधनिबंधात करण्यात आलेले आहे.

भंडारा तालुक्यातील धान गिरण्यांच्या वितरणाला प्रभावित करणारे घटक –

१. हवामान

धान गिरण्या हा उद्योग शेतीवर अवलंबून असणारा उद्योग आहे. हवामानाचा शेतीवर व धान गिरण्याच्या वितरणावर व स्वरुपावर परिणाम होत असतो. भंडारा तालुक्यातील हवामान विषम स्वरुपाचे आहे. उन्हाळा तिव्र व हिवाळा थंड या प्रकारचे असल्याने त्याचा प्रभाव धान गिरण्यांच्या वितरणावर होत असतो. हवामान हे प्रामुख्याने तापमान, पर्जन्य, आर्द्रता इत्यादी घटकांवर अवलंबून असते.

तापमान :

भंडारा जिल्हयाचे वार्षिक तापमान –

(सन २०२१–२०२२, तापमान ० डिग्री सेल्सीअस मध्ये)

अ.क्र.	महिना	कमाल तापमान	किमान तापमान	सरासरी
1	जानेवारी	31.7	10.9	21.3
2	फेब्रुवारी	32.7	11.8	22.25
3	मार्च	38.9	13.4	26.15
4	एप्रिल	43.1	18.2	30.65
5	मे	47.5	21.6	34.5
6	जुन	46.1	21.6	33.85
7	जुलै	36.9	21.8	29.35
8	ऑगस्ट	34.8	21.8	28.3
9	सप्टेंबर	34.2	21.4	27.8
10	ऑक्टोंबर	35.5	17.6	26.55
11	नोव्हेंबर	32.6	8.5	20.55
12	डिसेंबर	30.5	7.4	18.98

सुर्यप्रकाश हा पिकांच्या वाढीसाठी फार आवश्यक असतो. भंडारा तालुक्यात वर्षभर तापमान सारखे नसते. येथे उन्हाळा व हिवाळा हा सारखा तिव्र असतो. वरील आकडेवारीवरुन असे दिसून येते की, एप्रिल ते जुन या तिनं महिण्यात उन्हाळा तिव्र असतो. तर नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी या महिण्यात तापमान फारच कमी असते. धान पिकांची लागवड जुन ते नोव्हेंबर या कालावधीत होत असून या तापमान कक्षा मध्यम असते. या मध्यम तापमान कक्षेवर धान पिकांवर चांगला परिणाम होत असून त्यांचा उत्पादनावरही परिणाम होत असते. धान पिकासाठी २० डिग्री ते ४० डिग्री सेल्सीअस तापमान अनुकूल असते.

पर्जन्य :

भंडारा जिल्हयाचे वार्षिक पर्जन्यमान –

(सन २०२१–२०२२, पर्जन्य मिलीमिटर मध्ये)

अ.क्र.	महिना	दिवसांचा संख्या	पर्जन्य (मि.मी.)
1	जानेवारी	01	18.2
2	फेब्रुवारी	01	16.9
3	मार्च	01	15.0
4	एप्रिल	01	12.8
5	मे	01	10.1
6	जुन	09	168.9
7	जुलै	17	396.4
8	ऑगस्ट	15	359.4
9	सप्टेंबर	10	199.3
10	ऑक्टोंबर	03	51.0
11	नोव्हेंबर	01	12.9
12	डिसेंबर	01	09.4
	एकूण	61	1270.3

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu ... College, SAKOLI
No. ....
Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

पर्जन्य हा सुध्दा हवामानाचा महत्वाचा घटक आहे. भंडारा जिल्हयात व तालुक्यात पर्जन्याचे वितरण विषम स्वरुपाचे आहे. पर्जन्य वितरणाचा परिणाम धान पिकांवर होत असतो. वरील आकडेवारीवरुन असे दिसून येते की, जुन ते सप्टेंबर या कालावधीत सर्वाधिक पाऊस पडत असून एकुण पर्जन्याच्या ८८% पाऊस या चार महिण्यात पडत असतो. धान पिकांसाठी अत्याधिक पाण्याची आवश्यकता असल्याने ती मोसमी पर्जन्यापासून पूर्ण होत असते.

तसेच पावसाच्या पाण्याची माती मालगुजारी तलावात साठवण होत असून तलावातील पाण्याचा उपयोग धान पिकासाठी ऑक्टोंबर, नोव्हेंबर या महिण्यात केला जातो. जिल्हयात वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १२७० मिलीमिटरपर्यंत होत असते. याचा परिणाम धान पिकाच्या वाढीवर व उत्पन्नावर होत असतो.

धान उत्पादन :

भंडारा तालुक्यात एकुण लहान व मोठे १४१ गावे आहेत. शेती प्रामुख्याने मोसमी पाऊसावर अवलंबून आहे. पर्जन्याच्या प्रमाणाचा धान उत्पादनावर परिणाम होत असतो.

सन २०२१–२०२२

तांदुळ पिकाखालील	क्षेत्र (हेक्टर)	279974.99
ओलीताखालील	क्षेत्र (हेक्टर)	22460.83
उत्पादकता	प्रति हेक्टर कि.ग्र.	1933
खरीप	क्षेत्र (हेक्टर)	1787.68
	प्रति हेक्टर उत्पादन कि.ग्र.	2020.43
	एकुण उत्पादन (मे.टन)	3611.88
उन्हाळी	क्षेत्र (हेक्टर)	384.13
	प्रति हेक्टर उत्पादन कि.ग्र.	2648.71
	एकुण उत्पादन (मे.टन)	101745
	एकुण उत्पादन (मे.टन)	105356.88

भंडारा तालुक्यात तांदूळ पिकाखालील एकुण क्षेत्र २७९९७४.९९ हेक्टर असून खरीप धान व उन्हाळी धान अशा दोन्ही हंगामात १०५३५६.८८ मे. टन धानाचे उत्पादन होते. या धान्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी धान गिरण्यांत पाठविली जाते. व त्यापासून तांदूळ तयार केला जातो. धान उत्पादनाचा परिणाम धान गिरण्यांवर होत असतो. तालुक्यात धान उत्पादनाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे तालुक्यात धान गिरण्यांचा विकास झालेला दिसून येतो.

धान/भात गिरण्यांच्या स्वरुपाचा व वितरणाचा अभ्यास :

१. धान गिरण्यांची संख्या व क्षमता :

भंडारा तालुका – धान गिरण्यांची संख्या व क्षमता

अ.क्र.	गिरणी असलेल्या गावाचे नांव	धान गिरण्यांची संख्या	धान गिरण्यांची क्षमता (दरताशी/टन)
1	पहेला	1	2.25
2	धारगांव	1	2.00
3	खमारी	1	1.50
4	खरबी	2	2.25
5	ठाना	1	1.75
6	कोंढी	1	2.00
7	कन्हाळमोह	1	0.75
8	मांडवी	1	2.00
9	मानेगांव	1	2.00
10	भिलेवाडा	2	1.50
11	सिरसी	1	2.00
12	सिलीअंबाडी	1	0.50
13	भंडारा	21	41.00
14	फुलमोगरा	1	2.25
15	पायोरा	1	0.50
16	पहेला	2	3.25
17	पालगांव	1	2.00
18	शहापूर	2	4.25
19	दवडीपार	2	2.75
20	वाकेश्वर	1	2.00
21	गोलेवाडी	1	2.50
	एकुण	45	53.50

भंडारा तालुका जिल्हयाचे स्थान असूनही धान गिरण्यांच्या बाबतीत हा तालुका जिल्हयात प्रथम क्रमांक नाही. तालुक्यात २१ गावात एकुण ४५ धान गिरण्या आहेत. या गिरण्यांची सरासरी तांदूळ उत्पादन करण्याची क्षमता ११८ टन दर तासाला आहे. सर्वात जास्त गिरण्यांची संख्या भंडारा या जिल्हा व तालुका

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao ... Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

मुख्यालयाच्या ठिकाणी एकुण २१ इतक्या धान गिरण्या आहेत. मुख्यालयाचे ठिकाणावरुन राष्ट्रीय महामार्ग गेलेला असून वाहतुक साधनांची उपलब्धता व बाजारपेठ व नागरीकरणामुळे गिरण्यांची संख्या अधिक आहे.

२. धान गिरण्यांची सेवा घेणाऱ्या गावांची संख्या व अंतर :

गिरण्यांच्या स्थानांचा विचार करण्याकरीता भंडारा तालुक्यातील गावांची संख्या, गिरण्यांची संख्या, गिरण्यांपासून विविध गावाचे अंतर जे गिरण्यांचा वापर धानापासून तांदूळ तयार करण्याकरीता व शेतमालाच्या विक्रीसाठी करतात याचा अभ्यास केलेला आहे.

भंडारा तालुका — धान गिरण्यांची सेवा घेणाऱ्या गावाची संख्या व अंतर.

अ.क्र.	धान गिरणी असलेल्या गावाचे नांव	धान गिरणीवर येणाऱ्या गावांची संख्या	एकुण अंतर (कि.मी. मध्ये)	सरासरी अंतर (कि.मी. मध्ये)
1	पहेला	3	11	3.47
2	धारगांव	10	42	4.20
3	खमारी	6	26	4.33
4	खरबी	4	18	4.50
5	ठाणा	2	11	5.50
6	कोंढी	3	13	4.33
7	कन्हाळमोह	2	10	5.00
8	मांडवी	5	22	4.40
9	मानेगांव	8	33	4.13
10	भिलेवाडा	5	16	3.20
11	सिरसी	6	25	4.17
12	मिस्काअंबाडा	2	9	4.50
13	भंडारा	10	43	4.30
14	फुलमोगरा	3	13	4.33
15	पाचोरा	3	10	3.33
16	पहेला	3	13	4.33
17	पालगांव	3	10	3.33
18	शहापूर	5	19	3.80
19	दवडीपार	4	14	3.50
20	वाकेश्वर	6	22	3.67
21	गोलेवाडी	4	13	3.25
	एकुण	93	380	4.09

भंडारा तालुक्यातील विविध गावे आणि धान गिरणी पर्यंतच्या अंतराचा अभ्यास केले असता तालुक्यातील अंतराची सरासरी ४ कि.मी. पेक्षा अधिक नाही. तालुक्यात गिरण्यांची सेवा घेणाऱ्या गावाचे सरासरी अंतर ४.०९ कि.मी. आहे. भंडारा तालुका हे जिल्हा मुख्यालयाचे ठिकाण असल्यामुळे शेतकरी आपले धान्य विक्रीसाठी अधिक अंतरावर सुध्दा येतात. भंडारा तालुक्यातील सरासरी अंतराबरोबर धान गिरण्यांच्या सेवेचा लाभ घेणाऱ्या गावांची संख्या ९३ इतकी आहे. भंडारा तालुक्यात साधारणतः मोठया गावात धान गिरण्यांची निर्मिती झाली आहे.

३. धान गिरण्यांच्या वितरणाचे विश्लेषण :

भंडारा तालुक्यात धान गिरण्यांचे वितरण विषम आढळते. त्यामागे जमिनीचा उपयोग, वाहतुक, खेडयांचा आकार अशी कारणे प्रमुख आहेत. बऱ्याच धान गिरण्या जुन्या तंत्रज्ञानावर आधारीत असल्याने त्या गिरण्यांची क्षमताही कमी आहे. अनेक धान गिरण्यांत आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करुन बदल झालेला असल्याने अशा गिरण्यांची उत्पादन क्षमता जास्त आहे.

धान गिरण्यांचा संबंध हा प्रदेशातील वेगवेगळी खेडी व धान उत्पादनाशी आहे. म्हणून यातील सहसंबंध अधिक स्पष्ट करण्याकरीता सांख्यकीय पध्दतीचा अवलंब केलेला आहे. भंडारा तालुक्यातील बहुतेक धान गिरण्या या मोठया गावात, मुख्य रस्त्यावर स्थापन झालेल्या आहेत. तालुक्याच्या ठिकाणी धान गिरण्यांची संख्या अधिक आहे. कारण तालुका ठिकाण हे जिल्हयाचे मुख्यालय आहे. आणि जवळच वरठी हे रेल्वेस्टेशन आणि राष्ट्रीय महामार्ग असल्यामुळे धानापासून तयार झालेला तांदूळ हा खाद्य पदार्थ बाजारपेठेत विक्रीसाठी पाठविण्याची वाहतूक व दळणवळणाची व्यवस्था निर्माण झालेली आहे.

निष्कर्ष —

१. जुन्या धान गिरण्यांमध्ये आधुनिक नविन तंत्रज्ञानाचा वापर करुन आधुनिकीकरण केल्यास गिरण्यांची उत्पादनक्षमता वाढविता येऊ शकते.

२. आधुनिक व्यावसायीकांचा कल नविन धान गिरणी उभारणीकडे कल नाही. कारण धानाची सरकारी केंद्रावर व उकळलेला तांदूळ करण्यासाठी विक्री होत असल्याने गिरण्यांना पाहिजे त्या प्रमाणात धान मिळत नाही.

३. आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत धान गिरण्यामध्ये मजुरांची संख्या कमी झालेली आहे.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

No. ......
Dt. ......
Shamrao ... College ... SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

४. तालुक्यातील बऱ्याच गिरण्यांकडे साठवण क्षमता कमी आहे.

५. गिरण्यांना धान पुरवठा करणाऱ्या गावाचे सरासरी अंतर ४ कि.मी.पेक्षा अधिक नाही.

६. धान उत्पादक क्षेत्राचा परिणाम धान गिरणीच्या स्थानिकीकरणावर झालेला आहे.

७. धान गिरण्यांना धान पुरविण्याऱ्या भौगोलिक क्षेत्रावर विविध घटकांचा प्रभाव पडत असल्याने धान गिरणी केंद्र व त्यांना पुरवठा करणाऱ्या गावाचे अंतर महत्वपूर्ण आहे.

८. भंडारा तालुक्यातील धान उत्पादक क्षेत्र व त्यावर आधारीत गिरण्यांच्या वितरणाचा अभ्यास केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की, वर्तमान कालीन धान गिरण्यांच्या वितरणात भविष्यकाळात फारसा बदल होण्याची शक्यता कमी आहे.

संदर्भ —

१. भंडारा जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन (१९११—२०२१)— जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय भंडारा.

२. भंडारा जिल्हा गौरव — दिनेशकुमार नखाते — राहि प्रिंटींग प्रेस, गोंदिया

३. संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे — प्रदिप आगलावे, विद्या प्रकाशन नागपूर.

४. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ — एम.आय.डी.सी. कार्यालय, भंडारा

५. कृषी भूगोल दृ डॉ. विठ्ठल घारपुरे — पिपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर

६. आर्थिक भूगोल व औद्योगिक भूगोल — डॉ. विठ्ठल घारपुरे — पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर

❑❑❑

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. ...... Dt. ...... SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Dr. Vijay Darwade

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN Number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal /Digital Object		
						Link to website of the Journal	Link to article / paper / abstract of the article	Is it listed in UGC Care list
भारतीय अर्थव्यवस्थेतील नोटबंदीची यथार्थता	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	A Half yearly peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities,	2019-20	2278-3199	www.snmorcollege.co.in		Peer Review & Indexed Journal
म.गांधीजींची आर्थिक विचारधारा एक विकासाची गुरूकिल्ली	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	International Research Fellows Association's Research Journey,	Oct-19	2348-7143	www.researchjourney.net		Peer Review & Indexed Journal
कोविड.१९ विषाणुचा विविध क्षेत्रावरील परिणाम व त्यावरील उपाय	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	A Half yearly peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities,	15 july.2020	2278-3199	www.snmorcollege.co.in. www.journalsnmcsip.org.in		Peer Review & Indexed Journal
जागतिकीकरणाचा ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	A Half yearly peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities,	January-June, 2021	2278-3199	www.snmorcollege.co.in www.sjifactor.com		Peer Review & Indexed Journal
THE CONTRIBUTION OF THE SPECIAL ECONOMIC ZONE TO THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF INDIA	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	Journal of Interdisciplinary Cycle Research, UGC-CARE GROUP II JOURNAL	May-21	0022-1945		https://jicrjournal.com	UGC-CARE GROUP II JOURNAL
पर्यावरण सतुलनात प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचे योगदान	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	B.Aadha International Peer-Reviewed Indexed Research	Nov-21	2278-9308	www.aadharsocial.com		Peer Review & Indexed Journal
महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळी परिस्थितीसाठी जलयुक्त शिवार अभियान : एक विश्लेषण	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	A Half yearly peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities,	July - December, 2021	2278-3199	www.snmorcollege.co.in www.sjifactor.com		Peer Review & Indexed Journal
अर्थशास्त्रातील संशोधनाच्या नव्या दिशा एक अध्ययन	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'"S RESEARCH JOURNEY, International E-Research Journal, Peer-Reviewed,Referred & Indexed Journal,	Mar-22	E-ISSN 2348-7143	www.researchjourney.net		International E-Research Journal, Peer-Reviewed,
जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाज जीवनावरील प्रभाव	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE AND INFORMATION STUDIES,	May-22	E-ISSN 2347 - 8268 & 2347-8209 (p)	www.ijrssis.in		peer -Reviewed Multidisciplinary National Research
भारतातील अन्नसुरक्षिततेची विधेयकाचे विश्लेषण	Dr. Vijay A.Darwade	Economics	A Half yearly peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities,	2023-24	2278-2199	www.snmorcollege.co.in www.sjifactor.com		Peer Review & Indexed Journal

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2019-20- 3-2-1- (2) 6205

ISSN 2278-3199

Volume - 08, Issue - 01, January - June, 2019.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor &Head Department of Sociology, S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Gite Arts College No. Dt. SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

त होईल. या
अंकासाठी 30
इंग्रजी यापैकी
प्रसिध्दीसाठी
मराठी व हिंदी
वतंत्र टपालाने
मक नसावे व
लेखामध्ये तक्ते
नांव, प्रकाशन
काशनाचे वर्ष,
ल्यास लेखाच्या
ल. परिक्षकांनी
जाणार नाही.
रुस्ती करण्याचे
ादक मंडळाचा

Volume – 08, Issue – 01, January - June, 2019/ ISSN 2278-3199

A Half Yearly Peer ReviewedMultidisciplinary National Research Journal of Social Sciences &Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Title of Paper	Author Name	Page No.
1.	Atrocities against Dalit Women	Praveen Ghodeswar	...1
2.	Issues and Problems of Youth in the Technical Institutes	Pauly Morely	... 4
3.	Need of Effective Environmental Education	Dr. C. P. Rotele	... 7
4.	Identity of Scheduled Caste in Marathwada Region	Dr. N. T. Kamble	... 11
5.	Prostitution and Violence against the Women	Dr. Aarti Pawar	... 15
6.	Importance of Balance Diet and Nutrition in Sport	Prof. V.T.Ninave	... 20
7.	Impact of GST on Service Sector	Dr. K. K. Lende	... 22
8.	ईव्हीएम से चुनाव करने से भारतीय लोकतंत्र समाप्त	डॉ. प्रदीप गजभिये	... 26
9.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारिता इतिहासाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. प्रमिला भुजाडे	... 29
10.	सिकलसेल रूग्णांच्या सामाजिक पार्श्वभूमीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	शुभांगी पाटील	... 31
11.	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील नोटबंदीची यथार्थता	प्रा. विजय दरवडे	... 34
12.	बाल अपचारिता – आधुनिक भारतीय समाजातील एक आव्हान	डॉ. दिपक पवार	... 36
13.	स्त्रीयांसमोरील शैक्षणिक आव्हाने व उपाय	डॉ. अंजली जोशी	... 39
14.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदु धर्म	डॉ. नलिनी बोरकर	... 42
15.	आर्थिक सुधारणा व सहयोगी संघवाद	डॉ. नारायण बालपांडे	... 44
16.	समकालीन भारतात दलितांची स्थिती	डॉ. राहुल भगत	... 46
17.	महाराष्ट्रातील पाणीसमस्या व उपाययोजना	प्रा. सतीश जाधव	... 50
18.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	डॉ. संपदा कुल्लरवार	... 52
19.	महाराणी ताराबाईच्या शौर्याची गाथा: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन	डॉ. प्रमिला भोयर	... 54
20.	नक्षलवादी चळवळ: एक सामाजिक अध्ययन	डॉ. जयमाला लाडे	... 56

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts Colle.
Sakoli, Dist. Bhandara

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील नोटबंदीची यथार्थता

प्रा. विजय आनंदराव दरवडे, अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली, ता. साकोली जि. भंडारा 441802

भारत सरकारने काळा पैसा, भ्रष्टाचार, दहशतवाद आणि बनावट **नोटांना आळा घालण्यासाठी** ऐतिहासिक निर्णय दिनांक 8 नोव्हेंबर 2016 **च्या मध्यरात्रीपासून** भारतातील सर्व बँकांचे एटीएम बंद करण्याची घोषणा पंतप्रधान **नरेंद्र मोदीनी** केली. त्या घोषणेत त्यांनी 500 आणि 1000 रूपयाच्या विद्यमान सर्व नोटा चलनातून बाद करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. नोटबंदीच्या वेळी सगळा देश ढवळून निघाल्यानंतर माध्यमांमध्ये ज्या बातम्या वाचायला, ऐकायला मिळाल्या त्यावेळी समाजातील काही लोकांचे मुखवटे गळून पडले होते. यावेळी हे लक्षात आले की, सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे माणूस आणि पैसा या दोघांमध्ये पैसा हाच सर्वोच्च ठरतो हे सिद्ध झाले. भांडवलदारी कंपन्या, नोटबंदीच्या विरूद्ध जनतेच्या वाढत्या रोषाला आणि प्रतिरोधाला जाणूनबुजुन लपवत आहेत. देशातील अनेक भागामध्ये लोकांनी रागाच्या भरात एटीएम मशीन आणि बँकेच्या शाखांवर हिंसक हल्ले केले. म्हणून नोटबंदी म्हणजे काय ? ते पुढीलप्रमाणे सागता येईल.

नोटबंदीचा खरा अर्थ म्हणजे चलणात असलेल्या नोटा विशिष्ट कालावधी नंतर चलन बाह्य ठरवणे व त्या कालावधी नंतर ते चलन म्हणून वापरता येत नाही.

भारत सरकारने काळा पैसा रोखण्यासाठी एक अत्यंत धाडसी अशी मोहीम सुरू केली त्याची वैशिष्टे पुढीलप्रमाणे :–

1) दिनांक 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्यरात्रीपासून ते पुढील दोन दिवसासाठी भारतातील सर्वच बँकांचे एटीएम बंद राहतील.

2) दिनांक 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्यरात्रीपासून चलनात असलेल्या 500 ते 1000 रूपयाच्या विद्येमान सर्व जुन्या नोटा व्यवहारांसाठी बंद करण्यात आल्या आहेत.

3) त्यानंतर आर्थिक व्यवहारासाठी लवकरच नवीन 500 आणि 2000 च्या नोटा चलनात येतील व त्या पहिल्या पेक्षा वेगळया प्रकारच्या असतील.

4) ज्याच्याकडे 500 आणि 1000 च्या जुन्या नोटा असतिल त्यांनि 10 नोव्हेंबर 2016 ते 30 डिसेंबर 2016 या कालावधीत बँकेत किंवा पोष्टात भरू शकेल व त्या ऐवजी पर्यायी चलन घेऊ शकेल.

5) बँकेत किंवा पोस्ट ऑफिसमध्ये जमा झालेल्या 500 आणि 1000 जुन्या नोटा 31 मार्च 2017 पर्यंत एक प्रतिज्ञापत्र लिहून ते प्रतिज्ञापत्र केंद्रिय बँकेत जमा करता येतील.

6) जुन्या नोटा बँकेत किंवा पोस्ट ऑफिसमध्ये बदलून घेण्यासाठी पॅन कार्ड/आधार कार्ड आवश्यक केला आहे. यामुळे काळया पैसावर वचक बसणार आहे.

7) नोट बंदीमुळे भ्रष्टाचार, काळा पैशावर, बनावट नोटांच्या परिचलनाच्या प्रवेगावर बंधने येऊन देशातील हेरगिरी करण्याऱ्यावर व दहशतवादावर नियंत्रणे व लगाम आणता येईल.

8) आडमार्गाने बेहिशेबी संपत्ती मिळविणाऱ्यावर वचक निर्माण होईल. तसेच साठा करून ठेवलेल्या जुन्या 500 आणि 1000 रूपयाच्या नोटा बँकेत किंवा पोस्ट ऑफिसमध्ये जमा झाल्यामुळे तेथील पैशा वाढेल परिणाम व्याजाचे दर कमी होऊन कर्ज घेणाऱ्याच्या संख्येत वाढ होईल व त्यामुळे रोजगारीत वाढ होऊन उत्पादनात वाढ होईल.

नोट बंदीच्या काळातील करावा लागणारा संघर्ष :– 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्यरात्रीपासून ते पुढील काळापर्यंत अनेक छोटया–मोठया घटकाला हालअपेष्टांचा सामना करावा लागला. अर्थव्यवस्थेतील सरकार पासुन ते सामान्य नागरीकांना नोट बंदीमुळे अनेक प्रकारचे कष्ट झेलावे लागले. त्यात रिझर्व बँकेचे कर्मचारी, ईतर बँकेचे कर्मचारी, प्रशासन, सामान्य नागरीक, अधिकारी राजकिय व्यक्ती, इत्यादी वर नोट बंदीचा परिणाम घडून आला.
बँकेत तासंतास रांगेत उभें राहतांना वयस्क, वृद्ध, प्रौढांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणामही घडून आलेत एवढेच नव्हे तर घरातील सगळी कामे पूर्ण करून गृहिणी बँकेत रांगेत उभ्या राहायच्या. बँकांच्या रांगेत उभे राहणं हि देशभक्ती ची परीक्षा आहे असं मुल्यमापण करतांना जे शंभरच्या वर बळी या यज्ञात गेले आहे. त्यांना मात्र शहीद हा दर्जा देण्यास तयार नाही. कदाचित त्यांच्याकरिता हे बळी गेले. लोक म्हणजे त्यांची वोटबँक वाढविणारा घटक नासावा. सुरवातीला काळ्या पैशाविरोधात असणारे नोटबंदीचे लक्ष्य नंतर दहशतवाद, कॅशलेस आणि शेवटी डिजिटल इंडियावर येऊन ठेपलं होत. या घाईघाईने घेतलेल्या निर्णयाचा परिणाम छोटया–मोठया उद्योगातील व्यवसायिकावर झाल्याच्या बातम्या प्रसारमाध्यमातून प्रकाशित झाल्या.

नोटबंदी आणि शेतकरी :– यावेळी शेतीक्षेत्रालाही मोठा फटका बसला. पैशाची उपलब्धता होत नसल्याने शेतकऱ्यावर अनेक संकट निर्माण झालेत. त्यामुळे खत, बियाणे, व ईतर साधणे उधारीवर घेण्याची वेळ आली. नोटबंदीनंतर राज्य सरकारने शेतकऱ्याच्या शेतमालाच्या विक्रीविषयी कोणतेही पर्यायी व्यवस्था उपलब्ध केली नसल्याने कवडीमोल भावाने शेतमालाची विक्री करावी लागली. शेतकरीवर्ग आधीच कर्जबाजारी व त्यात पडलेली नोटबंदी या दुहेरी संयोगामुळे त्यावेळी शेतकऱ्यांना अधिक त्रास सहन करावा लागला. नोटबंदीच्या काळात शेतकरी, व्यापारी, व खरेदीदार या सर्वांच्या अडचनी वाढल्या होत्या. शेतकऱ्यांनी घेतलेले फळपिंकातून मजुरांना आणि शेतकऱ्यांना रोजगार मिळणार होता. पुढील शेतकामासाठी भांडवल उपलब्ध होणार होत. परंतू नोटबंदी नंतर बाजारात मंदी आली आणि त्याचा फायदा घेत व्यापाऱ्यांनी शेतमालाचे भाव पाडले. परिणाम शेतकऱ्यांना आपला माल रस्त्यावर फेकावा लागला.

नोटबंदी आणि दहशतवाद :– जागतिक स्तरावर दहशतवाद निर्माण करणाऱ्या शक्ती पैसा निर्माणकरण्यासाठी अनेक सुधारीत साधनांचा वापर करतांत. दहशतवादी कार्यवाही करण्याकरीता लागणारा पैसा पुरविण्यासाठी त्या नकली नोटांवर अवलंबून नाहीत. या व्यतिरीक्त सरकारच्या स्वतःच्या अनुमानानुसारही, चलनात असलेल्या नकली नोटांचे एकूण मुल्य फक्त 400 करोड रूपये आहे. जेव्हा की 15 लाख करोड रूपयांच्या जुन्या नोटा चलनातुन बाद ठरविण्यात आल्या आहेत. म्हणजे 3000 नोटांपैकी एकापेक्षाही कमी असे नकली नोटांचे प्रमाण आहे.

नोटबंदी आणि भ्रष्टाचार :– नोटबंदी ही भ्रष्टाचाराच्या विरूद्ध एक मोहीम होती परंतू आता हा भ्रम चकणाचूर झालेला आहे. काळयाबाजाराचा व्यवसाय करणारे लोक काही कमिशन घेऊन जुन्या नोटा बदलून नवीन नोटा देण्याचे काम करीत आहेत. देशातील उच्च पदांवर बसणाऱ्या काही भ्रष्ट लोकांच्या सहकार्याने काळाबाजार करणाऱ्या लोकांना वांव देत आहेत. त्यांना

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

नवीन नोटा मिळाल्या आहेत. ग्रामिण भागातील गरीब व आदिवासी लोकांकडे जुन्या नोटा घेऊन जाणे. तेथील रहिवाशांना आयकरात सूट मिळत आहे. अशाप्रकारचा धंदा केल्या जात होता.

हे वरील घटक त्या वेळी यशस्वीपणे घडून आलेले नसले तरी अर्थव्यवस्थेत बरेच बदल घडून आलेले आहेत.

काळ्या पैशाचा शोध लावण्यात भारतदेशाला आजवरचे आलेले यश :– नोटबंदीनंतर झालेल्या कार्यवाहीनंतर तब्बल 18 लाख संशयास्पद खात्याचे बिंग फुटले. बँकंत जमा झालेल्या 2.89 लाख कोटी रूपयांच्या रोख रकमेचा तपास सुरू केले. 4.73.0003 संशयास्पद व्यवहार पकडले गेले. नवीन 5.56 लाख प्रकरण उघडकिस आली. देशभरात 29.213 कोटी किंमतीचे छुपे उत्पन्न उघडकीस आले. नोटबंदी नंतर 16000 कोटी रूपयाचा काळा पैसा व्यवहारातून बाद झाला. चलन संकमणमध्ये 21 टक्क्यांनी घट झाली.

कर पालणात अभूतपूर्व झालेली वाढ :– नोटबंदी नंतर 56 लाख नवीन करदात्यांची निर्मिती झाली. मागील काळातील कर भरण्याची टक्केवारी ही 9.9 टक्के इतकी होती ती वाढून 24.7 टक्के इतकी झाली. मागिल काही काळापासून वयक्तीक उत्पन्नाचे आगाऊ कर प्राप्त झाले होते. वयक्तीक उत्पन्नाच्या आगाऊ कर प्राप्तीत 41.79 टक्क्यांनी वाढ झाली. व्यक्तीगत उत्पन्न करामध्ये नोटबंदीमुळे 34.25 टक्यांनी वाढ झाली.

फसलेल्या नोटबंदीत विरोधकाचे मत :– भारत सरकारची नोट बंदीच्या किंवा चलन बदलीच्या निर्णया मागची प्रमुख 5 कारणे बोलले जाते. त्यात काळा पैसा, भ्रष्ट्राचारात घट करणे, गैर नोटांची संख्या कमी करणे, आर्थिक व्यवहार हा कॅशलेसच्या द्वारे करणे, आणि महागाई आटोक्यात आणणे. आज हया पाचही कारणांकडे बघितलं तर एकही हेतू सफल झालेला दिसून येत नाही. असे विरोधकाची ओरड आहे. परंतू टाइम्स ऑफ इंडीयाने "Demonetization success: Explained in numbers" नावाचा एक रिपोर्ट प्रसिद्ध केला. ज्यात नोटबंदी हा यशस्वी निर्णय असल्याचे म्हटल्या जाते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील पारदर्शकतेत वाढ– नोटबंदी नंतर 3 लाखा पेक्षा अधिक शेल कंपन्यांचे आर्थिक व्यवहार सध्या रडारवर होत्या. 2.1 लाख पेक्षा अधिक शेल कंपन्यांची नोंदणी रद्द करण्यात निर्णय घेण्यात आले. 450 पेक्षा अधिक कंपन्या कमी करण्यात आले असून जवळपास 800 पेक्षा जास्त कंपन्या ज्याचा शोध लागत नाही. हया सुद्धा नष्ट करण्यात येणार आहेत. नोटबंदीमुळे जवळपास 400 पेक्षा अधिक बेनामी व्यवहार उघडकीस आले.

बँकिंग क्षेत्रात देशाचा वाढता सहभाग :– बँकिंग क्षेत्रात देशातील जवळपास 3 लाख कोटी पेक्षा अधिक रोख पैसा जमा झाला. अधिकच्या चलनामुळे व्याज दर 100 बेसिक पॉइंट्सने घट झाली. आक्टोंबर 2016 पर्यंत 71.27 कोटी रूपयाचे डिजिटल पेमेंट व्यवहार झाले होते. ज्यामध्ये मोठी वाढ होऊन मे 2017 पर्यंत 111.45 कोटी रूपयाचे डिजिटल पेमेंटचे व्यवहार घडून आले. नोटबंदीनंतर 1 कोटीपेक्षा अधिक कर्मचाऱ्यांनी इपीएफ आणि इएसआयसी साठी नोंदणी करून घेतली. 50 लाख कर्मचाऱ्यांनी नवीन बँक खाती उघडली ज्यात आता त्यांचे पगार थेट केडीट होत आहेत. आजच्या परिस्थितीत नोटबंदीमुळे आधुनिक अधिकोषण प्रणाली वाढीस लागली. यामुळे बँकिंग क्षेत्रात अन्य सेवा वाढीस लागल्या जसे–म्युच्युअल फंड, प्लास्टिक मुद्रा, स्वयंचलित प्रदान यंत्र, ग्राहक सेवेत सुधारणा, बँकिंग सेवेचा विस्तार, ग्राहकांना ई–बँकिंगची सोय, डिमॅट खात्याचे परिचलन, बँकिंग लोकपाल इत्यादी सेवा प्रदान झाल्या आहेत.

नोटबंदीचे फायदे :– 1) नोटबंदीनंतर देशात काळ्या पैशाविरोधात सामाजिक बदल आणणे सोपे झाले आहे. नोटबंदीमुळे काळा पैशावर अकुंश लागला आहे. 2) देशात सीमापलीकडून खोटया नोटा आणल्या जात होत्या. हे देशहितासाठी गंभिर बाब होती. यावर ज्याच्या हातात या खोटया नोटा जातात त्यांना याचं मोठे नुकसान होत नोटबंदीनंतर खोटया नोटा चलनात येणे काही प्रमाणात बंद झाले. 3) देशातिल जास्तीत जास्त आर्थिक व्यवहार ई–बँकिंग व कॅशलेस असावेत. यामुळे रोख रक्कमेवर अवलंबून असलेला व्यवहार कमी होईल आणि नोटा छापण्याचा खर्च वाचेल. 4) 500 आणि 1000 च्या नोटावर बंदी आणल्यानंतर साठा करून ठेवलेला पैसा बाहेर आला. काळा पैसा देखील याच नोटाचा अधिक वापर केला जात होता.

नोटबंदीचे तोटे :– 1) चलनघट :– नोटबंदीमुळे 500 आणि 1000 च्या नोटा रद्द केल्यामुळे बाजारात चलनतुटवडा निर्माण होऊन उत्पादीत मालाची मागणी कमी झाली. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत मंदीची लाट निर्माण होऊन त्याचा रोजगारावरील प्रतिकूल परिणाम घडून येते. तसेच ज्यांनी तस्करी व भ्रष्टाचाराच्या मार्गाने पैसा जमवला आहे. ते कारवाई होईल या भितीने ते पैसा जाहीर करणार नाही. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये नोटा कमी होऊन चलनघटची स्थिती निर्माण होईल.

2) रोजगारीत घट :– उद्योग क्षेत्रात जे लघु आणि मध्यम कारखाने आहेत त्यांनी आपले व्यवसाय एकतर विकले किंवा बंद केले आहे. सरकारचे असे बदलते धोरण आणि परिणाम न पाहता निर्णय घेणे यामुळे अनेकांना आपला रोजगार गमवावा लागला.

3) कच्चा मालाची खरेदी थांबली :– नोटबंदीमुळे 500 आणि 1000 च्या नोटा रद्द केल्यामुळे लहान व्यवसाय करणाऱ्यांना मोठा फटका बसला. अनेक व्यवसायीकाचे उत्पन्न कमी झाले. त्यामुळे अनेकांना रोजचे उत्पन्न मिळले नाही. त्यामुळे मोठा आर्थिक परिणाम घडून आला. उत्पन्न कमी म्हणून व्यवसायाला लागणारा कच्चा माल कमी विकत घेतला गेला. म्हणजेच कच्चा मालाची खरेदी थांबली.

सर्वसामान्यपणे आपल्याला असे म्हणता येईल की नोटबंदीचा सुरूवातीचा काळ हा बँकिंग क्षेत्रातिल कर्मचारी वर्गाला, प्रशासकिय वर्गाला व सर्वसामान्य जनतेला त्रास सहन करावा लागला. आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्यात. मोर्चे, टाळेबंदी, संघर्ष यातून देशाचे नुकसान झाले असले तरी नोटबंदीचा व जीएसटीचा फटका मोदी सरकारवर पडेल असे अनेकांना वाटत होते. याचा विरोधकांनी आपल्या प्रचारात नोटबंदीचे वाईट परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर पडलेला आहे. असे ठामपणे सांगून सुध्दा भारतातील जनतेनी मोदी सरकारला स्विकारले असल्याचे पंधराव्या लोकसभेमध्ये भाजपाला मिळालेला स्पष्ट जनाधार यावरून नोटबंदीचा स्विकार केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :–

1. *शास्त्री सुधाकर कावळे श्रीराम– जुलै 2014 "समष्टी अर्थशास्त्र"*
2. *https//mr.m.wikipedia.org*
3. *https;//www.aksharmama.com*
4. *https://www.majhaupaper.com*
5. *https//www.google.com*

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Impact Factor – 6.625 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

Website – www.researchjourney.net Email - researchjourney2014gmail.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Bagate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

36	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना	डॉ.संजय अवधूत	146
37	गांधीजी आणि स्वराज्य	डॉ.साधना जिचकार	148
38	राष्ट्रपिता आणि ग्रामीण विकासाची संकल्पना	डॉ.रविंद्र मोहतुरे	151
39	म.गांधीजी संकल्पित हिंद स्वराज्य ग्राम – स्वराज्य	डॉ.मुकुंदा मेश्राम	156
40	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	डॉ.मनीषकुमार कायरकर	162
41	महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार	राजेंद्र घोरपडे	169
42	महात्मा गांधींचे शिक्षणविषयक विचार : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.ईश्वर वाघ	172
43	महात्मा गांधींच्या पंचायतराज विचारधारेतील भारत	प्रा.विनोद मुडे	175
44	महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता	सुनिल घुगल	180
45	महात्मा गांधींचे हिंदस्वराज्य व आजचा भारत	श्री.सुनिल राजपुत	187
46	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधींच्या विचारांची भूमिका	प्रा.अंकोश चवरे	190
47	ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी महात्मा गांधींचे विचार	डॉ.हरिदास लाडके	197
48	गांधीजीच्या तत्त्वज्ञानातील आदिवासी संस्कृतीचा शाश्वत विकास	प्रा.किशोर नैताम	199
49	महात्मा गांधीच्या कल्याणकारी आर्थिक विचारांची समर्पकता	प्रा.हितेश दडमल	207
50	ग्रामीण विकासाबाबत गांधीजींचे विचार	प्रा.सतिश जाधव	212
51	महात्मा गांधी व असहकार चळवळ	डॉ.प्रमिला भोयर	217
52	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीची ग्रामीण विकास संकल्पना	डॉ.रत्नपाल डोहणे	223
53	महात्मा गांधी आणि स्वतंत्रता आंदोलन	डॉ.लोमेश्वर धागरे	226
54	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य	डॉ.विनोद भालेराव	229
55	महात्मा गांधी जगाला अहिंसा व सहिष्णुता प्रदान करणारा माणूस	डॉ.अशोक भक्ते	231
56	महात्मा गांधी : माणुसकीचे तत्त्वज्ञान	डॉ.विठ्ठल मंदुलवार	234
57	पर्यावरण संरक्षण व गांधी विचारधारा	डॉ.चंदु पाटील	238
58	महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्य संकल्पना	डॉ.जयदेव देशमुख	241
59	महात्मा गांधीजींची स्वराज्य संकल्पना	डॉ.श्रावण कापगते	245
60	महात्मा गांधीचे शैक्षणिक विचार आणि वर्तमान शिक्षण प्रणाली	डॉ.नवनाथ तुपे	249
61	वर्तमान शिक्षण व्यवस्था आणि गांधी विचार	प्रा.ममता राऊत	253
62	गांधींचे ग्रामस्वराज्याविषयीचे विचार	डॉ.सरला मेश्राम	256
63	महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांची आवश्यकता	डॉ.वामन खोब्रागडे	259
64	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	डॉ.विठ्ठल ठावरी	262
65	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार	प्रा.मुरलीधर नाकाडे	266
66	गांधीजी आणि स्वतंत्रता आंदोलन	कु.क्रिष्णा पासवान	269
67	महात्मा गांधी व सर्वोदय	प्रा.चंद्रशेखर भेजे	273
68	म.गांधीजींची आर्थिक विचारधारा एक विकासाची गुरुकिल्ली	प्रा.विजय दरवडे	278
69	व्यसनमुक्ती आणि महात्मा गांधी	प्रा.नरेश आंबिलकर	282
70	महात्मा गांधीचे सर्वोदयासंबंधीचे विचार	प्रा.रमेश धोटे	286
71.	महात्मा गांधी व सर्वोदय	प्रा.सुभाष गोंडाणे	289

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना | October-2019

म. गांधीजीची आर्थिक विचारधारा एक विकासाची गुरूकिल्ली

प्रा. विजय आनंदराव दरवडे
शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली
ता. साकोली जि. भंडारा
E-Mail ID- vijaydarwade75@gmail.com

मोहणदास करमचंद गांधी यांचा जन्म गुजरात मधील पोरबंधर येथे 02 ऑक्टोंबर 1869 रोजी झाला. हे भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख तत्वज्ञानी नेते होते. महात्मा गांधी या उपधीने ते ओळखले जातात. सर्वप्रथम रविंद्रनाथ टागोर यांनी गांधीजीना महात्मा ही उपाधी दिली. संस्कृत भाषेत या शब्दाचा अर्थ महान आत्मा असा होतो. भारतातील लोक त्यांना प्रेमाने बापू म्हणत असत. सुभाषचंद्र बोस यांनी प्रथम राष्ट्रपिता असे संबोधले. म. गांधीजीचे जीवन म्हणजे सत्यनिष्ठेचे प्रयोग. त्यांनी आपल्या आत्मचरीत्रात जे नाव पारदर्शक दिले, त्यांत त्यांनी गांधी – जीवनाचे सर्व रहस्य येऊन जाते. जे मला जसे पटले त्याप्रमाणे मी वागणार. मी तरी काय करू ? मी लाचार आहे. जसे पटले तसे वागत असतांना, सज्जनता आणि खरेपणा जर सोडून द्यावयाचे नाहीत, तर सहन करण्याची शक्ती परमावधी पर्यन्त पोचवली पाहिजे. हा त्याचा बाना होता.

म. गांधीचे विचार म्हणजेच अर्थशास्त्रीय गुरूकिल्ली :–.

म. गांधीनी आपल्या अर्थशास्त्रीय विचाराची गुरूकिल्ली सागतांना त्याच्या विचार धारेत शैक्षणिक विचार, विश्वस्ताची कल्पना, उद्योजक आणि राष्ट्रीय नेतृत्वाची भुमिका, सत्याग्रह विषयक कल्पना, आरोग्य विषयक विचार, ग्रामस्वराज्य, पर्यावरण संबंधी दृष्टिकोण, सामाजिक, राजकिय, अणि आर्थिक विचारधारा, धार्मिक विचार इत्यादी विचारधारा म. गांधीच्या विचार धारेतुन निर्माण झाल्या आहेत. या सर्व विचार धारेचा संबंध हा अर्थशास्त्राशी येतो. म्हणून गांधीचे विचार म्हणजेच अर्थशास्त्रीय गुरूकिल्ली होय.

अर्थव्यवस्थेला सक्षम बनविण्यासाठी आजच्या सरकारने "स्वच्छता ही सेवा 2019" हा उपक्रम कार्यक्र हाती घेतला. देश विकासा करीता श्रम हा घटक कार्यक्षम असला पाहिजे. भारतासारख्या देशात श्रम विपूल प्रमाणात असुन कार्यक्षम श्रमिकाची कमतरता आहे. भारताच्या अर्थशास्त्रात बोलले जाते की, भारत देश श्रीमंत आहे. परंतू भारतातील जनता गरीब का ? अशा प्रश्न निर्माण झाला आहे. या सर्व घटनेला भारतीय अर्थव्यवस्था जबाबदार आहे. त्याकरिता अनेक प्रकारचे उपक्रम कार्यक्रम राबविल्या जात आहे. कारण म्हणजे आज देशात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत जसे पर्यावर प्रदृषणाची समस्या त्याचा परिणाम आरोग्यावर पडलेला आहे. आरोग्य म्हणजे तंदुरस्त असणे होय. कारण पर्यावरण प्रदृषणामुळे शरीराच्या ज्ञानेंद्रियावर परिणाम होत असते आपल्या शरीराच्या व्यवहाराचा आधार हे ज्ञानेंदिय असते. ते आधार म्हणजे दहा इंद्रिये आणि मन यावर अवलंबुन असते. दहा इंद्रिये म्हणजे पाच कर्मेंद्रिय आणि पाच ज्ञानेंद्रिये होत. हात, पाय, तोंड, जननेंद्रिय आणि गुदा हि पाच कर्मेंद्रिय आणि स्पर्श करणारी त्वचा, पाहणारे डोळे, वास घेणारे वाक, ऐकणारे कान, चव ओळखणारी जिभ, ही ज्ञानेंद्रिये मनाच्या ओघाने विचार करतो. त्यामुळे मनाला पाचव ज्ञानेंद्रिय मानतो. हे इंद्रियाचे व्यवहार उत्तम रितीने चालल्यास आरोग्य संपन्न आहे असे मानतो. परंतू हे अरोग्य संपन्न ढासळत चाललेले आहे. त्यामुळे आजच्या परिस्थितींना समोरे जाण्यासाठी आंतराष्ट्रीय स्वच्छतेची व्याप्ती वाढवावी लागत आहे. त्या करिता स्वच्छता ही सेवा व्यापक स्तरावर जनजागृती आणि

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, SAKOLI
No. ...... Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

समुदाय संघटन करण्याकडे आहे. या सकंल्पनेतुन या अभियानाचे खालील महत्वाचे घटक विचारात घेतले आहे.

- 11 सप्टेंबर ते 1 ऑक्टोंबर 2019 संपूर्ण देशात आणि राज्यात स्वच्छतेची लोकचळवळ उभी केली.
- प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन यावर शिक्षण व संवाद या उपक्रमाच्या माध्यमातून आयोजीत करणे.
- प्रशिक्षित स्वच्छाग्रही आणि संवादक यांच्या माध्यमातून गृहभेटी देऊन कच–याचे कुटुंबस्तरावरील वर्गीकरण करणे होय.

महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार :–

1) स्वयंमरोजगाराला स्थान :–

ग्रामीण भागातील शेतीला पुरक असे उद्योगधंदे विकसीत व्हावेत. त्याशिवाय ग्रामिण विकास घडून येणार नाही. ग्रामीण भागातील जनतेच्या गरजा हया खेडयातच पूर्ण व्हाव्यात. त्यांना कामासाठी शहराकडे धाव घेण्याची गरज भासु नये. ग्रामीण भागातील युवक हा स्वतःच्या पायावर उभे राहु शकेल व स्वतःचा उदनिर्वाह स्वतःच करू शकेल असे विचार म. गांधीजीचे होते.

2) शेती क्षेत्राला अधिक महत्व :–

म. गांधीच्या विचारा नुसार शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीचा विकास घडून आणल्यास भारतीय अर्थव्यवस्था बळकट बनेल असे विचार म. गांधीजीचे होते.

3) भांडवली यत्राचा विरोध :–

यांत्रिकीकरणामुळे समाजात श्रीमंत व गरीब, मालक व मजुर असे वर्ग निर्माण होतात. त्यामुळे दोन्ही वर्गात संघर्ष निर्माण होतो. त्यामुळे कमकुवत वर्गाचे शोषण होत असते. यासाठी औद्योगिककरणाचा अतिरेक होऊ नये असे विचार म. गांधीजीचे होते.

म. गांधीजीच्या विचारातुन अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप :–

म. गांधीजीनी अर्थशास्त्रीय भाषेचा उपयोग केला नाही. त्यांनी आर्थिक विकास साधण्यापेक्षा सामाजिक, कौटोंबीक व वैयक्तिक मुल्य निर्माण करण्यावर अधिक भर दिला. कारण त्यामधुन आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे सापडतात. त्यांचे आर्थिक विचार हे नैतिक आणि सामाजिक असून त्यांच्यातुन भारतीय नागरिकांना मोठा उपदेश मिळतो. म. गांधी आपले विचार अर्थशास्त्रीय परिभाषेतुन सांगितले नसले तरी जीवनासी संबंधीत असे अनेक विचार त्यांनी मांडले आहे.

म. गांधी यांनी 'खेडयाकडे चला' असा मोठा नारा दिला होता. आताप्रमाणेच त्यावेळी ग्रामीण अर्थव्यावस्था महत्वाची होती. आज भारत देशातील प्रत्येक शहरात रोजगारीचा प्रश्न, निवासाची समस्या, पाण्याची समस्या, विजेची समस्या वाढत्या औद्योगिककरणामुळे निर्माण होणारी पर्यावरणीय समस्या, वाढती गर्दी, गुन्हेगारी, बेकारीची समस्या ईत्यादी समस्याचे निराकरण करण्यासाठी खेडयांकडे चला असा संदेश आर्थिक संमस्येतुन सुचतो आजच्या घडीला भांडवलशाहीचे प्रमाण मोठया प्रमाणात वाढत आहे. श्रमप्रधान तंत्रांचा –हास होत आहे. व भाडवल प्रधान तंत्र वाढत आहे. त्यामुळे अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागत आहे. देशातील मोठी लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करित आहे. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रितिने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. परंतू आर्थिक विकासामुळे कृषिची जागा औद्योगिक विभागाने घेतली आहे. शहरी लोकसंख्या वाढत आहे व ग्रामिण लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होत आहे. या वरून हे लक्षात येते की शेती मध्ये काम करणा–याचा लोढा हा शहरी औद्यौगिकरणाकडे आकर्षित होत आहे. याचे मुंख्य कारण म्हणजे नैऋत्य मोसमी पावसाचा अनियमितपणा होय. कधी पावसाचे प्रमाण अधिक जास्त त्यामुळे ओला दुष्काळ पडतो. तर कधी

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. ...... Dt. ...... SAKOLI
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

पावसाचे प्रमाण कमी होते तेव्हा कोरडा दुष्काळ पडतो. त्यामुळे कृषी उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे शेती उत्पादकतेत अनियमितता दिसून येते. अशामुळेच ग्रामिण जनतेचा लोढा हा शहराकडे जात आहे. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम दिसून येतो.

कृषी ग्रामीण क्षेत्रामधील गुंतवणूक, उत्पादकता आणि रोजगार निर्मितीचे महत्व खेडयामध्येच आहे. गांधीच्या कल्पनेवरून जर प्रत्येक ग्राम स्वयंपूर्ण झाले तर भारत देशाला मोठा आर्थिक लाभ होईल. त्यामुळे आर्थिक विकास साधणे शक्य होईल. ग्रामिण विकासाचे प्रयत्न गांधीजीने स्वांतत्र्यापूर्वीच सांगितले होते.

गांधीजीनी खेडयाकडे चला असा संदेश देतांना कृषीशी संबंधीत श्रमप्रधान उद्योगाचे महत्व जगाला पटवून दिले. ग्रामिण जनतेला आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी कुटिर उद्योगाला महत्व देणे गरजेचे आहे. भांडवलाचा अभाव असल्यामुळे कुटिर उद्योगाचा स्विकार केला पाहिजे कारण कुटिर उद्योगाला कमी भाडवलाची आणि जास्तीत जास्त रोजगार देण्या–या लहान उद्योगाची स्थापना करून ग्रामिण उद्योगाचा मंत्र त्यांनी दिला. कुटिर उद्योगाच्या निर्मितीमुळे देशातील कच्चा मालाचा उपयोग केल्या जाईल व त्यामुळे शेती उत्पादनाला चालना मिळेल व अर्थव्यवस्था विकसीत होण्याला मदत होईल. त्यामुळे आयाती वरील खर्चाचे प्रमाण थांबेल व उत्पादकतेत वाढ होईल.

आर्थिक वृध्दीसाठी स्वदेशी नारा:–

स्वदेशीच्या व्यापकतेने आणि भारत देशाच्या प्रगतीसाठी स्वच्छ तेचे समर्थक मा. गांधीजीनी देशासोर ठेवला. सध्या देशामध्ये मंदिचे वातावरण आहे. त्या कारणांने ब–याच देशाची अर्थव्यवस्थ ही प्रतिकूल अवस्थेमध्ये आली आहे. त्यावर उपाय म्हणून मा. गांधीजीनी 'स्वदेशी म्हणजेच देशाची स्वयंपूर्णतेचा "मत्र प्रत्येक देशवासीयांना दिला. जागतिक मंदिला तोड देण्यासाठी देशांतर्गत उत्पादकतेला व गुंतवणूकिला महत्व देणे गरजेचे आहे. विदेशी वस्तुचा उपयोग केल्याने स्वदेशी चलन विदेशात खर्च होईल अशावेळी परदेशी चलनाच्या तुलनेत रूपयाचे घटते मुल्य हे सर्व समस्याच्या मुळांशी घर करेल यावरून मां. गांधीजीच्या कल्पनेतील स्वदेशी मुल्याचे महत्व समजुन येईल. म्हणून देशाला संक्षम बनविण्यासाठी स्वदेशीचा नारा अवगत करून आर्थिक वृध्दी घडवून आणता येईल .

मानवाची प्रगती हीच त्याच्या सुखाचा मानदंड, असे गांधीजी मानत. जास्तीत जास्त समाजाचे भले व्हावे ही उपयुत्ततावादी विचारसरणी किंवा प्रगतीचा एकमेव निष्कर्ष म्हणजे भौतिक विकास ही सुपन्न समाजाची आधुनिक विचारसरणी, या दोन्ही गांधीजीना मान्य नव्हत्या सर्वोदय–सर्वाचेच जास्तीत जास्त चांगले करणारी राज्यव्यवस्था त्यांना हवी होती. व्यक्तिमात्राला समान दर्जा व विकासाची समान संधी आणि स्वातंत्र्य असलेला समाज त्यांना हवा होता. आर्थिक प्रगती व सामाजिक न्याय दोन्ही एकत्र असतील असा साधा समाज त्यांना हवा होता. हे निर्माण होण्याकरीता अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाला महत्व प्रदान झाले आहे.

मां. गांधीजीच्या विचाराची अर्थव्यवस्थेवरील उपलध्दता :–

भारताच्या स्वातंत्र्यप्राती नंतर नियोजनाला सुरूवात झाली. व पुढे शेती विकासाकरीता हरित कांतीची निर्मिती झाली. याचा अर्थ कृषीक्षेत्राकडे विशेष लक्ष देण्यात आले. यात प्रतिकुल आणि अनुकुल दोन्ही परिस्थित्या निर्माण झाल्यात. भारतात कृषी विकास करून कृषी उत्पादनात वाढ करण्यासाठी स्वांतत्र्योत्तर काळापासून अनेक प्रयत्न करण्यात आले. नियोजन काळापासून शेतीकडे विशेष लक्ष देण्यात आले. स्वांतत्र्योत्तर 1965 नंतर भारतामध्ये शेतीच्या क्षेत्रात अनपेक्षितपणे व वेगाने घडून आलेल्या मुलभूत स्वरूपाच्या बदलांच्या शुखंलेला आर्थिक विकास असे म्हटले जाते. कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी नवे तंत्रज्ञान व नविन बियांच्या वापर वाढू लागला. देशातील

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI Dt.
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

अन्नधान्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी आणि कृषीची उत्पादकता वाढविण्याच्या दृष्टीने सरकारने प्रयत्न केलेत. यावरून मां. गांधीजीनी जो खेडयाकडे चला आणि खेडयामध्ये बेकार अवस्थेत असलेल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपु वापर करा असा त्याचा अर्थबोध उपयोगात आले असे म्हणता येईल कारण एकरी शेती उत्पादकतेत वाढ झाली परंतू लोकसंख्येच्या तुलनेत अन्नधान्याची समस्या वाढतच राहिली. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम घडून आलेत.

म. गांधीजीचे जे विचार होते त्या विचारात आधुनिकतेची भर पडली. शेतीचा उपयोग कृषी उत्पादनाकरिता होऊ लागला. परंतु उत्पादकता वाढविण्यासाठी रासायनिक घटकाचा वापर सुध्दा होऊ लागला आणि त्यामुळे पुढे निर्माण झाली पर्यावरण प्रदूषणाची समस्या आणि यामुळे आज अर्थव्यवस्थेतील काही घटकावरील प्रतिकूल परिणाम व त्यामुळे निर्माण होणा–या अनेक विध समस्या होय.

स्वातंत्र्यापूर्वी भारताला नेहमिच विदेशातून अन्नधान्याची आणि आधुनिक अवजारे यांची आयात करावी लागत असे. व त्यासाठी बरेच मोठे विदेशी चलन खर्च करावे लागत असे. परंतू भारताला जेव्हा स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा ब–याच बाबतीत स्वावलंबी झाले. आहे. त्यामुळे आयातीवरील खर्च कमि होऊन विदेशी चलनाची बचत घडून आली.

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर भारतातील बेकार पडलेल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग होऊ लागला. त्यामुळे औद्योगिक उत्पादनात वाढ होऊन औद्योगिक विकासाला बरीच मदत झाली. कापूस, ज्यूट, ऊस, तेलबिया इत्यादी कच्या मालाच्या पुरवठात वाढ झाली. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रात निर्माण होणा–या वस्तूची मागणी वाढली व त्याचा अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम घडून आलेत.

समारोप :–

म. गांधी नेहमीच म्हणायचे की, "जोपर्यन्त खेडी स्वयंपूर्ण होत नही. शेतीला प्राथमिकता दिली जात नाही आणि लघु व कुटीर उद्योगांना संरक्षण दिले जात नाही. तो पर्यंत भारत आत्मनिर्भर होवू शकत नाही. बाजार नेहमीच नफा प्राप्त करण्याचा विचार करतो परंतु आपल्याला महात्मा यांच्या विचारांना जिवंत ठेवावयाचा असेल तर स्वदेषीचा मार्ग स्विकारला पाहिजे. जागतिक व्यापार विस्तारात निर्माण झालेले नवनविन तंत्रज्ञान आणि म. गांधी यांनी सागितलेले ग्रामस्वराज्याची संकल्पना यांच्यात संतुलन निर्माण करून देशाचा विकास साधता येईल

संदर्भ सूची –

1.गांधी, आरोग्याची 'गुरूकिल्ली' परमधाम प्रकाशन, पवनार.
2.महात्मा गांधी जीवन आणि शिकवण– श्रीपाद जोशी, श्री. विद्या प्रकाशन, पुणे.
3.म. गांधी – गौरव – ग्रंथ दा.न. शिखरे महारष्ट्र गांधी स्मारक निधी, पुणे–4
4. https://www.google.com

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Wadgate Arts College SAKOLI Dt. ......

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2020-21 3.2.1. (2)

ISSN 2278-3199
Volume - 09, Special Issue - 01, Covid-19, July 15, 2020.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Special Issue on Covid-19

Chief Editor
Dr. C. B. Masram
Principal
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor
Dr. Rahul Bhagat
Associate Professor &Head Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.
Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in www.journalsnmcsip.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

30.	भारतीय चिकित्सा पद्धति और कोरोना महामारी	देवेंद्र कुमार	...83
31.	कोविड १९ में लॉकडाउन और घरेलू हिंसा	अमिता कृ. महातळे	...85
32.	कोविड–१९ काल में श्रम और रोजगार	जयश्री बाथम	...87
33.	कोविड–१९ वैश्विक लॉकडाउन का खेलोंपर प्रभाव	मोहम्मद ऐजाज शेख	...89
34.	विश्व स्तर पर कोविड–१९ का वर्तमान एवं ...	सौरभ मौर्या	...92
35.	कोविड–१९ महामारी का मजदूरोंपरं प्रभाव ...	प्रदिप एच. गजभिये	...95
36.	कोविड–१९ महामारी का सामाजिक प्रभाव	सुधाकर माटे	...96
37.	लॉकडाउन का परिवार पर सामाजिक एंव आर्थिक प्रभाव	शुभा नीखरा	...98
38.	भारत में कोरोना वायरस का सामाजिक प्रभाव	गीता सिंह / सुधीर शर्मा	...101
39.	कोरोना काल में धर्म की भुमिका	अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता	...103
40.	कोविड–१९: स्थलांतराचे बदलते प्रवाह व परिणाम	दीपक कृष्णराव पवार	...106
41.	कोरोना चा ग्रामीण भागावरील प्रभाव व पंचायत राज ...	पंढरीनाथ दत्तात्रय पाटील	...109
42.	कोविड–१९: महाराष्ट्रातील स्थलांतरीत मजुरांच्या समस्या	रमजान मुजावर / शैलजा माने	...113
43.	कोविड–१९ मध्ये शैक्षणिक ग्रंथालयाची भुमिका	वर्षा एम. मेश्राम	...116
44.	वर्तमान सामाजिक परिस्थिती आणि ज्ञानाचे महत्त्व	शंकर बागडे	...118
45.	कोविड–१९ आणि बदलते मानवी जिवन	माया बा.मसराम	...121
46.	कोविड–१९ चा विवाहसंस्थेवरील परिणाम	राखी श्रीराम तुरस्कर	...124
47.	कोविड–१९ चा असंघटित क्षेत्रावर परिणाम...	राजेद्र बी. कापसे	...125
48.	कोरोनाचा धर्म व बाबा–बुवावर परिणाम	राजकुमार भगत	...128
49.	कोव्हिड–१९ चे सामाजिक परिणाम	संजय हिंदूराव शिंदे	...130
50.	कोव्हिड १९ आणि भारतीय लोकशाहीची स्थिती	कल्पना निंबार्ते	...132
51.	कोव्हिड–१९ चा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव	स्मिता दिलीप जोशी	...134
52.	कोविड–१९ चा स्थालंतरीत कामगारावर परिणाम	प्रमोद चंद्रभान शेंडे	...136
53.	कोविड–१९ आणि ऑनलाईन शिक्षण	निशा अशोक कळंबे	...138
54.	कोरोना विषाणूचा समाज व अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम	राजेश सं. बहूरुपी	...140
55.	कोविड–१९ आणि भारतातील टाळेबंदीचा प्रवास	नलिनी आय. बोरकर	...143
56.	लॉकडाऊन विषयी औरंगाबाद शहरातील नागरिकांच्या....	मंजुषा मोतीराम नळगीरकर	...147
57.	कोविड–१९ विषाणुचा विविध क्षेत्रावरील परिणाम.....	विजय आनंदराव दरवडे	...152
58.	कोविड–१९: लॉकडाऊन डायरी	अंजली जोशी–टेंभुर्णीकर	...154
59.	कोविड–१९ आणि मानसिक आरोग्य	सुनिता अर्जुनराव राठोड	...157
60.	कोविड–१९ आणि बदलणारी जीवनशैली	साधना डी. वाघाडे	...160
61.	कोरोनाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम	वर्षा गंगणे	...163
62.	ऑनलाईन क्लासेस: ग्रामीण विद्यार्थ्यांसमोरील समस्या	डॉ. मिनाक्षी एस. बेसेकर	...165
63.	टाळेबंदी मधील स्थलांतरीत कामगारांच्या व्यथा आणि कथा	डॉ. राहुल भगत	...167
63.	कोविड–१९ मध्ये योगा: काळाची गरज	स्नेहप्रभा आर. गावंडे	..169

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Wapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Volume – 09, Special Issue - 01, Covid-19, July 15, 2020/ ISSN 2278-3199

कोविड–१९ विषाणुचा विविध क्षेत्रावरील परिणाम व त्यावरील उपाय

प्रा. विजय आनंदराव दरवडे, शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली जि. भंडारा मो. ९४०३०७०१५६

सारांश:– *अनपेक्षीतपणे आयुष्यात उभा ठाकलेला कोरोना आजार आणि त्यानंतर सलग टाळेबंदीमुळे नागरीकांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. कोरोना नंतरच्या अस्थिर आयुष्याच्या चिंतेने अनेकांना नैराश्यने ग्रासले आहेण विषाणुने आता प्रत्येकांचे आयुष्य कोरोनामय करून टाकले आहे. कोरोनाची धास्ती इतकी वाढली की आपल्यालाही कोरोना होईल या भीतीने ज्येष्ठ नागरिकांना अधिक मानसिक समस्या उद्‌भवू लागल्या आहेत. औद्योगिकरणामुळे समुद्राचे पाणी जास्त प्रमाणात प्रदुषीत होत होते. त्यामुळे समुद्राच्या पोटात वाढणाऱ्या अनेक वनस्पतीचेही नुकसान झाले होते. लॉकडाऊनमुळे या सारख्या जैवसाखळीला दिलासा मिळाला आहे. राज्याला ८४ हजार कोटीचा महसुल अपेक्षीत असतान प्रत्यक्षरित्या सुमारे ४२ हजार कोटी रूपयांचा महसुल मिळाला आहे. अनेकांना घरी बसल्याने अनेक आजार निर्माण झाले. जसे. पाठीचा त्रास, अनेकांना लोअर बॅकचा त्रास, मानसिक ताण आणि तणावाचा सामना करावा लागला आहे. सहकार क्षेत्रातिल रोख ठेविवरील परिणाम, जैवसाखळीला सुखाचे दिवस, राज्याच्या महसुलात घट, विविध आजाराची निर्मीती, उद्योजकावरील परिणाम इत्यादी परिणाम कोरोना १९ मुळे निर्माण झाले आहे.*

प्रस्तावना:– कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे जगातील सर्वच भागात हाहाकार माजलेला आहे. या विषाणुवर सध्यातरी कोणतीही खात्रीशीर औषध उपलब्ध नाही. दर तिन–चार वर्षानी एखाद्या विषाणूंचा सामना मानवास करावा लागत आहे. जगातील अनेक राष्ट्रापेक्षा भारतातील काही राज्यांची लोकसंख्या अधिक आहे. या लोकसंख्येच्या आरोग्यविषयक समस्या सुध्दा वर्षानुवर्ष वाढतच आहे. एका बाजुला भारतीयांच्या वयोमानात वाढ होत आहे. तर दुसरीकडे वायुजल प्रदुषणामूळे व इतर कारणांनी भारतीय विविध प्रकारच्या आजाराच्या विळख्यात सापडला आहे.

अनपेक्षीतपणे आयुष्यात उभा ठाकलेला कोरोना आजार आणि त्यानंतर सलग टाळेबंदीमुळे नागरीकांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. कोरोना नंतरच्या अस्थिर आयुष्याच्या चिंतेने अनेकांना नैराश्याने ग्रासले आहे. ५० ते ७० या वयोगटातील नागरिकांमध्ये हे प्रमाण अधिक असुन अचानक जाग येणे, चिंता वाटणे, उदासीन अशा मानसिक समस्याचा त्यांना रोज सामना करावा लागत आहे. अशा विविध प्रकारच्या समस्यां जगातील जनतेला भेडसावत आहे.

कोरोनाचा सामना करण्यासाठी देशातील सर्व यत्रणा कामाला लागली आहे. वाहतूक व्यवस्थाही पूर्णपणे बंद आहे. लाखो मजुर हजारो कि. मी. चा प्रवास पायी करत होते. त्यांच्यासाठी निवारागृह, अन्न धान्याची समस्या व व्यवस्था करण्याचे मोठे आव्हान यंत्रणेसमोर होते. या संकटकाळात सर्वच यत्रंणेवर ताण पडला आहे. सध्या कुठल्याही वृत्तवाहिन्या असो वा समाजमाध्यम सर्वत्र कोरोनाचीच चर्चा आहे. या विषाणुने आता प्रत्येकांचे आयुष्य कोरोनामय करून टाकले आहे. कोरोनाची धास्ती इतकी वाढली की आपल्यालाही कोरोना होईल या भीतीने ज्येष्ठ नागरिकांना अधिक मानसिक समस्या उद्‌भवू लागल्या आहेत. याउलट लहानांचे शारिरीक व मानसिक स्वास्थ ठिक असले तरी कंटाळा येणे, उदास वाटणे अशा अनेक समस्या त्यांना अधिक भेडसावत आहेत. १५ ते २५ या वयोगटातील तरूणांमध्ये परीक्षा हा चिंतेचा विषय बनला आहे. कोरोना विषाणुच्या प्रादृर्भाव जसा वाढतो. तसा नागरिकांच्या वागणूकिवर परिणाम दिसून येत आहे. हाताला काम नाही, आर्थिक संकट, जीवनशैलीत बदल, आणि मुलभुत सोयी – सुविधांच्या अभावामुळेही लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होत आहे. ३० ते ५८ वयोगटातील नागरिकांना भविष्याची, आर्थिक संकटाची व व्यवसाय गमावण्याची चिता वाटत आहे.

कोविड–१९ विषाणुचा विविध क्षेत्रावरील परिणाम:–

१. जैवसाखळीला सुखाचे दिवस :– कोरोना सारख्या साथीच्या रोगामुळे देशात लागु झालेल्या लॉकडाऊनमुळे वातावरणातील प्रदुषणाचे प्रमाण कमी झाले. सागरी प्रदुषणातही मोठी घट होऊन आज जगभरात औद्योगिक उत्पादन, मासेमारी, जलवाहतुक थंडावल्यामुळे आतापर्यंत प्रदुषणामुळे समुद्राच्या जैवसाखळीचे झालेले नुकसान भरून येण्यास लॉकडाऊनची मदत झाली. औद्योगिकरणामुळे समुद्राचे पाणी जास्त प्रमाणात प्रदुषीत होत होते. त्यामुळे समुद्राच्या पोटात वाढणाऱ्या अनेक वनस्पतीचेही नुकसान झाले होते. लॉकडाऊनमुळे या सारख्या जैवसाखळीला दिलासा मिळाला आहे.

२. राज्याच्या महसुलात घट :– कोरोनाच्या साथीमुळे देशात टाळेबंदी लागु करण्यात आली. त्यामुळे अनेक राज्याच्या तिजोरीला मोठा फटका पडला आहे. महाराष्ट्र राज्याला एफ्रिल ते जून २०२० च्या हया तिन महिण्याच्या काळात निम्म्या महसुलावर पाणी फेडावे लागले. राज्याला ८४ हजार कोटीचा महसुल अपेक्षीत असतान प्रत्यक्षरित्या सुमारे ४२ हजार कोटी रूपयांचा महसुल मिळाला आहे.

ज्यावेळी राज्याचा अर्थसंकल्प मांडण्यात आला त्यावेळी वस्तू व सेवा कर, पेट्रोलियम पदार्थावरिल विक्रीकर, मद्यावरील उत्पादन शुल्क अशा विविध माध्यमातून २८ हजार कोटी रूपयाचा महसूल मिळेल असा अंदाज होता. परंतू टाळेबंदीमूळे हया अंदाजपत्रकाची अपेक्षाच करावी लागली. जुन २०२० महिण्यापून काही प्रमाणात टांळेबंदीला शिथीलता देण्यात आले त्यामुळे जुन महिण्यात १९ हजार २५० कोटीचा महसुल जमा झाला. यावेळी असे वाटू लागले की आता महसुलात वाढ होऊन अर्थव्यवस्थेला चालना मिळूलागली आहे. परंतू टाळेबंदीला जशी शिथिलता देण्यात आली तसतसा कोरोना –१९ चा कहर वाढतच राहिला अनेक शहराला टाळेबंदीचा मार्ग स्विकारावा लागला त्यामुळे जुन महिण्यानंतर महसुलात घट होत गेली त्यामुळे राज्यावर आर्थिक संकट निर्माण होत आहे.

३. सहकार क्षेत्रातिल रोख ठेविवरील परिणाम:– राज्यसरकारच्या आर्थिक विकासात महत्वाचे योगदान सहकारक्षेत्राकडून मिळत असते. लॉकडाऊनमुळे अनेक व्यवसाय बंद असल्यामुळे बॅंका आणि पतसंस्थांना आपल्या दिलेल्या कर्जाची वसुली करता आली नाही. कृषी, पणन व कृषी प्रक्रिया संस्था, हातमाग संस्था व इतर औद्योगिक सहकारी संस्थाच्या उत्पादनात आणि उत्पादन विक्रीस अनेक अडचणि निर्माण झाल्यात. त्यामुळे अनेक आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागत आहे. २०१९–२० या आर्थिक वर्षात तोटा वाढल्यामुळे सहकारी संस्था अपल्या सभासदांना लाभांश देवू शकणार नाही. सहकारी संस्था आपल्या एजंटद्वारे दैनदिन रक्कम जमा केली जाते. परंतु लॉकडाऊनमुळे या ठेवचा ओघ कमी झाला आहे.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu ... Arts College SAKOLI
No. ...
Dt. ...

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

४. विविध आजाराची निर्मीती :– कोरोना विषाणुच्या साथीमुळे देशाला लॉकडाऊनची मदत घ्यावी लागली. त्यामूळे त्याचे पालन करण्यासाठी देशातील जनतेला घरीच बसुन राहावे लागले. त्यामुळे अनेकांना घरी बसल्याने अनेक आजार निर्माण झाले. जसे. पाठीचा त्रास, अनेकांना लोअर बॅकचा त्रास, मानसिक ताण आणि तणावाचा सामना करावा लागला. मानवाचे शरीर ताठर होऊ लागले. हया अश्या समस्याचा सामना मानवाला करावा लागत आहे.

५. उद्योजकांवरील परिणाम : – टाळेबंदीमुळे गेल्या दोन तिन महिण्यापासून औद्योगिक परिसरातील उद्योगधंदे बंद होते. सरकारच्या सशर्त परवांगीमुळे लहान मोठया व्यवसायाचे उद्योगधंदे सुरू झाले. परंतु त्यात उद्योगाची गती मंदच होती. अनेक उद्योगामध्ये कामगार वर्गाचा तुटवडा जानवू लागला अनेक कामगार आप–आपल्या गावाकडे स्थलातरीत झाले हा एक कामगाराची मोठी समस्या निर्माण होऊ लागली जे काही स्थानिक कामगार उपलब्ध होते. ते पुढे येण्यास तयार नव्हते. उद्योग सुरू करते वेळी सरकारची उद्योजकांना अनेक निर्बंध घालून दिले होते. व्यवसायासाठी लागणाऱ्या अनेक वस्तु, यंत्रतयार करण्यासाठी लागणारे सुटे भाग, कामगाराच्या निवासाची व त्याच्या प्रवासाची समस्या करणे, मागणी व पुरवठयाचा प्रश्न, मोठया कंपन्यावर अवलंबून असणाऱ्याचे प्रश्न अशा अनेक अडचणीचा सामना उद्योजकांना करावा लागत आहे. त्यामुळे उद्योगधंदे अडचणित आहेत. या अडचणी कोरोनाविषाणूंमुळे अधिकच वाढत आहेत.

६. शैक्षणिक परिणाम :– आज कोरोना विषाणूचा प्रादृर्भाव मोठया प्रमाणात वाढतच चाललेला आहे. याचा परिणाम शिक्षणावर पडलेला आहे. बऱ्याच वर्गाच्या परीक्षा झालेल्या नाहीत. अजुनही काही परिक्षेबाबद गोधळ निर्माण झाला आहे. त्यांचा हुशार विद्यार्थ्यांवर प्रतिकूल परिणाम झाडून येत आहे. राज्यसरकारच्या आदेशाने बऱ्याच शाळा महाविद्यालयानी ऑनलॉईन शिक्षणाचे धंडे देत आहेत. व त्याच्या नावाखाली खाजगी संस्थापक फि वसूल करित आहेत. आज शाळा बंद पण शिक्षण आहे. हे कार्यक्रम राज्यसरकानी हाती घेतले आहे. परंतू या करिता ई–सुविधेची गरज आहे. आणि काही पालकांना हया सुविधा पुरविणे शक्य नाही. कारण याकरीता स्मॉर्ट फोन, लॅपटॉप, कंम्पुटर, ईन्टरनेट ईत्यादी गोष्टी शक्य नाही. एवढेच नव्हेतर विद्यार्थी या साधनाचा वापर फक्त शाळा बंद पण शिक्षण आहे. याच करिता वापरत नसुन व्हॉट्सप, फेसबुक, इस्टाग्राम, वाईट व्हिडीओ, चॉटिंग, दिवस–रात्र त्यामध्येच असतात. त्याचे वाईट परिणाम होण्याची दाट शक्यता नाकारता येत नाही. कोरोना विषाणूच्या प्रादृर्भाव अगोदर लहान मुलांच्या हाती मोबाईल देऊ नये कारण ब्रेड टयुमर, मानेचा विकार, डोळ्यावर परिणाम, एकलकोढया, शरीरात स्थुलपणा, मैदानी खेळाकडे दुलर्क्ष अहंकारी, वेळी अवेळी झोप ईत्यादी यामुळे विविध आजार उद्‌भवण्याची दाट शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे त्याचा आोग्यावर निश्चितच प्रतिकूल परिणाम घडून येईल

उपाययोजना :– १ स्थलातरीत मजुरांना आपल्या ठिकाणी परत आनणे :– कोरोनामूळे सर्वच राज्यातील उद्योग व्यवसायावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. यातुन काढण्यासाठी जास्तीत जास्त परकीय गुतवणूक आपल्या देशात आणले पाहिजेत. आपल्या देशातील औद्योगिक तंत्रज्ञान बळकट करणे योग्य आहे.कामगारांना परत आणण्याची जवावदारी उद्योजकांना घ्यावी लागेल तेव्हाच उद्योगाचे भविष्य चागले राहिल. यामुळे भारतीय अर्थव्यस्थेला बळकटी मिळेल.

२ स्थलातंरित मजुरांसाठी योग्य कायदा तयार करणे :– कोरोनामुळे लाखो स्थलांतरीतांना विविध प्रकारच्या हाल–अपेष्टा, आव्हांनाना समोर जावे लागते. कोरोना मुळे शहरातील रोजगारावर गदा आल्याने स्थलातरीत मजूर गावी निघुन गेले आहेत. तिथे त्यांना रोजगाराची तसेच स्वयंरोजगाराची संधी मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. गावामध्ये उपलब्ध असलेले लघुउद्योग सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजेत कोरोनाचा सर्वाधिक फटका हा कष्टकरी गरीबांना बसला आहे. त्यांना अनेक प्रकारच्या वेदना भोगाव्या लागत आहेत याचे दुःख सर्वानाच माहित आहेत.

३. उद्योगजगतात विश्वास जागवण्याची गरज निर्माण करणे :– कोरोना विषाणूचा संसर्ग हा वाढतच राहिल. हा साथीचा रोग दीर्घकाळ पर्यत चालतच राहिला तर देशातील जनजीवन आणि आर्थीक संकट वाढिस लागेल. अशापरिस्थितीत हे संकट रूळावर आनण्यासाठी उद्योगधंदाना वाव / प्राधान्य देणे गरजेचे ठरेल. आजच्या या घडीला उद्योजकांना आत्मनिर्भर भारत बनविण्याची भरपुर संधी आहेत याचा पुरेपुर फायदा करून घेणे शक्य आहे. अशा परिस्थितीत उद्योजकांनी चिकाटीने प्रयत्न करण्याची, संकटावर मात करून सर्व उद्योजकांचा मार्ग सुखकर करण्यासाठी उद्योगजगतात विश्वास जागवण्याची गरज निर्माण झाली आहे. पंतप्रधानांच्या २० लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजची घोषणा वित्तमंत्री निर्मला सितारामन यांनी केली आहे. यामुळे सेवा उद्योगाला उत्पादन उद्योगाशी जोडले आहे. अशा परिस्थितीत पर्याय शोधण्याचे आणि चिकाटीने पर्यत्न करण्याची गरज आहे. या करिता पुढील अधार दिले आहेत. शेतीउत्पादनात वाढ होण्याकरीता शेतात काय पेरले पाहिजे. कोणत्या ऋतृमध्ये कोण्त्या वस्तुचे उत्पदन घेतले पाहिजे याचा विचार आता शेती उद्योजकांना करण्याची गरज आहे. उद्योगांना लागणारा कच्चा माल आणि त्या उद्योगातून निर्यातक्षम उत्पादन आणि व्यापार याचा विचार करूनच शेती उत्पादन होणे गरजेच आहे.

कोविडने उद्‌भलेल्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी रोजगार निर्मिती आणि राज्याला आर्थिकदृष्टया सृदृढ करण्याचा पर्यन्त यातुन झाला पाहिजे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला सुदृढ करण्यासाठी निर्यातक्षमतेची भूमिका महत्वाची ठरते. इतर देशाच्या तुलनेत भारताची निर्यात क्षमता कमी आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिकतेवर प्रतिकूल परिणाम घडून येत आहे. म्हणून देशाच्या निर्यात क्षमतेत वाढ आणि आयातीत घट करण्यचा पर्यन्त शासनपातळीवर झाले पाहिजेत. या करिता सेवा उद्योजकांना नेहमी प्रोत्सहित करणे गरजेच आहे. पंतप्रधानानी आत्मनिर्भतेचा जो नारा दिला त्यांचा पुरेपुर वापर करण्याची वेळ आता आली आहे.

४. शैक्षणिक सुविधेची उपलब्धता :– 'शाळा बंद पण शिक्षण आहे' हे कार्यक्रम राज्यसरकारनी अमलात आणले आहे. परंतू या कार्यक्रमाचा पुरेपुर फायदा फक्त श्रीमंत वर्गातील मुलांनाच होत आहे. कारण या करिता लागणाऱ्या सुविधा श्रीमंत व्यक्तीकडे उपलब्ध आहेत. परंतु **'शाळा बंद पण शिक्षण आहे'** हे कार्यक्रम यशस्वी करून घेण्यासाठी ज्या विद्यार्थ्यांच्या पालकाची स्मार्ट फोन घेण्याची आर्थिक परिस्थिती नाही अशा पालकांना स्मॉर्ट फोन, लॅपटॉप, कंम्पुटर, ईन्टरनेट ईत्यादी सुविधा उपलब्द करून दिल्यास **'शाळा बंद पण शिक्षण आहे'** त्याचा फायदा घेता येईल. व शैक्षणिक विषमता कमी करता येईल. अशाप्रकारे कोरोना–१९ चा प्रभाव फक्त भारतावरच पडलेला नाही तर संपुर्ण जगावर पडलेला आहे. या विषाणुचा नायनाट करून घ्यायचा असेल तर आरोग्य विभागाणी ठरवुन दिलेल्या नियमाचा काटेकोरपणे उपयोग करून घेतले पाहीजे.

संदर्भ :–

1. www.loksatta.com (01/06/2020)
2. Powered by: erelego.Com.
3. www.loksatta.com (02/06/2020)
4. www.loksatta.com (14/07/2020)
5. www.google.com
6. Business Today, 22 April 2020, Retrieved 24 April 2020.

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2020-21 3.2.1 (2)

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Issue - 01, January - June, 2021.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

- CONTENTS –

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Menstrual hygiene management among young women	Angha Tendulkar	...1
2.	Time to mind the widening gender gap in India	Sheetal Juneja	...4
3.	Work and working conditions of women	S. Vijay Kumar	...7
4.	Education in classical culture	Radheshyam Dipte	...11
5.	Work from home in the corona pandemic and need of......	Vinayak R. Sakharkar	...15
6.	Drought and Migration: exploitations of laborer's.....	Ambulgekar K. G	...19
7.	Impact of lockdown on rural poor people in Maharashtra	Jayant Ghatage	...23
8.	Human resource management in LIS	Prashant S. Pagade	...27
9.	Role of academic library in IT environment	Varsha M. Meshram,	...28
10.	New emerging teaching methods and the right of equal opportunity	Suyog S.Ingle	...30
11.	Social problems in India	Sushma Bageshwar,	...32
12.	Significance of eco-feminism in Indian novels in english	Balkrishna Kongre Kongre	...36
13.	Informal sector in Indian economy	Sadiq. N. Bagwan	...39
14.	भारतीय समाज एंव लैंगिक असमानता	अनिलकुमार गुप्ता	...41
15.	महात्मा फुले के दृष्टिकोण में शिक्षा	किरण नामदेवराव कुंभरे	...43
16.	गरीबी और अधिकारीताए, अवधारणाएं : एक विश्लेषण	प्रदीप गजभिये	...46
17.	निराला और राम की शक्ति पूजा	वेदिका यादणलाल बनोठे	...48
18.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत जातीची आर्थिक, राजकीय व सामाजिक समिक्षा	नलिनी आय. बोरकर	...50
19.	प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेच्या वापराबाबत लाभार्थ्यांची सद्यस्थिती	प्रदीप आर. भानसे	...53
20.	बालगुन्हेगारी: एक सामाजिक समस्या	राजेद्र यादवराव बारसागडे	...56
21.	आदिवासी समूहाच्या निवाऱ्यांसाठी शबरी घरकुल योजनेचे महत्त्व	राखी श्रीराम तुरस्कर	...59
22.	भारतीय परंपरागत शेती सुधारणा: काळाची गरज	संतोष मेंढेकर	...61
23.	जागतिकीकरणाचा ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	विजय आनंदराव दरवडे	...63
24.	'उमेद' चा गोंदिया जिल्हयातील महिला बचत गटांवर झालेला परिणाम	सिताराम उत्तमराव अनपट	...66
25.	माहिती अधिकार कायद्याचा इतिहास : एक अभ्यास	बी. आर. भोसले	...68
26.	भारतीय संस्कृतीचे सामाजिक अस्तित्वपतन: एक चिंतन	धनश्री राणे	...69
27.	उत्तर आधुनिक समाजातील माध्यमांची भूमिका	मिसाळ हनुमंत	...72
28.	कोविड–१९ पासून संरक्षण करण्यासाठी घ्यावयाची काळजी	नरेश पाडुरंगजी बोरकर	...76
29.	पंचायतराज योजना व भारतीय ग्रामीण विकास	रामु हिरामणजी उईके	...78
30.	पुणे शहरातील महिला पोलिसांची भूमीका व् दर्जा	राजुरकर सुमेध सुभाषराव	...80
31.	भारतातील बेरोजगारीचा दर व कोविड–१९ ची वर्तमान स्थिती	सी. पी. साखरवाडे	...82
32.	कोविड–१९ चे सामाजिक परिणाम	निशा अशोक कळंबे	...84
33.	शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये डिजिटल संग्रह विकास: एक आढावा	आनंद मलेवार, सुनिल कान्होलकर	...86
34.	पुलं च्या 'वंग चित्रे' हया प्रवास वर्णनातील कुटुंबसंस्था: काही निरीक्षणे	आर. आर. दिपटे	...88
35.	मोबाईलच्या अतिवापराचा युवा पिढीवरील परिणाम	तुलशिदास शामराव कोसे	...90
36.	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	माया बी. मसराम	...93
37.	मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव	मधुकर धुतुरे	.95
38.	कोविड काळात वृद्धांची काळजी: सामाजिक जबाबदारी	सुवर्णा कऱ्हाड, रविंद्र वाघ	98

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Volume – 10, Issue – 01, January - June, 2021/ ISSN 2278-3199/ ***Impact Factor – 7.264***

जागतिकीकरणाचा ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

डॉ. विजय आनंदराव दरवडे, *शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली जि. भंडारा. Email- vijaydarwade75@gmail.com*

गोषवारा:– *जागतिकीकरणामुळे सरकारी नियमाची अनेक क्षेत्र बदललेली आहेत. रोजगाराला चालना मिळेल अशा खाजगी क्षेत्राला पंसती क्रम देण्यात येत आहे. त्यातून गुंतवणूक, बाजारव्यास्था, विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा विशेष उपयोग उद्योगामध्ये करण्यात येते. यामुळे शहरी लोकसंख्येत भर पडत आहे. भारतातील बहुसंख्ये लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह हा शेतीवर अवलंबून आहे. शेती ही विशेषत: ग्रामीण भागातच केली जाते. अशावेळी शेतकऱ्यांना नैसर्गिक आणि महागाईचा सामना करावा लागत आहे. दुष्काळाचा मोठा फटका ग्रामीण शेतकऱ्याला पडतोच असे नाही तर भूमिहीन शेतमजुरांनाही रोजगार गमवावा लागतो. बहुराष्ट्रीय निगमाद्वारे लघु व कुटीर उद्योगांना स्पर्धा करावी लागत आहे. त्याचे दुष्परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला भोगावे लागत आहे. गरीब असलेला शेतकरी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अधिकच गरीब होत आहे. तर शहरी भागात भांडवली वस्तुमध्ये वाढ होत आहे. उद्योग क्षेत्रावर आणि इतर घटकावर जागतिकीकरणाचा परिणाम पडलेला आहे. ग्रामीण जनतेचे शहराकडे स्थलातरण वाढतच आहे. त्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होऊन शहरी लोकसंख्येत वाढ होत आहे.*

नवनविन युगामध्ये जागतिकीकरणाच्या सहाय्याने आर्थिक उन्नती करणे हे उद्दिष्ये डोळयासमोर ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे नौकरशाहीची पकड वाढली. कामगार संघटनांची अरेरावी वाढली. सरकारी उद्योगातून बाहेर पडण्याचे विचार सुरू झालेत. त्यातूनच बहूराष्ट्रीय कंपन्याचा उगम झाला व सेवटी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम घडून आलेत.

मुख्य शब्द: *आर्थिक विकास, लघु व कुटीर उद्योग, भातीय ग्रामीण शेतकरी आणि त्याचे स्थलातंरण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था.*

अध्ययन पध्दती:– प्रस्तुत संशोधनासाठी तथ्यसंकलनासाठी शोधपत्र, वर्तमानपत्र, पुस्तके, अहवाल, मासिके आणि वेबसाइट्स सारख्या दुय्यम स्त्रोत्रांचा उपयोग करण्यात आला.

संशोधनाचे उद्दिष्ये :– १. जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणारे परिणाम विचारात घेणे. २. ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येतील जागतिकीकरणामूळे निर्माण होणाऱ्या स्थलातरणाचे विश्लेषन करणे.

प्रस्तावना:– आधुनिक काळात गेल्या ५० वर्षापासून जागतिकीकरणाला सुरूवात झाली. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि अमेरीके सारख्या देशाच्या पुढाकाराने आंतरराष्ट्रिय मुद्रानिधी व जागतिक अधिकोष हयांना आर्थिक सहाय्यता ठेवण्यात येणाऱ्या अटीतुन जागतिकीकरणाची कार्यवाही करण्यात येत आहे. सरकारी नियमाची क्षेत्र बदललेली आहेत. स्वत: उद्योग न चालविता खाजगी (भांडवलदार) क्षेत्राला संपत्ती व रोजगारीला प्रोत्साहन मिळेल असे वातावरण तयार करणे, विज्ञान व तंत्रज्ञान हयातून विशेष उद्योगामध्ये गुंतवणूक करणे, बाजारव्यवस्थेमध्ये योग्य स्वरूपाचे कार्य करणे, उपभोक्त्या वर्गाचे हित साधणारी अर्थव्यवस्था निर्माण करणे, नियमन आणि देखरेख व्यवस्था निर्माण करणे ही सरकारची क्षेत्र आहेत. जागतिकीकरण हे खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन देणारी साधण आहेत.

भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्याचा उदरनिर्वाह हा शेतीवर अवलंबून आहे. दुष्काळासारख्या नैसगिक संकटामुळे शेती क्षेत्राचे अतोनात नुकसान होत आहे. आज देशातील अनेक भागात दुष्काळी परिस्थिती आहे. त्यामुळे संपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्था धोक्यात आली आहे. दुष्काळाचा मोठा फटका ग्रामीण शेतकऱ्याला पडतोच असे नाही तर भूमिहीन शेतमजुरांनाही रोजगार गमवावा लागतो. त्यातच देशानी स्विकारलेले जागतिकीकरण होय. बहुराष्ट्रीय निगमाद्वारे आईस्क्रिम, उदबत्या, खाद्य संसाधने, पेयजल ईत्यादी मध्ये लघु व कुटीर उद्योगांना स्पर्धा करावी लागत आहे. त्याचे दुष्परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला भोगावे लागत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते. शेती हा भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा महत्वाचा घटक समजल्या जातो. हरित क्रांतीमुळे अन्नधान्याच्या बाबतीत देश स्वयंपूर्ण झाला आहे. शेती हाच मुख्य आधार आहे. आज देषात बेकारीचा प्रश्न उग्र रूप धारण करीत आहे. अनेकांच्या हाताला काम मिळण्याची आवश्यकता आहे. परंतू रोजगाराच्या संधी कमी होत चाललेल्या आहेत. रोजगाराच्या संधी शेती क्षेत्रात निर्माण होऊ शकतात परंतू या शेतीकडे जागतिकीकरण ही व्यवस्था रोजगाराच्या संधी म्हणून बघताना दिसत नाही. गरीब असलेला शेतकरी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अधिकच गरीब होत आहे. (स्त्रोत: खरे सि.प. जागतिकीकरण: समस्या आणि अनुभव पेज क्र. २५३, २५५)

याउलट जागतिकीकरणामुळे देशातील शहरी भागात भाडवली वस्तु मध्ये वाढ होत आहे. त्याचा प्रभाव उद्योग क्षेत्रावर आणि इत्तर घटकावर पडलेला आहे. जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यामुळे शहरीकरणात वाढ झाली. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्यात, नवनविन वस्तुची निर्मिती झाली. यातच ग्रामीण जनतेचे शहराकडे स्थलातरण वाढतच आहे. त्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होऊन शहरी लोकसंख्येत वाढ होत आहे हे पुढील तालिकेवरून लक्षात येते.

महाराष्ट्र आणि भारतातील ग्रामिण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

अ.	वर्ष	महाराष्ट्र राज्य		भारत	
		ग्रामीण लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्या	ग्रामीण लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्या
१	२००७ ते २००८	५५,७७८ (५७.५७ टक्के)	४१,१०१ (४२.४३ टक्के)	७,४२,४९१ (७२.१८ टक्के)	२,८६,१२० (२७.८२ टक्के)
२	२०१३ ते २०१४	६१,५५६ (५४.८० टक्के)	५०,८१८ (४५.२० टक्के)	८,३३,७४९ (६८.८६ टक्के)	३,७७,१०६ (३१.१४ टक्के)

(स्त्रोत:–अर्थ व साख्यिंकी संचालनालय नियोजन विभाग, महाराष्ट्रशासन, भारत)

उपरोक्त सारणीवरून लक्षात येत आहे की, २००७–०८ च्या तुलनेत २०१३–१४ मध्ये महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण लोकसंख्या २.७७ टक्यांनी कमी होऊन शहरी लोकसंख्येत वाढ २.७७ टक्यांनी होत आहे. तसेच भारत देशाची ग्रामीण लोकसंख्या ३.३२ टक्यांनी कमी होऊन शहरी लोकसंख्येत ३.३२ टक्यांनी वाढ होत आहे. याचे कारण म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरी जागतिकीकरणाचा पडलेला प्रभाव होय असे बोलल्या जात आहे.

२०११ च्या जनगणने नुसार ग्रामीण लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण ६८.८४ टक्के आहे. तर शहरी लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण ३१.१४ टक्के आहे. एका संशोधनानुसार २०२५ पर्यंत ४२.५० टक्या पर्यंत जाऊ शकतो. शहरी भागातील जन्मदर कमी आसला तरी ग्रामीण स्थलातरण हे प्रमुख कारण आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे शहरी जीवनाचे आकर्षण, कुपोषण, दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव, ग्रामीण व्यवसायाला लागलेली उतरतीकळा, शेती उत्पादकतेतील

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

अनिश्चितता, वाढती बेरोजगारी, ग्रामीण व्यवसायासाठी अपुरे भाडवल, कुशल कौशल्याचा अभाव हे मुख्य कारण होय. (स्त्रोत, खरे सि.प. जागतिकीकरण : समस्या आणि अनुभव पेज क्र. २५८)

नवनविन युगामध्ये जागतिकीकरणाच्या साहाय्याने संपूर्ण जगाची आर्थिक उन्नत्ती करणे हे उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवले आहे. उत्पादन यत्रणा सज्य असताना मागणीचा प्रभाव कमी पडते. म्हणून येणाऱ्या मंदिर, पूर्णरोजगारासाठी अर्थव्यवस्थेत सक्रिय हस्तक्षेप व प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे धोरण १९५० च्या दशकात अमलात आणले. परंतू त्यामूळे नौकरशाहीची पकड वाढली. कामगार संघटना स्वार्थी बनून अरेरावी झाल्यात. सरकारी उद्योगाच्या वित्तीय गरजा भागविण्यासाठी वाढत्या कर्जाची उभारणी करावी लागली. त्यावेळी खाजगी उद्योगाची (उपक्रमशीलतेची) कुंचबना होऊ लागली. अशा विविध कारणांमुळे सरकारने उत्पादन क्षेत्रातून बाहेर पडण्याचे विचार सुरू झालेत. यातच अनेकाकडून संमर्थनही मिळूलागले आहे. १९७० च्या दशकात बेकारी, दुष्काळ, भाववाढ हया सारख्या संकटाना तोंड दयावे लागले. राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणे अयशस्वी ठरू लागलीत. हयाच काळात बहूराष्ट्रीय कंपन्या वाढीस लागल्या व त्यातूनच जागतिकीकरणाने जोर धरला आहे.

जागतिकीकरणाचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील अनुकूल परिणाम :–

१) **राहणिमान उच्चावतो:–** जागतिकीकरणामुळे ग्रामिण भागात उच्च **शिक्षण** घेतलेल्यांची संख्या वाढत आहे. त्यामुळे त्याच्या संस्कृतीत बदल होऊन राहनिमाणात सुधारणा होत आहे. ज्या शेतकऱ्याचा मुलगा उच्चशिक्षण घेऊनही जर त्याला नौकरी मिळाली नाही तर तो आपले अनुभव कृषि व्यवसायात वापरतो. त्यामुळे त्याचे जीवनमान सुधारते. आज आधुनिक युगात इंटरनेटच्या सुविधा उपलब्ध झाल्यात त्याचा वापर आणि उपयोग तो आपल्या कृषी उद्योगात करतो. त्यामुळे शेतीलापुरक व्यवसाय (बकरी पालन, पशुपालन, कुक्कुट पालन, ईत्यादी) करतो. त्यामुळे त्याच्या राहनिमाणाच्या दर्जा सुधारू लागतो.

२) **संस्कृतीची देवान घेवान:–** जागतिकीकरणामुळे भौतिक अंतर कमी झालेले आहे. ग्रामिण शेतकरी हा शहरी भागाच्या सान्निध्यात येत असल्यामुळे त्याच्यात प्रदर्शन प्रभावाचा प्रभाव वाढीस लागलेला आहे. त्यामुळे ग्रामीण व्यक्ती हा शहरातील व्यक्तीसारखे आपले जीवनमान ठेवण्याचा प्रयत्न करित आहे. आपल्या पाल्याने उच्चशिक्षण घ्यावे याकरिता तो आपल्या पाल्याला शहरात शिक्षणसाठी पाठवितो. तो पाल्य त्या वातावरणात वावरत असल्यामुळे त्याच्या बोली भाषेपासून ते ईतर सर्व अनुभवात बदल घडून येतात. त्याचा अनुभव त्याच्या संस्कृतीवर होत असते.

३) **आर्थिक विकासाला चालना:–** मुक्तअर्थव्यवस्थेमुळे सर्व देश एकमेकाच्या सानिध्यात आले. तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्या वाढीस लागल्यामुळे ग्रामीण शेतीतुन उत्पादित होणाऱ्या कच्चा मालाची मागणी वाढू लागली. त्यात कृषी उद्योग विकासला चालना मिळली. आज शेती व्यवसायामध्ये नवनविन तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे. त्यामुळे कृषी उत्पादकतेत वाढझाली. परिणाम आर्थिक विकासाला चालना मिळू लागली.

४) **प्रदर्शन प्रभाव:–** जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत समाजातील व्यक्ती काही चैनिच्या वस्तूचा उपभोग घेत असतात. तर त्याच समाजात राहणारा ग्रामीण समाज कि ज्याचे उत्पन्न कमी आहे. असे व्यक्ति सुध्दा चैनिच्या वस्तूंचा उपभोग घेण्याची इच्छा करतात. आज झोपडपट्टीत सुध्दा रेडीओ, टीव्ही, स्कूटर, मोबाईल ईत्यादीचा वापर होताना दिसतो. याला प्रदर्शन प्रभाव म्हणतात. हा जागतिकिकरणाचा प्रभाव होय.

जागतिकीकरणाचे ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवरील प्रतिकूल परिणाम :–

१) **सर्वसामान्य घटकांवर परिणाम:–** भारतिय अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच स्तरावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडलेला आहे. या जागतिकीकरणामुळे अनेकांना फायदा तर काही बहुसंख्य जनतेला तोटा सहन करावा लागत आहे. याचा अर्थ श्रीमंत (भांडवलदार) वर्गाला फायदा दिसून येतो. तर त्याही पेक्षा जास्त संख्या जागतिकीकरणाचे बळी ठरलेले आहेत. मग या जागतिकीकरणात बळी कोण? तर त्याचे उत्तर आहे. शेतकरी वर्ग, कामगार, सर्वसामन्य माणूस, ग्रामिण व्यक्ती, छोटा व्यापारी, कारागीर, इत्यादी स्वरूपाचे छोटे–छोटे जनसमुह हे जागतिकीकरणाचे बळी ठरले आहेत. बहुसंख्य समूह मुख्य प्रवाहात आलेला दिसत नाही. त्यांना आरक्षणाच्या माध्यमातून मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केले जात आहे. आता कुठे त्यांना आरक्षणाचे लाभ मिळत आहे. परंतू तेही जागतिकीकरणात हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न होत आहे.

२) **आर्थिक विषमतेत वाढ:–** जागतिकीकरण अर्थव्यवस्थेत गरीबाला अधिक गरीब बनविले जात आहे. तर श्रीमंताला जास्त श्रीमंत बनण्यास वाव मिळत आहे. यामुळे निर्माण झालेले दारीद्रयाचे चित्र, दु:ख, गरिबी, निकृष्ठ आरोग्य, कुपोषण, निकृष्ठ राहणिमान, उच्चशिक्षणाचा अभाव, बेरोजगारीचा प्रश्न ईत्यादी बाबतीत जागतिकीकरणातील आर्थिक विषमता अनुभवास मिळते. जागतिकीकरणाचा देशातील सर्वच भागाला फायदा होत आहे. परंतु त्यातुलनेत शहरिविभागाला अधिक फायदा मिळत आहे.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील अंदाजपत्रकातील खर्च कमी केला. ग्रामीण क्षेत्रातील बहूसंख्य जनता सार्वजनिक क्षेत्राचा लाभ घेत असतात. नवे रोजगार निर्माण होत नसल्याने दारिद्रय आणि बेरोजगारीत वाढझाली. गुणवत्ता आणि कर्तृत्व या गोंडस अभिवचनाने नवनविन तंत्रज्ञान त्यांच्यापुढे ठेवली की, ग्रामिण जनता तिथपर्यंत जाऊच शकत नाही. ग्रामीण जनतेचे सुख दु:ख प्रसार माध्यमातुन प्रकाषित केल्या जात नाही. पांढरपेशी शहरी जनतेची लैंगिक विकृतीचे गोडवे जागतिकीकरणाच्या विकासाचे गोडवे दर्शविले जातात. अशा परिस्थितीत ग्रामीण खेडी भकास होत आहेत. विकासाचे वारेच नव्हेतर वादळ उठवितात. हे वादळ ग्रामीण जिवनाला उद्ध्वस्त करणारी ठरत आहे. आणि म्हणूनच आर्थिक विषमता उभि आहे. या जागतिकीकरणाचे प्रतिकूल परिणाम भारतिय समाज जीवनावर होत आहे.

३) **ग्रामीण विस्थापितांचा प्रश्न:–** मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे प्रमाण वाढले. सरकारचे सेझ सारखे प्रकल्प, मोठ मोठे कारखाने, मोठे प्रकल्प, धरणे, रस्तारूंदी करण ईत्यादीमुळे नागरीकांच्या विस्थापीतांचा प्रश्न निर्माण झाला. जागतिकीकरणातूण भांडवलदार वर्गाला एकाधिकार शाहीचे नवे स्वातंत्र्य बहाल केले. सर्वसामान्य नागरीक मानवी हक्कापासून दुर जाऊ लागला विस्थापीतामूळे स्वत:चे घरदार, शेती, संपत्ती सोडून जावे लागत आहे. त्याचे परिणाम आत्महत्येत होत आहे. म्हणजेच जागतिकीकरणामूळे विस्थापित गरीब वर्गाचा गंभिर प्रश्न निर्माण झाला

४) **हस्तकलेच्या व्यवसायाला उतरती कळा:–** जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून विकासाचे विविध कार्यकम राबविले जात आहेत. त्यामुळे देशाचे स्वरूप बदलून गेले जुन्यापुराण्या आर्थिक संस्था नष्ट होऊन नवीन संस्था निर्माण झाल्यात या नवीन संस्था नव–नविनतंत्रज्ञानाचा वापर करून कमि रोजगारात आणि कमी कलावधीत ज्यास्त उत्पादन घेतल्या जात आहे. भांडवलप्रधान तंत्रानि निर्माण केलेल्या चांगल्या दर्जाच्या मौलेवान वस्तूकमी खर्चात उपलब्ध होत आहेत. त्याचा वापर आणि उपयोग वाढीस लागले आहे. त्या वस्तूच्या मागणीत वाढ होत

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

आहे. त्यामूळे ग्रामीण भागात तयार होणाऱ्या हस्तकलेच्या वस्तूची मागणी नाहीशी झाली आहे. आज हस्तकलेच्या वस्तू तयार करणाऱ्या कारागिरावर उदा. मातिचे भांडे तयार करणारा कुंभार, बांबुपासून वस्तु तयार करणारा करंडी, लाकडा पासून शेती औवजारे तयार करणारा खाती· ईत्यादी समाजावर जागतिकीकरणाचा प्रतिकूल परिणाम होऊन हस्तकलेच्या व्यवसायाला उतरती कळा निर्माण झाली.

५) **मोठया उद्योगाशी स्पर्धा:–** जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील कुटीर व लघु उद्योगामधिल उत्पादने मोठया उद्योगातिल उत्पादनाशी स्पर्धा करू शकत नाही. त्याकारणाने लघु व कुटीर उद्योग अडचणीत आले आहेत. मोठया उद्योगातील तयार होणाऱ्या वस्तु उत्पादनाचा खर्च कमी येत असल्यामुळे त्या वस्तु कमी किंमतीला विकल्या जातात. त्यातुलनेत लघु व कुटीर उद्योगमध्ये तयार होणाऱ्या वस्तूला मागणी कमी असते. कुटीर व लघु उद्योगतील उत्पादन मोठया उधोगाशी स्पर्धा करू शकत नाही.

६) **पर्यावरणाचा–हास:–** जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणाचा –हास होत आहे श्रीमंत देश गरीब देशात प्रदुषण निर्माणकरणारे कारखाने सुरू करतात. ग्रामीण अर्थव्यवस्था असलेल्या देशातील जंगल व खाणीचे नुकसान केले जात आहे. पर्यावरणाचा समतोल राखला जात नाही. जागतिक व्यापार संघटनेचा व्यापार विषयक करारामुळे ग्रामीण शेतकरी, कामगार व पर्यावरणावर प्रतिकुल परिणाम होत आहे.

शिफारशी :– १. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेती विकासासंबंधी उद्योगाची निर्मिती करण्यात यावी. २. ग्रामीण शेतकऱ्याच्या शेती उत्पादनाला योग्य बाजारभाव मिळण्यासाठी सरकारने सुव्यवस्थित नियोजन करण्यात यावे. ३. जागतिकीकरणामूळे जे नवनविन आधुनिक तंत्रज्ञान विकसीत झालेले आहेत. ते तंत्रज्ञान हाताळण्यासाठी योग्य प्रशिक्षणाची व्यवस्था करून शेतकऱ्याच्या ज्ञानात भर घालण्यात यावे. ४. ग्रामीण शेतकरी हा गरीब असतो. तो मोठे भांडवल उभारू शकत नाही. असावेळी शेतकऱ्यांना मुबलक व्याज दरावर भांडवलाची उपलब्दता सरकारने करून दयावे.

संदर्भ :–

१. अर्थ व साख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, भारत (२००७–०८)
२. अर्थ व साख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, भारत (२०१३–१४)
३. भोसले के. एम., काटे के. बी., जागतिक अर्थव्यवस्था, फडके प्र. कोल्हापूर.
४. दुभाषी पदमाकर ''जागतिकीकरण, उदारीकरण व अर्थकारण
५. गायकवाड शरद, शिंदे सुनिल – जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य.
६. मुलाटे वासुदेव, ग्रामिण साहित्य : स्वरूप व दिशा
७. झामरे जी. एन., 'भारतिय अर्थशास्त्र, विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र'' पिपळापुरे ॲन्ड कं. पाब्लिशर्स – नागपूर
८. https://www.google.com
९. https://en.wikipedia.org/wiki/Special_economic_zone

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2021-22. 3.2.1 - (1)

THE CONTRIBUTION OF THE SPECIAL ECONOMIC ZONE TO THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF INDIA

Dr. Vijay Anandrao Darwade
Department of Economics
Shyamrao Bapu Kapgate Arts College Sakoli Ta-Sakoli Dist- Bhandara

Abstract:

The Special Economic Zone is a 'duty-free' area located within the geographical boundary of the country, which is considered similar to foreign areas in terms of trade operations, duties, and tariffs. It is an industrial sector that is generally blessed with liberal economic policies and international-level infrastructure and needs to attract investors. Objectives the main objective of these sectors is to increase the country's exports and earn foreign exchange so that the balance of payments remains positive. The main objective of the establishment of Special Economic Zones is to encourage them to strengthen their hold in the international market by making rebates in Central Sales Tax and Service Tax etc. by making the goods produced by them cheaper.

Special Economic Zones are established at such places where ports, airports, etc. are located so that import-export can be made possible easily. In this, there is a provision of housing, educational institutions, various offices, telecommunication, and entertainment facilities along with land for the industrial world. The Parliament has passed the Special Economic Zones (Amendment) Bill, 2019 so that trusts can set up units in Special Economic Zones (SEZs). It was the first law to be passed by the newly formed 17th LokSabha. It replaces the Special Economic Zone (Amendment) Ordinance 2019 promulgated in March 2019 and amends the SEZ Act 2005. The purpose of this research is to study the contribution of the special economic zone to the industrial development of India, to know the benefits and problems of special economic zones in India, and to know the contribution of Special Economic Zones in economic development.

Keywords: Special Economic Zone, Economic Development, Industrial Development in India.

Data Collection Method Used for Research:

The research paper depends on secondary data like newspapers, books, reports, magazines, and websites.

The Objective of Research:

1) To study the contribution of the special economic zone to the industrial development of India
2) To study thebenefits and problems of special economic zones in India
3) To know the contribution of Special Economic Zones in economic development

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli Dist. Bhandara

Introduction:

The plan to set up a Special Economic Zone on 1 April 2000, with the goal of increasing export in India, was presented by the then Commerce Minister, Mr. Murasolimaran. The provisions of this policy of April 1, 2000, were legalized by the government by passing the Special Economic Zones Bill in Parliament in June 2005, as well as by the Ministry of Commerce in February 2006; a notification regarding its rules and provisions was issued. The Special Economic Zone in India has been established in view of the immense success of the Special Economic Zone in China.

Special Economic Zone:

A Special Economic Zone or SEZ (SEZ) refers to a specifically defined geographical area from which trade, economic activity, production, and other commercial activities are carried out. These areas are developed to encourage commercial activities keeping in mind the special economic rules and regulations within the border of the country. India is one of the top countries, which established such geographical units specifically to promote industry and trade activities.

Main objectives of Special Economic Zones:

- Conducting additional economic activities
- Promotion of export of goods and services
- Encourage investment from indigenous and foreign sources.
- Generation of employment opportunities
- Infrastructure Development

Types of Special Economic Zones:

There are five major types of Special Economic Zones: -

- Free-Trade Area (FTZ)
- Export Processing Zone (EPZ)
- Free Zone / Free Economic Zone (FZ / FEZ)
- Industrial Parks / Industrial Estates (IE)
- Free ports
- Bonded Logistics Park (BLP)
- Urban Enterprise Zone

China developed the first Special Economic Zone in 1978, which was created to deal with problems related to land ownership and labor. At present, China's objective is to attract foreign investment through SEZs.The main reason for China's success is the following. All Special Economic Zones in China are completely under government control. 40% of the total exports are through Special Economic Zones. Non-arable land is available in China in comparison to India where it is possible to develop base infrastructure related to SEZ easily. The law relating to acquisition in China is simpler than in our country.

In the last few years, in India, not only in the economic world but also in the political world, the plan which has received widespread support, as well as wide opposition, is - Special Economic Zone or Zone. If farmers are opposed to special economic zones, then a group of economists who are supportive of industrial progress also support their establishment.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ......
Dt. ......
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

As a result of this opposition and support, the Special Economic Zone has been in the news for many years. The Special Economic Zone, whose English synonym is the Special Economic Zone (SEZ or SEZ), is called the Special Industrial Zone, which is developed with special economic regulations in mind to encourage trade, economic activity, production, and other business activities.

The minimum area of a special economic zone should be 1000 hectares while the area of a single commodity special economic zone should be 100 hectares. Due to the non-availability of large tracts in the hilly states, an area of 200 hectares has been mandated to make the Special Economic Zone multi-productive and 50 hectares for a specified area. The entire project is submitted to the concerned state government along with the application for the establishment of a Special Economic Zone. The state government, after considering it, sends it to the Union Ministry of Commerce for its approval. A Ministry Committee of the Ministry of Commerce considers this application and gives its final approval.Whereas the necessary infrastructure, products, and allied units give consent to the committee constituted under the chairmanship of the Development Commissioner of the State Government. It is the responsibility of the state government to provide the necessary land for the establishment of Special Economic Zones.

These areas range from 10 to 10,000 hectares or more. These areas have excellent facilities like infrastructure, buildings, factory energy, roads, transport, communication, etc. Special Economic Zones are established in almost all developed countries.

SEZs can be set up by any private, public or joint sector undertakings, as well as foreign companies are also allowed to set up, Noida in Uttar Pradesh, Falta in West Bengal, Kandla, and Surat in Gujarat, Examples of SEZs are Shalaru in Maharashtra, Chennai in Tamil Nadu, Visakhapatnam in Andhra Pradesh.

The Contribution of the Special Economic Zone to the Industrial Development of India:

In this new Act of Special Economic Zone, provision has been made for tax exemption for units of Special Economic Zone and the companies developing it. SEZs are being constructed not only by the Center but also by the State Governments and private companies. For this, some states like Punjab, Gujarat, Haryana, Madhya Pradesh, and Tamil Nadu have also enacted State SEZ Acts.

In addition, several other states have also formulated state SEZ policies. As per the Special Economic Zones Act, 2005, there is a provision of 100% exemption in tax for the five years of commencement of the Bali units established in the SEZ and 50% for the next five years thereafter. A provision of 100% income tax exemption has also been made for those developing SEZs for a time frame of 10 to 15 years. The purpose of this Act is to officially empower SEZs and provide autonomy so that cases related to SEZs can be disposed of at the earliest. For this, world-class facilities related to import-export are provided in these areas.

After this Act, Special Economic Zones (Amendment) Rules, 2006 Special Economic Zones (Amendment) Rules, 2007 Special Economic Zones (Second Amendment) Rules, 2007

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Under the guise of Special Economic Zone, the land mafia can be active in grabbing the land in the name of housing education, institute, and commerce policy. From the situation so far, it is clear that most of the Special Economic Zones have been established at such places which are already developed, so the development of the backward areas has remained a dream. 'The Special Economic Zone will generate employment on a large scale, it was said earlier but it is a subject of research because only a few people have got employment due to the use of modern technology in the name of productivity and quality.

Suggestions:

- In the Special Economic Zone Rules, the government has mentioned the minimum amount of land required. However, it did not specify the maximum figure of land that could be acquired. As a result, more land was being occupied than required. There should be a maximum as well as a minimum limit.
- In the case of IDPs in a multi-product Special Economic Zone (Special Economic Zone for various products), the developer leases the land instead of buying it. This will guarantee a definite income to the displaced. Also, if the Special Economic Zone fails, the farmers will get their land back easily.
- Labor laws do not apply to industries in the Special Economic Zone. They too should be brought under the purview of labor law.
- Some commercial and residential complexes that developers will develop in Special Economic Zones should be made available to the displaced at a concessional rate.
- Clear standards should be set for industrial and non-industrial activities and they should be implemented in their entirety.
- Exports of food items and manufactured goods do not decrease or increase prices in the domestic market, so the government will have to pay special attention to this.
- With the establishment of Special Economic Zones, the government provisions for rehabilitation of displaced people, proper employment arrangements should be made more effective.
- Special economic zones should not be allowed to become an arena of politics.

References:

Books:

1) Poonam Arora,Special Economic Zone in India,LAP LAMBERT Academic Publishing (February 22, 2016)
2) Kalpeshkumar L. Gupta,Special Economic Zones in India: An Overview of Special Economic Zones in India,LAP LAMBERT Academic Publishing (March 20, 2012)
3) J ShweHein,Thilawa Special Economic Zone and Industrial Development in Myanmar: The Cost-Benefit Analysis of SEZ,Independently published (January 4, 2021)
4) Geeta Das,Special Economic Zones (SEZs) in India: Lessons from China,New Century Publications (June 30, 2009)
5) Aradhna Aggarwal, "Social and Economic Impact of SEZs in India," OUP Catalogue, Oxford University Press, 2012.
6) S. S. Reddy , Agricultural Economics ,Oxford (1 January 2008)

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

7) Ramesh Singh, Indian Economy (For Civil Services Examination), McGraw Hill Education (India) Private Limited, Chennai 6th Edition

Newspaper: *Times of India, Lokmat, DainikBhaskar,Navbhart.*

Websites:

- *https://www.cag.gov.in/uploads/download_audit_report/2014/Union_Performance_Dept_Revenue_Indirect_Taxes_Special_Economic_Zones_SEZs_21_2014_chapter_6.pdf*
- *https://www.drishtiias.com/hindi/hindi/daily-news-analysis/special-economic-zone*
- *https://www.drishtiias.com/hindi/daily-updates/daily-news-analysis/special-economic-zones-amendment-bill-2019*
- *https://www.ibef.org/download/SEZs-Role-in-Indian-Manufacturing-Growth.pdf*
- *http://www.legalserviceindia.com/article/l251-Special-Economic-Zone.html*
- *https://worldinvestmentreport.unctad.org/world-investment-report-2019/chapter-4-special-economic-zones/*
- *https://en.wikipedia.org/wiki/Special_economic_zone*
- *https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/4103.pdf*
- *https://blog.ipleaders.in/special-economic-zone-role-impact-international-business-environment/*
- *https://www.eastasiaforum.org/2016/02/19/special-economic-zones-in-india-growth-engines-or-missed-opportunity/*
- *https://www.ucl.ac.uk/bartlett/development/sites/bartlett/files/migrated-files/WP145_0.pdf*
- *https://www.csa.iisc.ac.in/~nv/20Chap5-SEZ.pdf*

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2021-22 - 3.2.1

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 327 (CCCXXVII)
ISSN : 2278-9308 November, 2021

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November- 2021

SPECIAL ISSUE CCCXXVII (327)

Current Indian Economy: Challenges, Opportunities and Policies

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande

Editor
Dr. Liladhar Kharpuriye
Head, Department of Economics
BSWM, Mohpa

Dr. Gajanan Somkuwar
Head, Department of Economics
BSWACC, Khaperkheda

Dr. Satish Jadhao
Head, Department of Economics
NPSM, Mowad

Aadhar International Publication

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

40	भारताच्या आर्थिक विकासात समस्या व संधी **डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावंडे**	199
41	पर्यावरण संतुलनात प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचे योगदान **डॉ. विजय आनंदराव दरवडे**	202
42	A Review of Modi Government Brought in New Farm Laws to Double Farmers' Income **Dr.Manik Uttam Borhade**	209
43	Environment And Young Generation **Dr. Mangala Ambadkar**	212
44	Current Indian Economy : Challenges, Opportunities And Policies **Dr.Sachin Kadu**	220
45	Economic Growth and Employment Scenario **Hemraj Choudhari**	223
46	Maharashtra State Electric Vehicle Policy 2021 Announce **Prof. Vinay D. Kawade**	226
47	Atmanirbhar Bharat -The Way For Job Creation **Dr. Amarjeet Kaur**	229
48	Study of human wildlife conflict **Dr. Kavita Mate**	234
49	A Study on Factor affecting Retail Sector in India: Pre and Post Covid Mandatory Confinement. **Dr. Sandip M. Khanzode**	237
50	Nature and Scope of Commercial Banks in India **Dr. Sanjay B. Rachalwar**	244
51	A study of saving and investment of college teacher employees (Grantable) in Pune city **Dr. Shivaji Murlidhar Kakade**	248
52	A Study On Factors Affecting Performance Of Rural And Urban Areas Higher Education Student. **Dr. Nitin W. Jaswante**	253
53	Contribution of Service Sector in Indian Economy **Dr. Usha Daigavane (Awachat)**	258
54	Current Account of Indian Balance of Payment: An Assessment 2011-2020 **Manoj Makarand Jantre**	264
55	The Study Of Role Of Indian Government Policies In Rural Development **Ganesh Gopalrao Dandekar**	272
56	A study on Commerce higher Education **Prof. Kishor N. Tayade**	278
57	Indian Travel & Tourism **Prof. Dr. Siras Bhaiyalal Katmusre**	282
58	Weightage Of Mgnrega In Rural Development With Reference To Gondia District **Mr. Vijay P Rahangdale**	297
59	A review of Women's Entrepreneurship: Issues and Policies **Dhanapune Sonal Vasantrao**	305
60	Improving Internal Communication In Retail **Dr. Ishawar Wagh**	310
61	Knowledge Economy Of India **Dr. M. V. Kolhe /Dr. D. W. Deote**	316
62	Implementation challenges of Rural development area **Dr. Dilip Chavan**	323

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara
Sakoli, Dist. Bhandara

पर्यावरण संतुलनात प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचे योगदान

डॉ. विजय आनंदराव दरवडे
सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली ता. साकोली जि. भंडारा–४४१८०२
ईमेल–आय डी:–vijaydarwade75@gmail.com
मोबाईल नंबर:– ९४०३०७०१५६

गोषवारा :–

संशोधन कार्यपुर्ण करण्याकरीता, प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजने संदर्भातिल माहिती जाणुन घेण्याकरीता निरीक्षण आणि प्रश्नावलीद्वारा तथ्यसंकलन करण्यात आले.भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १ मे, २०१६ रोजी उत्तर प्रदेशातल्या बलियातून 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजने' ची पहिलीच घोषणा केली होती.आरोग्य सुरक्षिततेसाठी स्वयंपाकाकरीता स्वच्छ इंधन एलपीजी चा पुरवठा करणे, प्रदुषित स्वयंपाक घर किंवा असुरक्षित ठिकाणी जळावू लाकडे गोळा करण्यास त्यांना दयावी लागणारीवेळ.पर्यावरण प्रदृषण,चुलिवर स्वयंपाक करणाऱ्याची संख्या, गॅसवर स्वयंपाक करणाऱ्याची संख्या, कमी होत चाललेली वृक्षतोड आणि त्यातून पर्यावरण संतूलन, सामाजिक व आर्थिक लाभ,उद्देश गरीब भारतासाठी आरोग्य आणि आर्थिक उन्नोत्तीचा दर वाढविणे. आणि त्यातून पर्यावरण संवर्धन राखणे होय.

संशोधन विषयाचा परिचय :–

'प्रधानमंत्री उज्जवला योजनेचा मुख्य उद्देश स्त्रीया व मुले यांच्या आरोग्य सुरक्षिततेसाठी स्वयंपाकाकरीता स्वच्छ इंधन एलपीजी चा पुरवठा करणे. त्यामुळे त्यांच्या आरोग्याशी कुठलीही तडजोड न करता, प्रदुषित स्वयंपाक घर किंवा असुरक्षित ठिकाणी जळावू लाकडे गोळा करण्यास त्यांना जावे लागणार नाही. या योजनेअंतर्गत पुढील तिन वर्षात दारिद्रय रेषेखालील कुटूबांना १६००/रू. एलपीजी जोडणी करीता देण्यात येईल. व यातुन महिला सबलीकरण, विशेषत:ग्रामीण भारतातील घरातील दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबे निश्चित करण्यात येतील. दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबांना आठ कोटी एलपीजी जोडण्या देण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट सप्टेंबर,२०१९ अखेर साध्य झाले आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यात एकूण ४४.३८ लाख एलपीजी जोडण्या उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. कोविड–१९ महामारीमध्ये केंद्र शासनाने 'प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज' योजना सुरू केली आहे. या योजनेंतर्गत एलपीजी सिलेंडरचे तीन रिलीफ मोफत देण्यात आले. ऑगस्ट, २०२० पर्यंत देशात १३.०६ कोटी सिलेंडर रिफिल्स प्रधानमंत्री उज्जवला योजनेतील लाभार्थ्यांना वितरीत करण्यात आले आहेत. त्यापैकी राज्यात ७३.२४ लाख रिफिल्स वितरीत करण्यात आले आहेत.

ग्रामिण आणि शहरी भागातील जे कुटुंब दारिद्रय रेषेखाली आहेत. अशा व्यक्तिना मोफत गॅस कनेक्शन देण्याचा मानस त्यावेळी घेण्यात आला. यात जवळपास ८००० कोटी रू. बजेट ठेवण्यात आले. व त्याच वेळी भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १ मे, २०१६ रोजी उत्तर प्रदेशातल्या बलियातून 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजने' ची पहिलीच घोषणा केली होती. तर दुसरी घोषणा दिनांक १० ऑगस्ट, २०२१ रोजी पुन्हा 'प्रधानमंत्री उज्वला योजने' ची २.० म्हणजेच या योजनेचा दुसरा टप्पा देशात राबविण्यात येईल. अशी घोषणा व्हिडीओ कॉन्फरन्सद्वारे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी दिली. या योजनेचा मुख्य उद्देश गरीब भारतासाठी आरोग्य आणि आर्थिक उन्नोत्तीचा दर वाढविणे. आणि त्यातून पर्यावरण संवर्धन राखणे होय.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli. Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ....
Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

ISSN : 2278-9308
November, 2021

स्वयंपाक घरात गॅसचा उपयोग केल्यामूळे देशातील ग्रामीण महिलांचे स्वास्थ सुदृढ होत आहे. यामध्ये खेदाची बाब हि की ग्रामीण भागात बऱ्याच प्रमाणात जलावु लाकुड आणि इतर वन उत्पादन जाळण्यासाठी व्यापक प्रमाणात उपयोग केल्या जात होता. त्यामुळे पर्यावरण प्रदूषण उत्पन्न होत आहेत. प्रधानमंत्री उज्जंवला गॅस योजना हि पर्यावरणाचे प्रदृषण कमी करण्यास उपयोगि ठरते आहे.

जंगलतोड हा मानवी क्रियाकलापांचा थेट परिणाम आहे. ज्याने पृथ्वीवरील जंगले मोठया प्रमाणात उधळली. यामुळे निर्माण होणारे नुकसान हे स्थानिक, प्रादेशिक आणि अगदी ग्रह—स्तरावरही खूप मोठे आहे. जंगलतोडझाल्यामूळे होणारे विघटन यामुळे हायड्रॉलिक चालकता आणि पाण्याचा साठा, यासारख्या मातीचे गुणधर्म कमी होतात. त्यामूळे पाणी आणि उष्णता शोषण्याचे कार्यक्षमता कमी होते. त्यामूळे पर्यावरण प्रदूषणात वाढ होत आहे.

आपल्या देशामध्ये स्वयंपाक तयार करण्यासाठी गॅसचा उपयोग बऱ्याच दिवसापासून केल्या जात आहे. गॅस हे इंधन इतर इंधनापेक्षा स्वच्छ इंधन आहे. देशामध्ये इंतर इंधनामध्ये कोळसा, लाकुड, मातिचा तेल, गॅस, पेट्रोल, डिझेल ईत्यादी उपयोगात आणले जाते. या पैकी गॅस इंधन हे प्रभावी इंधन आहे. सर्वात लवकर आणि प्रभावी ऊर्जा गॅसपासून प्राप्त होते. एकंदरीत गॅसचा उपयोग सरळ आणि सोपा आहे. एवढेच नव्हेतर ईतर इंधना सारखा या इंधनापासून पर्यावरण प्रदूषण होत नाही. व वेळेची बचत होते. गॅस इंधन हे स्वयंपाकासाठी व आरोग्यासाठी कमी हानिकारक आहे.

ग्रामिण आणि शहरी भागातील जे कुटुंब दारिद्रय रेषेखाली आहेत. अशा व्यक्तिना मोफत गॅस कनेक्शन देण्याचा मानस त्यावेळी घेण्यात आला. यात जवळपास ८००० कोटी रू. बजेट ठेवण्यात आले. व त्याच वेळी भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १ मे, २०१६ रोजी उत्तर प्रदेशातल्या बलियातून 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजने' ची पहिलीच घोषणा केली होती. तर दुसरी घोषणा दिनांक १० ऑगस्ट, २०२१ रोजी पुन्हा 'प्रधानमंत्री उज्वला योजने' ची २.० म्हणजेच या योजनेचा दुसरा टप्पा देशात राबविण्यात येईल. अशी घोषणा व्हिडीओ कॉन्फरन्सद्वारे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी दिली. या योजनेचा मुख्य उद्देश गरीब भारतासाठी आरोग्य आणि आर्थिक उन्नोत्तीचा दर वाढविणे. आणि त्यातून पर्यावरण संवर्धन राखणे होय.

संशोधनातील महत्वाचे शब्द (Keyword) :—

उज्वला गॅस योजना, पर्यावरण प्रदुषण, जैविक घटक, आरोग्य संवर्धन, वृक्षतोड. ईत्यादी

संशोधनासाठी वापरलेले तथ्यसंकलन :—

मुलाखत अनुसुची, शोधपत्र, वर्तमानपत्र, पुस्तके, अहवाल, मासिके आणि वेबसाइट्स सारख्या दुय्यम डेटावर अवलंबून असते.

संशोधनाचे उद्दिष्टये :—

१. 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचे अध्ययन करणे.
२. 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचा सामाजिक व आर्थिक घटकावरील परीणाम विचारात घेणे.

संशोधनाचे गृहिते :—

१. 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेमुळे वृक्षतोड कमी होत आहे.
२. 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचा ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांचा सामाजिक आणि आर्थिक दर्जा सुधारलेला आहे.

संशोधनातील तथ्यसंकलनाचे विश्लेषण :—

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College * SAKOLI * No. ...... Dt. ......
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

संशोधन कार्यासाठी साकोली तालुक्यातील ५ गावामधुन ५० कुंटूबातील स्वयंपाक इंधनाकरीता गॅसचा उपयोग करीत असलेल्या उत्तरदात्या कडुन प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजने संदर्भातिल माहिती जाणुन घेण्याकरीता निरीक्षण आणि प्रश्नावलीद्वारा तथ्यसंकलन करण्यात आले. त्या तंथ्याचे विश्लेषन पुढील सारणीद्वारा करण्यात आले.

सारणी क्रमांक: ०१

सर्वेक्षणतील उत्तरदात्याचे वय दर्शविणारी सारणी

अनुक्रमांक	वर्षे	वारंवारीता	शे. प्र.
१	२५ पेक्षा कमी	०५	१०टक्के
२	२६ ते ३९	१८	३६टक्के
३	४० ते ५९	२२	४४टक्के
४	६० पेक्षा अधिक	०५	१०टक्के
एकुण		५०	१००टक्के

स्त्रोत– सर्वेक्षणातील प्रश्नावली अनुसुचीद्वारा

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, प्रस्तुत संशोधनातील ५० नागरीकानमध्ये २५ पेक्षा कमी वयाचे उत्तरदाते १० टक्के, २६ ते ३९ ३६ टक्के, ४० ते ५९ याचे उत्तरदाते ४४ टक्के,तर ६० पेक्षा अधिक वयाचे उत्तरदाते १० टक्के आहेत

सारणी क्रमांक: ०२

सर्वेक्षणतील उत्तरदात्याचे लिंग दर्शविणारी सारणी

अनुक्रमांक	लिंग	वारंवारीता	शे. प्र.
१	पुरूष	१५	३०टक्के
२	स्त्री	३५	७०टक्के
एकूण		५०	१००टक्के

स्त्रोत– सर्वेक्षणातील प्रश्नावली अनुसुचीद्वारा

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, प्रस्तुत संशोधनातील ५० नागरीका मधील ७० टक्के स्त्रीया तर ३० टक्के पुरूष उत्तरदाते आहेत.

सारणी क्रमांक: ०३

सर्वेक्षणतील उत्तरदात्याचे व्यवसाय दर्शविणारी सारणी

अनुक्रमांक	व्यवसाय	वारंवारीता	शे. प्र.
१	नौकरी	०५	१०टक्के
२	व्यवसाय	०७	१४टक्के
३	अन्य	३८	७६टक्के
एकूण		५०	१००टक्के

स्त्रोत– सर्वेक्षणातील प्रश्नावली अनुसुचीद्वारा

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, प्रस्तुत संशोधनातील ५० नागरीका मधील नौकरीवर असलेले १० टक्के, व्यवसाय करणारे १४, तर अन्य ७६ टक्के उत्तरदाते आहेत.

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....
Co-ordinator, IQAC S. B. K. Art's College Sakoli, Distt. Bhandara
Off. Principal S. B. K. Arts College Sakoli, Dist. Bhandara

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 327 (CCCXXVII)
ISSN : 2278-9308
November, 2021

सर्वेक्षणतील उत्तरदात्याचे प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेचा सामाजीक लाभ दर्शविणारी सारणी

अनुक्रमांक	लाभ	वारंवारीता	शे. प्र.
१	होय	४०	८० टक्के
२	नाही	१०	२० टक्के
एकूण		५०	१०० टक्के
स्त्रोत— सर्वेक्षणातील प्रश्नावली अनुसुचीद्वारा			

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, प्रस्तुत संशोधनातील ५० उत्तरदात्यापैकी ८० टक्के उत्तरदात्यानी सामाजिक लाभ होत असल्याचे सागितले आहे. सामाजिक लाभामध्ये वेळेची बचत, मुलांच्या अभ्यास घेण्यासाठी वेळ, धुळापासून सुरक्षा, भांडे स्वच्छ करण्याचा कालावधीतल घट, स्वयंपाकाला लागणारा लाकुड जमा करण्यासाठी जंगलात जावे लागणारा त्रास आणि भिती कमी झालेली आहे. म्हणजे प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचा सामाजिक लाभ होत आहे.

'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचे फायदेः—

१. जळावु लाकुडतोडीचे प्रमाण कमी होत आहेः— ग्रामीण भागातील स्त्रीयां हया रोज स्वयंपाकाकरीता जगलातुन लाकडे गोळा करण्याकरिता जात होते. त्याचे ८० टक्के प्रमाण कमी झालेले आहे. हे संशोधन कार्यावरून दिसुन आले आहे.
२. पैशाची आणि वेळेची बचत होत आहेः—नागरीक हारोजी रोटी सोडून जंगलामध्ये लाकूड जमाकरण्या करीता जात होते. परंतु २०१६ पासुन 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचा वापर होत असल्यामुळे पैशाची आणि वेळेची बचत होत आहे.
३. राहणिमाणचा दर्जात सुधारणाः—'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचा वापर केल्यामुळे मुलांच्या अभ्यास घेण्यासाठी वेळ, धुळापासून सुरक्षा, भांडे स्वच्छ करण्याचा कालावधीतल घट, स्वयंपाकाला लागणारा लाकुड जमा करण्यासाठी जंगलात जावे लागणारा त्रास आणि भिती कमी झालेली आहे. त्यामुळे राहणिमाणाच्या दर्जात सुधारणा होत आहे.
४. प्रदुषणातील घट :—'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचा वापर वाढल्यामूळेश्वसनाचे आजार, डोळयाचे विकार ईत्यादी आजार कमी होण्यास हि योजना फायदयाची होत आहे. परिणाम प्रदुषणात घट होत आहे.
५. स्त्रीयांच्या कार्यक्षमतेत वाढः—जंगलात जाऊन लाकुड जमाकरणे, ते डोक्यावर घेऊन येणे या करीला मोठे श्रम लागत होत. परंतु 'प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेमुळे हे श्रम थांबले आहे. म्हणून स्त्रीयांच्या कार्यक्षमतेत वाढझाली आहे.

शिफारशी :—

१. सिलेंडर गॅसचे दर कमी करावेत.
२. दारिद्रिय रेषेखालील नागरीकाला वर्षाला कमित कमी ३ ते ४ सिलेंडर गॅस मोफत देण्यात यावे.
३. शाळा महाविद्यालयातुन 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजनेचे महत्व पटवून देण्याकरीता जनजागृत्तीपर कार्यक्रम हाती घ्यावे.

निष्कर्ष:—

भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालणा देणारी हि अशी 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजना आहे. कारण या योजनेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेमूळे जिवणाला चालणा मिळत आहे.म्हणजे 'प्रधानमंत्री उज्जवला गॅस योजना अमलात आणने व सामाजिक दर्जा सुधारणे व त्यातून पर्यावरणाचे संवर्धन करून प्रदूषण थांबणे. हा होय. येणा—या काळामध्ये 'प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजना हितकारक ठरेल व त्याचा फायदा हा भारतीय अर्थव्यवस्थेला होईल.

Shamrao Bapu Kapgate Arts College * SAKOLI * No. .... Dt. ....
Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

संदर्भ :—

१. श्रीवास्तव बीना ''प्रधानमंत्री उज्जवला योजना'' २०१७
२. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७—१८
३. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०—२१
४. https;//www.majhagaav.com
५. https;//vikaspedia.in
६. https;//pmmodiyojana.in

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2021-22 3.2.1 -

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Issue - 02, July - December, 2021.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology, S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu ... Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Volume – 10, Issue – 02, July - December, 2021/ ISSN 2278-3199/ ***Impact Factor – 7.264***

- CONTENTS -

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Problem of Resettlement and Rehabilitation	Premala Anil Kumar	...1
2.	Trend of Population Growth in Assam and Its Diverse Impact	Anjan Jyoti Borah	...4
3.	Jayanti- Re-emergence of Lost Voice	Ajay Choudhary	...8
4.	Role of Government Funding in Research & Publications	Ganesh Ghatole	...12
5.	Social Resistance in JP Dutta's Cinema: 'Ghulami'	Lavina Shekhawat	...16
6.	Right to a Wholesome Environment Under Article 21.....	M. L. Dharmapurikar	...20
7.	The Study of Government Policies and International....	Vinayak Sakharkar	...24
8.	Social Media and Academic Libraries	Varsha Meshram	...29
9.	Communal Problems: Communal Violence	Chandrashekhar Malviya	...33
10.	An Analytical Study of ICT in Open Education...	Pramila Bhujade	...36
11.	A Review on Rural Development Schemes....	Divya Pal	...40
12.	Dignity of Labour and Social Justice	Varsha Bhujbal	...44
13.	Environment Awareness through the Education and ...	Ajaykumar Mohbansi	...47
14.	Television and Social Change in Rural Marathwada....	S. K. Rathod	...50
15.	Coming of Age: Depiction of Women in the lyrics of Hindi...	Shamali Gupta	...54
16.	Global Warming and Environment Degradation	Surendra Pawar	...58
17.	Mass Media in our Indian Society	S. I. Malagali	...61
18.	Thematic Interpretation of T. S. Eliots.....	Manisha Khirao	...64
19.	वर्तमान परिवेश का विद्यार्थियों की मनोवैज्ञानिक सुरक्षा पर होनेवाला प्रभाव	तिलक भांडारकर	...67
20.	आधुनिक समाज और लिंगभाव	क्रिष्णा पासवान	...70
21.	आदिवासी समाज की ऐतिहासिक विरासत	प्रविण्यलता मारकण्डेय	...73
22.	प्रेमचंद के उपन्यास और समस्याएं	इंदु कनौजिया	...75
23.	भारत का सविंधान और महिला उत्पीडन: एक विहंगम दृष्टिकोण	बबन मेश्राम	...77
24.	भारतीय संविधान में समाविष्ट मूल्य	अनिलकुमार गुप्ता	...80
25.	सामाजिक सुधार आंदोलन	योगराज थेर	...82
26.	ग्रामिण आधार: सहकार	सुधीर दसरीया	...84
27.	समसामायिक भारत में भ्रष्टाचार का सामाजिक एवं आर्थिक विकास पर प्रभाव	दिनेश परमार	...87
28	भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या	अरूणा बावनकर	...90
29.	'सरोगरी': एम समाजशास्त्रीय चिंतन	जयमाला लाडे	...92
30.	धम्मचक्र प्रवर्तन आणि अस्पृश्यांचे जीवन	माया मसराम	...96
31.	भटक्यांच्या– विमुक्तांच्या साहित्यातील वेगळेपण	आर. आर. दिपटे	...99
32.	डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराचे महत्व आणि उपयुक्तता	रमेश घोनमोडे	...101
33.	ज्येष्ठ नागरिक आणि वृद्धापकाळाचे व्यवस्थापन	अंजली जोशी–टेंभूर्णीकर	...104
34.	लोकसंख्या वाढ: एक सामाजिक समस्याँ	राजेंद्र बारसागडे	...107
35.	अन्न सुरक्षा योजना	निशा कळंबे	...110
36.	रेशीम उद्योगाचा इतिहास व आदिवासी लोकांचा टसर रेशीम उद्योग	राजेंद्र कापसे	...112
37.	विदर्भातील आदिवासी चळवळी	रामु उईके	...115
38.	महिलांवरील हिंसाचार, सरंक्षण देणारे कायदे आणि जाणीवजागृती	विणा काकडे–चौखुंडे	...118
39.	विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासू प्रवृत्ती आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन	डी. एम. तिडके	...120
40.	निरोगी आरोग्यासाठी व्यायामाचे महत्व	नरेश बोरकर	...123
41.	महाराष्ट राज्यातील दुष्काळी परिस्थितीसाठी जलयुक्त शिवार अभियान	विजय दरवडे	...127
42.	ग्रामीण विकास आणि परिवर्तनात दूरसंचार कांतीचा प्रभाव	राजु बुरीले	...130
43.	भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती	ओमप्रकाश सहारे	...133
44.	डॉ. आंबेडकर यांच्या निवडक भाषणातील परिवर्तनवादी विचार	लक्ष्मण वाघमारे	...136
45.	युवकांमधील मद्य व्यसनाधीनता: प्रश्न आणि आव्हाने	विनोद शेंडे	...139

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

*Volume – 10, Issue – 02, July - December, 2021/ ISSN 2278-3199/ **Impact Factor – 7.264***

महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळी परिस्थितीसाठी जलयुक्त शिवार अभियान: एक विश्लेषण

डॉ. विजय आ. दरवडे, *शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली ता. साकोली जि. भंडारा.*

गोषवारा: *सामान्यत: दुष्काळाला स्थानिक विस्तार, कालावधी व तिव्रता स्वरूपात दर्शविले जाते. पूर, चक्रीवादळ, ज्वालामुखी, भूकंप, सुनामी व विस्फोट या पेक्षा वेगळे असते. जलयुक्त शिवार म्हणजे शिवारात पडलेले पावसाचे पाणी अडवून जमिनीमध्ये मुरविणे किंवा जमिनीवर वर्षभर साठवून ठेवणे. हा या योजना मागिल उद्देश होय. राज्यात शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या, शेतीवरील आधारीत उद्योगधंद्यांचा प्रश्न, जनावरांचा चाऱ्याचा प्रश्न, वाढती बेरोजगारी, वाढते स्थलातरंण, कृषीमधील घटते विकास दर ईत्यादी अधिक प्रश्न राज्यात निर्माण झाले आहे. जलयुक्त शिवार योजना निश्चित केलेल्या शासकिय नियमानुसार एकात्मिक पद्धतीनुसार राबविल्यास भविष्यात महाराष्ट्रात दुष्काळाचे संकट कमी होण्यास मदत होईल असे वाटते. थोडक्यात भुजल पातळी, खरीप हंगामातील उत्पादकता व रब्बीतील पीकक्षेत्र या निकषांआधारे ही योजना फायदेशीर ठरल्याचे दिसून येते. या योजनांच्या माध्यमातून मृद संधारण व जलसंधारणाच्या कामांमुळे महाराष्ट्रातील बऱ्याच भागातील पाणी टंचाईच्या समस्या या मिटल्या असुन जमिनीच्या भूजल पातळीत वाढ झाल्याचे आर्थिक अहवालावरून दिसून येते.*

मुख्य शब्द: *दुष्काळी परिस्थिती, जलयुक्त शिवार अभियान.*

संशोधन विषयाचा परिचय: मानवी प्रतीक्रिया, पावसाची रूपे व विविध वैचारीक दृष्टिकोण ईत्यादी सारख्या अनेक घटनांनमुळे दुष्काळाची एक सार्वत्रिक आणि निश्चित अशी व्याख्या करणे कठीण काम आहे. दुष्काळ हा शब्द आर्द्रता सारखी तात्पुरती बाधा आहे. जी हवामानाचे एक स्थायी वैशिष्टये आहे. मौसमी आर्द्रता देखील दुष्काळापासून वेगळे असणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे दुष्काळ वातावरणाचे एक सामान्य, आवर्ती वैशिष्टये आहे. सामान्यत: दुष्काळाला स्थानिक विस्तार, कालावधी व तिव्रता स्वरूपात दर्शविले जाते. एखाद्या क्षेत्रासाठी सांख्यिकीय वर्षाच्या सरासरीवरील, हंगाम किंवा वर्षाच्या विस्तारीत कालावधीत किंवा त्याहूनही अधिक प्रमाणात, पावसाची कमतरता जेंव्हा येते तेव्हा दुष्काळ पडतो. दुष्काळाचे स्वरूप हे इतर नैसर्गिक आपत्ती जसे पूर, चक्रीवादळ, ज्वालामुखी, भूकंप, सुनामी व विस्फोट या पेक्षा वेगळे असते. दुष्काळ येण्यास हवामानातील आकस्मिक बदल, जंगलतोड किंवा ज्वालामुखीचे वणवे किंवा उद्रेक या विविध कारणांनी उद्भवलेले पर्यावरणीय जलचक्रातील दोष किंवा कारणे असु शकतात. यात दुष्काळाचा परिणाम आणि नियंत्रणार्थ सरकारी प्रयत्न व उपाय आणि जलयुक्त शिवार अभियानाचे योगदान याच्यावर साधकबाधक चर्चा यात करण्यात आली आहे.

जलयुक्त शिवार म्हणजे शिवारात पडलेले पावसाचे पाणी अडवूंन जमिनीमध्ये मुरविणे किंवा जमिनीवर वर्षभर साठवून ठेवणे. जलयुक्त शिवार योजनेमुळे नाल्यामध्ये पाणी जास्तीत जास्त दिवस नदीत साचून राहिल व विहिरी कोरडया पडणार नाहीत. हा या योजना मागिल उद्देश होय.

सर्वसाधारणपणे १९९० च्या दशकापासून महाराष्ट्र राज्यात पाणी टंचाईचा सामना करावा लागतो. इ.स. २००० पासून पाणी टंचाईची समस्या जाणवायला लागली आहे. यावर मात करण्यासाठी सरकारने पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न तात्पुरत्या परिस्थितीत सोडविण्यासाठी पाणी टंचाई असलेल्या गावांना टॅंकरने पाणीपुरवठा करण्यास सुरूवात केली. त्यामूळे पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न तात्पुरता मिटविता आला. परंतु शेतीला लागणाऱ्या पाण्याचा प्रश्न कायम होता. महाराष्ट्र राज्यात सरासरीने दर–दोन व ॉीनी नैसर्गिक पावसाअभावी कोरडा दुष्काळ पडू लागला. त्यामूळे शेती व पशुधन धोक्यात आले. पावसाअभावी चाऱ्याचा प्रश्न निर्माण झाल्याने शेतकऱ्यांना जनावरे पाळणे कठिण झाले आहे. या दुष्काळाची सर्वात जास्त झळ मराठवाडयातील लातूर,उस्मानाबाद, बीड, औरंगाबाद, या जिल्हयांना बसली. विदर्भ, पश्चिम महाराष्ट्र व खांदेशातही कोरडया दुष्काळाची मोठया प्रमाणात बसली. एकंदरीत संपूर्ण महाराष्ट्रात कोरडया दुष्काळाने शेतीक्षेत्र धोक्यात आले. या दुष्काळी परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री मा. देवेंद्रजी फडणवीस यांनी पुढाकार घेऊन ५ डिसेंबर २०१४ रोजी एक शासन निर्णय काढला व त्यानुसार महाराष्ट्रात जलयुक्त शिवार योजना सुरू केली. निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून असणारी ही परिस्थिती बदलण्यासाठी राज्यातील सर्व विभागांच्या समन्वयाने एकात्मिक पद्धतिने 'जलयुक्त शिवार अभियान' राबविण्यात येत आहे.

संशोधनातील महत्वाचे शब्द: पाणी पुरवठा, जलसिंचन, जलयुक्त शिवार, महाराष्ट्र, जलस्त्रोत, गाळ, दुष्काळ ईत्यादी.

संशोधन स्त्रोत: शोधपत्र, वर्तमानपत्र, पुस्तके, अहवाल, मासिके आणि वेबसाइट्स इ. दुय्यम स्त्रोत.

जलयुक्त शिवार अभियानाची आवश्यकता: महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकास करण्याकरीता कृषी क्षेत्राचा वाटा हा मोठा आहे. परंतु सिंचनाच्या अपुऱ्या सोई यातील अडचण मोठी आहे. महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यापासून गेल्या ६० वर्षाचा सिंचन विकासाचा हिशेब केला असता राज्यात सिंचनाचा विकास संतुलीत प्रमाणात झालेला दिसुन येत नाही. अजुनही महाराष्ट्रात सिंचन क्षेत्राचे प्रमाण १७.५ प्रतिशत असुन देशपातळीवर हे प्रमाण मात्र ४३ प्रतिशत एवढे आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर १९६५, १९६६, १९७२, १०७९, २००२, २००९, २०१४, २०१५, २०१६, आणि २०१८ असे आलटुन पालटुन एकामागे एक महाराष्ट्रात दुष्काळाची परिस्थिती दिसुन येते. यामुळे जलयुक्त शिवार योजना अभियानही महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्गासाठी आणि पर्यावरण संतुलनासाठी दिलासा देणारी मानली जाते.

२५ नोव्हेंबर २०१४ रोजीच्या शासंन निर्णयान्वये राज्यातील २२ जिल्हयांतील १९०५९ गावांमध्ये पाणी टंचाई सदृश्य परिस्थिती जाहिर केली. मराठवाडयातील प्रकल्पामध्ये केवळ १०

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAK...

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

टक्के एवढा कमी पाणी साठा शिल्लक होता. त्यामुळे राज्यात शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या, शेतीवरील आधारीत उद्योगधंद्याचा प्रश्न, जनावरांचा चाऱ्याचा प्रश्न, वाढती बेरोजगारी, वाढते स्थलांतरण, कृषीमधील घटते विकास दर ईत्यादी अधिक प्रश्न राज्यात निर्माण झाले. यावर कायमस्वरूपी उपाय म्हणून जलसिंचन हा उपाय पुढे आला. व त्यामुळे शासनाने एकात्मिक कृती आराखडा तयार करून ५ डिसेंबर २०१४ रोजी जलयुक्त शिवार योजना सुरू केली.

जलयुक्त शिवार अभियानाचे उद्देश:

१. पावसाळयात पडलेल्या पावसाचे पाणी गावतील शिवारातच अडवून ठेवणे.

२. यामुळे भुगर्भातिल पाणी पातळीत वाढ करूण घेणे व जलस्तर वाढविणे.

३. भुजल अधिनियमाची योग्यरित्या अंमलबजावणी करणे.

४. राज्यातील सिंचनक्षेत्रात वाढ करून सर्वांना पुरेसे पाणी उपलब्ध करण्यासाठी शाश्वत निर्माण करून घेणे.

५. राज्यात विकेंद्रित पाणीसाठा निर्माण करणे.

६. जंगलवाढीसाठी वृक्ष लागवडीस प्रोत्साहन देऊन मोठया प्रमाणावर वृक्ष लागवड करूण घेणे.

७. पाणी अडवणे किंवा जिरविणे याबाबत लोकांना प्रोत्साहन करून या संदर्भातिल लोक सहभाग वाढविणे.

८. जलस्त्रोतातील गाळ लोकसहभागातून काढून पाणीसाठा वाढविणे.

९. पाणी साठवण निर्माण करणारी नवीन कामे हाती घेणे.

जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती:

'सन २०१९ पर्यंत पाणी टंचाईमुक्त राज्य' या संकल्पनेनुसार पाण्याची टंचाई कायमची दुर करण्यासाठी राज्यात जलयुक्त शिवार अभियान राबविण्यात येत आहे. भू–जल पातळी वाढविण्यासाठी शाश्वत सिंचन सुविधेच्या निर्मितीद्वारे पावसाचे पाणी जमिनीत मुरविणे असा या अभियानाचा मुख्य हेतू आहे. दरवर्षी ५००० गावे व पाच वर्षात २५,००० गावे पाणी टंचाईमुक्त करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले आहे. वर्ष २०१७–१८ मध्ये १२ जानेवारी अखेर ५,०१८ गावे निवडण्यात आली असुन त्यात ७,६८३ कामे पुर्ण झाली व ६,४४० कामे प्रगतीपथावर आहेत. ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, महाराष्ट्र शासन याच्या माहिती नुसार जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती पुढील सारणीवरून दिसुन येते.

सारणी कमाक : ०१

अ. क्र.	तपशिल	एकक	२०१५–१६	२०१६–१७
१	निवडलेली गावे	संख्या	६,२०२	५,२९१
२	पुर्ण झालेली कामे	संख्या	२,५३,८६२	१,५१,१०३
३	प्रगतीपथावर असलेली कामे	संख्या	९९३	१७,१४५
४	लोक सहभागाद्वारे पूर्ण केलेली कामे	संख्या	६,३७४	१,९१६
५	लोक सहभागाद्वारे पूर्ण केलेल्या कामांचे मूल्य	रू.कोटी	३८९	३९४
६	पुरविण्यात आलेला एकूण विशेष निधी	रू.कोटी	२,०००	२,१७५
७	विशेष निधीतील खर्च	रू.कोटी	१,८४७	१,२५७
८	निर्माण केलेला जलसाठा	हजार घन मीटर	१०,९२,२८९	५,८९,७५९
९	१०० टक्के कामे पुर्ण झालेली गावे	संख्या	६,०५४	२,८३०
१०	विशेष निधी व समायोजित केलेल्या निधीद्वारे केलेला एकूण खर्च	रू.कोटी	३,८३१	२,२३५
स्त्रोत : ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, महाराष्ट्र शासन				

वरिल सारणीचे अध्ययन केले असता २०१५–१६ या वर्षात जलयुक्त शिवार योजने करीता निवडलेल्या गावाची संख्या ६,२०२ असुन पुर्ण झालेली कामे हि २,५३,८६२ तर प्रगतीपथावर असलेली कामे ९९३ एवढी आहेत. तर २०१६–१७ या वर्षात जलयुक्त शिवार योजने करीता निवडलेल्या गावाची संख्या ५,२९१ असुन पुर्ण झालेली कामे हि १,५२,१०३ तर प्रगतीपथावर असलेली कामे १७,१४५ एवढी वाढ झालेली आहे. २०१५–१६ या वर्षात १०,९२,२८९ जलयुक्त शिवार योजनेमुळे जलसाठा उपलब्ध झालेला आहे. तसेच २०१६–१७ या वर्षात ५,८९,७५९ एवढा जलसाठा उपलब्ध झाला आहे. यावरून सागता येईल की, या योजनेंअंतर्गत ज्या–ज्या भागात जलयुक्त शिवार योजनाची कामे पुर्ण झाली त्या भागात काही प्रमाणात का होईना पाण्याच्या समस्या कमी झाल्याच्या दिसुन येते. ही योजना निश्चित केलेल्या शासकिय नियमानुसार एकात्मक पद्धती राबविल्यास भविष्यात महाराष्ट्रात दुष्काळाचे संकट कमी होण्यास मदत होईल असे वाटते. थोडक्यात भुजल पातळी, खरीप हंगामातील उत्पादकता व रब्बीतील पीकक्षेत्र या निकषांआधारे ही योजना फायदेशीर ठरल्याचे दिसून येते.

जलयुक्त शिवार योजनेमुळे राज्यातील १३००० गावे दुष्काळमुक्त झाली असुन टँकरने पाणी पुरवठा करण्यासाठी लागणाऱ्या टँकरची संख्या कमी झाली आहे. २०१५ च्या उन्हाळयात एकूण ६१४० टँकरद्वारा टंचाईग्रस्त गावांना पाणीपुरवठा सुरू होता. सन २०१६ मध्ये ही संख्या कमी होऊन १३७९ झाली तर सन २०१७ मध्ये ती ३३६ वर आली. २०१८ च्या मे महिन्यात तर हि संख्या १५२ टँकरवर आल्याची शासनाची आकडेवारी सागते. (लोकसत्ता दि. २५ जून २०१८)

जलयुक्त शिवार अभियानामधील कमतरता: १. विस्थापीताची समस्या : जलयुक्त शिवार अभियानामुळे ज्या ज्या भागात धरणे किंवा सिमेटचे बांध घालण्यात आल्यामुळे तेथिल शेतकऱ्यांच्या जमिनी, पीके, वसाहती ईत्यादी पाण्याखाली जाण्याची दाट शक्यता आहे. त्यामुळे तेथील नागरीकांना त्याच्या सोयीच्या ठिकाणी विस्थापीत करणे सोयीचे होईल. परंतु अजुनही आपल्या

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapuji Kate Arts College
No. ....
Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

राज्यातील बऱ्याच विस्थापीताचे प्रश्न अजुनही मार्गी लागलेले नाही. त्यामुळे या जलयुक्त शिवार अभियानामुळे विस्थापीतांचा प्रश्न निर्माण होईल.

२. **योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव:** जलयुक्त शिवार अभियानाची योग्य अमलबजावणी करून घेण्याकरीता योग्य अनुभवी मार्गदर्शकाची आश्यकता असते. जसे कामाच्या जागेची योग्य निवड करणे, सक्षम अधिकाऱ्याची निवड व परवांनगी व तंज्ञाचा सल्ला ईत्यादी मार्गदर्शनाची गरज असते. हे मार्गदर्शन वेळोवेळी मिळत नाही.

३. **बंधाऱ्याच्या खालील भागात कमी पाण्याची उपलब्धता:** जलयुक्त शिवार अभियानाच्या माध्यमातून नदी नाले यांना सिमेंटने बांध घातल्यामुळे बंधाऱ्या खालील शेतीला सुरूवातीच्या काळात पाणी मिळणार नाही. त्यामुळे त्याच्या शेतीची मसागत योग्य वेळी होणार नाही. व त्याचा उत्पादकतेवर प्रतिकूल परिणाम होईल.

४. **बंधारे बांधकामातील निकृष्टपणा** : जलयुक्त शिवार अभियानातील बंधाऱ्याची काही कामे हि निकृष्टदर्जाची झालेली आहेत. एवढेच नाहीतर पहिल्या पावसाच्या पाण्यात सिमेंट बंधारे वाहुन गेले आहेत. अशाप्रकारच्या तक्रारी निरीक्षणावरून लक्षात आले आहे.

५. **पर्यावरणीय धोका** : जलयुक्त शिवार अभियानातील जे उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवण्यात आले ते पुर्ण करण्याकरीता नाल्याचे खोलीकरण आणि रूंदीकरणावर अधिक भर देण्यात येत आहे. त्यामुळे पर्यावरणीय धोका निर्माण होण्याची भिती निर्माण होण्याची शक्यता तंज्ञाच्या मते वर्तविण्यात येत आहे.

वरिल जलयुक्त शिवार अभियानातील कमतरता दिसुन येत असली तरी या योजनांच्या माध्यमातून मृद संधारण व जलसंधारणाच्या कामांमुळे महाराष्ट्रातील बऱ्याच भागातील पाणी टंचाईचा समस्या मिटली असुन जमिनीच्या भूजल पातळीत वाढ झाल्याचे आर्थिक अहवाल पाहणीवरून दिसून येते.

जलयुक्त शिवार अभियानातील शिफारशी: १. जलयुक्त शिवार अभियानातील जे काम करून घेतले जातात. त्या कामावर योग्य नियंत्रणे ठेवली पाहिजे. म्हणजेच अयोग्य कामावर नियंत्रणे असली पाहीजे. २. जलयुक्त शिवार अभियानातील भ्रष्टाचार होण्याची दाट शक्यता आहे. त्या भ्रष्टाचारावर नियंत्रणे असली पाहिजे. ३. दर्जेदार काम करून घेण्यासाठी अधिकारी आणि गावातील शेतकरी वर्गात समन्वयाची भुमिका ठेवण्याचा प्रयत्न असला पाहीजे.

संदर्भ :

१. शासन निर्णय क. जलअ– २०१४/प्र.क्र.२०३/जल–७ मंत्रालय मुबंई ४४४३२ दि. ५ डिसेंबर २०१४
२. दुसाने मिलिंद मधुकर (२०१५) महान्युज मधील लेख दि. २३ मार्च
३. राजपुत करमसिंग अर्थमीमांसा जुलै ते डिसेंबर २०१८ खंड ११, अंक २
४. जलसंवाद मे, २०१६
५. लोकराज्य जुलै २०१६
६. इंटरनेटवरील विविध लेख
७. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७–१८

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2021-22. 3.2.1 -

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal* E-ISSN : 2348-7143
Issue - 290 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal March-2022

March-2022 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue - 290

Guest Editor
Dr. Suresh S. Bakare
Principal, Shri Dnyanesh Mahavidyalaya,
Nawargaon, Dist. Chandrapur
Maharashtra, India.

Executive Editors
Dr. Gajanan Kortalwar (Head, Dept. of Marathi)
Mr. Durgesh Kshirsagar (Assist. Prof. English)
Dr. Asteek Mungmode (Head, Dept. of Economics)
Shri Dnyanesh Mahavidyalaya,
Nawargaon, Dist. Chandrapur
Maharashtra, India.

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : 1

***Cover Photo (Source) : Sinhgad College of Commerce, Chandivali, Mumbai-400072, India.**

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, SAKOLI
No. .... Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

अर्थशास्त्रातील संशोधनाच्या नव्या दिशा - एक अध्ययन

डॉ. विजय आनंदराव दरवडे
अर्थशास्त्र विभाग
शाम्रावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली
ता. साकोली जी. भंडारा - ४४१८०२
ई-मेल आय. डी. :- vijaydarwade75@gmail.com

सारांश :-

विषयातील उत्तम कामगिरी करणाऱ्या संशोधकाला नोबेल स्मृती पुरस्कार देण्यास प्रारंभ झाला. एकंदरीत मानवी जीवनातील बराच भाग धोरणाची आर्थिक प्रश्नांची व निवडीची संबंधित आहे. अनेक पूर्व ग्रहांचा परिणाम पडतो. आरोग्य, सेवा, व्यक्तिगत वित्त, शिक्षण, सुखाची परिस्थिती, तारण व्यवहार, क्रेडिट कार्ड, पृथ्वी, औद्योगिक व्यवसाय, सामाजिक संरचना इत्यादी बाबतीत वर्तन करताना अशा पूर्व ग्रहाचा प्रभाव पडत असतो. अर्थशास्त्राची आधुनिक संस्था विकसित होण्यास विशेष फायदा होत आहे. अर्थशास्त्रीय संशोधनातून आर्थिक व्यवहाराचे संतुलन प्रस्थापित होत असते. व त्यातून नवी दिशा प्राप्त होते. भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासाची एक शास्त्रीय पद्धती असते. अभ्यास विषयाचा तपशील गोळा करणे, प्रयोग करणे, सैद्धान्तिक अनुमाने करणे हे या शास्त्रात प्रयोगशाळेत तपासून पाहता येतात. प्रत्येक माणसाचे व्यक्तिमत्व स्वतंत्र असल्यामुळे एखाद्या परिस्थितीत एखादा विशिष्ट माणूस कसा वागेन याचे वरचे शक्य नसले तरी समाजातील बहुसंख्य लोकांची प्रतिक्रिया काय होईल याचा अंदाज बांधणे शक्य होते. अर्थशास्त्रीय स्थिती गतीला ओळखून त्याप्रमाणे संशोधन करणे हा विश्वासार्हतेचा अर्थशास्त्रातील क्रांतीच्या महत्त्वाचा भाग ठरला आहे. त्यावरच माणसाचे समाधान, कल्याण व इत्यादी गोष्टी निर्माण झाल्या. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक क्षेत्रात असे चाचणी प्रयोग करावयाचे म्हटले तर वेळ, पैसा, श्रम आणि महत्त्वाचे नैतिक प्रश्नही येऊ शकतात. असे अर्थशास्त्रीय संशोधनातून दिसून येते.

सूचक शब्द – सामाजिक , नव्या दिशा, अर्थशास्त्रीय, संशोधनाने, आर्थिक.

प्रास्ताविक :-

कोणतीही सामाजिक घटना सहज रित्या उत्पन्न होत नाही. त्या घटना कारणमीमांसा शिवाय घडत नाही. जगातील प्रत्येक घटनेला कोणते ना कोणते कारण असते. अशा प्रकारच्या कारण मीमाणसा तपासण्याच्या प्रक्रियेतून एक शास्त्रीय दृष्टीकोन निर्माण होत असतो. शास्त्रीय दृष्टिकोनाची प्रक्रिया जगामध्ये औद्योगिक क्रांतीनंतर उदयास आली. तेव्हापासून ही प्रक्रिया प्रभावीपणे दिसून आली 16 व्या व 17 व्या शतकात शास्त्रीय पद्धतीने संशोधन कार्य कसे पार पाडावे याविषयीचे अध्ययन झाल्याचे दिसते. तांत्रिक क्रांती आणि औद्योगिक क्रांती मानवाच्या जीवनात आणि आधुनिक जीवनात अधिक गुंतागुंतीची होत आहे. आज संपूर्ण जगात विविध समाजात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. काही समस्या ह्या नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, मानसिक इत्यादी स्वरुपाच्या निर्माण होतात. या समस्यांचे निराकरण करणे अत्यावश्यक

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli. Dist. Bhandara

E-ISSN : 2348-7143
March-2022

आहे. जर सामाजिक शास्त्रातील संशोधन नसते तर या निर्माण झालेल्या समस्याचे निराकरण करणे त्या सोडविणे अतिशय कठीण काम झाले असते.

सामाजिक शास्त्र ही व्यापक स्वरूपाची संकल्पना असून नैसर्गिक शास्त्र नसणार या सर्वच शास्त्राचा समावेश यात होत असतो. जसे की अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, भूगोल, राज्यशास्त्र, इतिहास, शिक्षण शास्त्र इत्यादीचा समावेश यात होते.

अर्थशास्त्रात मानवाच्या यादीत दर्जा व त्या पूर्ण करणारी साधने मर्यादित पण पर्यायी उपयोगाची साधने यांच्यात मेळ घालण्यासाठी मानव नेहमी प्रयत्न करीत असतो. यातूनच प्रश्न निर्माण होऊन त्याला आर्थिक प्रश्न असे म्हणतात.

समाजामध्ये राहणाऱ्या मानवी हालचालीच्या वर्तनाचा अभ्यास करणाऱ्या सर्व विषयांना सामाजिक शास्त्र म्हणतात. त्यात सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, सांस्कृतिक, अध्यात्मिक, क्रीडाविषयक इत्यादी अनेक प्रकारचे प्रयत्न वागणुकीच्या अभ्यास वेगवेगळ्या सामाजिक शास्त्रज्ञांनी वाटून घेतला आहे.

अर्थशास्त्र एक सामाजिक शास्त्र असून सेवा व उत्पादनाची निर्मिती, वितरण आणि वापर याविषयी माहिती देत असते. अर्थशास्त्रामध्ये चे अनुभवी किंवा विद्वान व्यक्तीला अर्थतज्ञ किंवा अर्थशास्त्रज्ञ असे म्हणतात. अर्थशास्त्र संपत्ती वाढीसाठी नेहमी प्रयत्न करीत असतो. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीस लागतो. त्यामुळे □डम स्मिथ यांनी 1776 मध्ये राष्ट्राची संपत्ती हा ग्रंथ प्रकाशित केला.

सामाजिक शास्त्रातील विषयांमध्ये मानवाच्या वेगवेगळ्या वर्तणुकीचा अभ्यास करून नैसर्गिक शास्त्राप्रमाणे अनेक नियम किंवा सिद्धांत तज्ञाने मांडलेले आहेत. मात्र हे 100 टक्के अचूक नसतात कारण समाजातील प्रत्येक व्यक्ती चे विचार, सत्य, आवडी-निवडी, सवयी, आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक परिस्थिती, इत्यादी वेगवेगळे असते. संपूर्ण समाज हीच प्रयोगशाळा आहे. नैसर्गिक शास्त्र प्रमाणे प्रयोगशाळेत तपासून पाहता येत नाही. तर संपूर्ण समाज हीच सामाजिक शास्त्र विषयी एक प्रयोगशाळा असते. त्याच आधारावर अर्थशास्त्रातील नव्या दिशा संशोधन लेखा मध्ये विश्लेषण केले आहे.

संशोधन विषयाचे उद्देश :

1. अर्थशास्त्रीय संशोधनातील नवीन प्रेरणा जाणून घेणे.
2. अर्थशास्त्रीय संशोधनाने निर्णय प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
3. अर्थशास्त्रीय संशोधनातील नव्या दिशाचे विवेचन करणे.
4. अर्थशास्त्रीय संशोधनाने सामाजिक शास्त्राशी येणारा संबंधाचे विश्लेषण करणे.

अर्थशास्त्रीय संशोधनाने विषयाचे विश्लेषण

1. **अर्थशास्त्रीय संशोधनाने नवीन विचारासाठी पुरस्कार:-**

विविध सामाजिक विषयासाठी नोबेल पारितोषिक दिले जाते. भारतीय नाण्यांमध्ये या पुरस्काराची कोटी रुपयात रक्कम दिली जाते. सामाजिक शास्त्राच्या विज्ञान क्षेत्रामध्ये नाविन्यपूर्ण, वैशिष्टपूर्ण, कल्याणकारी, उत्पादन व उत्पन्न इत्यादी मध्ये भर घालणाऱ्या संशोधकाला नोबेल पुरस्कार 1901 पासून सुरू झाला आहे. यात अर्थशास्त्र विषयाचा समावेश नव्हता. 1969 पासून या विषयातील उत्तम कामगिरी करणाऱ्या संशोधकाला नोबेल स्मृती पुरस्कार देण्यास प्रारंभ झाला. एकंदरीत मानवी जीवनातील बराच भाग धोरणाची आर्थिक प्रश्नांची व निवडीची संबंधित आहे. त्यावरच माणसाचे समाधान, कल्याण व सूख इत्यादी गोष्टी निर्माण झाल्या व त्यातून अर्थशास्त्राला नवी दिशा प्राप्त झाली. 2017 मध्ये अर्थशास्त्राचा नोबेल पुरस्कार 73

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College * SAKOLI *
No. .... Dt. ....
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue - 290 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
March-2022

शास्त्र आपले सिद्धांत तयार करू शकतात. प्रत्येक माणसाचे व्यक्तिमत्व स्वतंत्र असल्यामुळे एखाद्या परिस्थितीत एखादा विशिष्ट माणूस कसा वागेन यावरचे शक्य नसले तरी समाजातील बहुसंख्य लोकांची प्रतिक्रिया काय होईल. याचा अंदाज बांधणे शक्य होते. व त्यातून अर्थशास्त्रीय संशोधनातून नव्या रिती विधान प्राप्त.

7. अर्थशास्त्रीय संशोधनातून विविध घटकाचा संबंध प्रस्थापित होतो:-

अर्थशास्त्रीय संशोधनातून अनेक पुरावे शोधता येतात. तर या निरनिराळ्या घटकांसोबत असलेले एकमेकाशी संबंध व त्यामधील कार्यकारणभाव शोधून काढने क्रमप्राप्त ठरेल हा संशोधनाचा असलेला कार्यकारणभाव म्हणजे काय तर पुरावे असणारी सिद्धांत असे ज्याला आपण अर्थशास्त्र म्हणू सखु. ती कशी असावयास हवी याचा अंदाज नवीन संशोधनातून प्राप्त होतो. निरनिराळ्या घटकाचा आणि इतर गोष्टींचा एकमेकांशी असलेला संबंध म्हणजे काय याचे उदाहरण उत्तम आहे. नवीन संशोधनातून शिक्षण आणि आयुष्यभरातील कमाई यांच्या कार्यकारण भावाने समाज एखाद्या व्यक्तीने शिक्षणासाठी दिलेले एक वर्ष तर या व्यक्तीची आयुष्यभरातील कमाई किंवा कमाई ची शक्यता किती वाढेल. यासारखे प्रश्न हे कार्यकारण भावाची प्रश्न ठरतात. हे शोधून काढण्यासाठी अर्थशास्त्रीय संशोधनातून नव्या दिशा प्राप्त होतात. व विविध घटकाचा संबंध प्रस्थापित होतो.

8. अर्थशास्त्रीय संशोधनातून नैसर्गिक प्रयोगाला नव्या दिशा:-

अर्थशास्त्रीय संशोधनात अश्या अनेक अडचणी आहे. त्यामध्ये अनेक अडथळे येत आहेत. महत्त्वाचे म्हणजे कोणत्याही आर्थिक, सामाजिक,.राजकीय, सांस्कृतिक क्षेत्रात असे चाचणी प्रयोग करावयाचे म्हटले तर वेळ, पैसा, श्रम आणि महत्त्वाचे नैतिक प्रश्नही येऊ शकतात. त्यामुळेच नैसर्गिक प्रयोग हा पर्याय स्वीकार्य ठरते. अभ्यासक स्वतः कोणताही हस्तक्षेप न करता. त्या परिस्थितीची पडताळणी योग्य नमुन्याचे निवडीतून करतो. आणि विश्लेषण आणि निष्कर्ष काढतो. अर्थशास्त्रीय संशोधनातून नवे माडनि प्रयोग अनेकदा केले आहेत. आणि त्यामधून नियमाच्या परिणामाचे कार्यकारण भाव नेमकेपणाने मापण्याचे नवे नवे कार्य तयार करण्याचे काम हाती घेतले जातात. कार्यकारण भावाची मापन करण्यासाठी ह्या संकल्पना संशोधनासाठी अजिबातच नवीन नाही. मात्र सामाजिक शास्त्रांमध्ये कार्यकारण भाव वास्तव आधारित नेमकेपणाने आणि अनुभव निश्चितपणे मोजण्याची तंत्रे अधिक वापरल्या गेली नाही. न्यूटनचा गतीविषयक नियम प्रत्येक वस्तू तिच्यावर कोणत्याही बाहेरील कार्य करत नसेल तर स्थिर राहते किंवा स्थिर गतीने मार्गक्रमण करीत राहते असे सांगते. यातील गती मधील बदल ह्या बाह्य बला खेरीज होऊ शकत नाही. हा भाग अर्थशास्त्रीय स्थिती गतीला ही लागु ठरतो. हे ओळखून त्याप्रमाणे संशोधन करणे हा विश्वासार्हतेचा अर्थशास्त्रातील क्रांतीच्या महत्त्वाचा भाग ठरला आहे. त्यातून नवनवे शोध व दिशा प्राप्त झाले आहेत.

9. अर्थशास्त्रीय संशोधनातून नव्या सिद्धांताची कसोटी :-

एखादा समाजशास्त्रातील सिद्धांत केवळ सरळ, सर्वसमावेशक व शास्त्रीय दिसतो. म्हणून त्या मधील सर्वच शक्य असे नाही. त्या व्यवहारात याचा पडताळा येतो की नाही ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. यासाठी शास्त्राचा अभ्यास करताना तत्वाच्या शोधा बरोबर संशोधनासाठी विविध तपशिलांचा अभ्यास करावा लागतो. अर्थशास्त्रामध्ये संशोधनाच्या साह्याने अनेक सिद्धांत शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तयार केलेले आहेत. एका विशिष्ट विषयाचा अभ्यास करणारे सामाजिक शास्त्र या भूमिकेतून लोकांनी काय मागावे यापेक्षा लोक काय मागतात या प्रश्नाची अर्थशास्त्र कर्तव्य असते. कोणत्या सामाजिक शास्त्राचा अन्य सामाजिक शास्त्राची येणारा संबंध हा अभ्यास विषयाचा मानवी मूलभूत केंद्रबिंदू येत असतो. त्यामुळे अर्थशास्त्राचाही असा संबंध येणे अटळ आहे. असे अर्थशास्त्रीय संशोधनातून अनुभवातून दिसून येते.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI
No. ....
Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

Sakoli, Dist. Bhandara

2022-23 - 3-2-1 - (1)

IJRSSIS, Vol. VIII, Issue (3), May-2022 : 228-230

e-ISSN 2347 – 8268 & 2347-8209 (P)

OPEN ACCESS

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE AND INFORMATION STUDIES

VMS RESEARCH FOUNDATION www.ijrssis.in

"जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाज जीवनावरील प्रभाव"

डॉ. विजय आनंदराव दरवडे

अर्थशास्त्र विभाग

शाम्रावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली, ता. साकोली जी. भंडारा

Corresponding Author : mokshadamanohar77@gmail.com

Communicated : 06.04.2022 Revision : 08.04.2022 Accepted : 15.04.2022 Published : 02.05.2022

सारांश :

जागतिकीकरण हे आधुनिक युगातील बदलते रूप आहे. विज्ञान आणि औद्योगिक क्रांती व भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील आधुनिक काळातील जागतिकीकरणाचा अजंठा व त्यामुळे माहिती तंत्रज्ञानाची झालेली अधिक प्रगती, व्यापार, अधिकोष प्रणाली, दळणवळण, भांडवलशाहीच्या वाढता सहभाग व जवळीकता यामुळे जग जवळ येण्यास मदत झाली. १९ व्या शतकातील लोकांचे सरासरी आयुर्मान ४० वर्षांचे होते तर २० व्या शतकात ते ६७ पर्यंत पोहोचले आहे. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण व बालमृत्यूचे कमी प्रमाण हे जागतिकीकरण एकमेव उपाय आहे. जागतिकीकरणामुळे दोन देशातील व्यक्तीच्या उत्पन्नातील तफावत कमी अधिक होत आहे. गरीब व श्रीमंत यांची दरी कमी होत आहे. १९९० मध्ये अमेरिकन व्यक्ती चिनी व्यक्तीच्या तुलनेत १२.५ पट अधिक उत्पन्न मिळवत होती. परंतु १९९९ मध्ये हे प्रमाण ७.४ पट अधिक मिळत आहे. त्यामुळे आयातीमुळे रोजगार संधी वाढत आहे. बदलत्या काळानुसार म्हणजे जागतिकीकरणामुळे समाजजीवन बळकट होत आहे. त्याचा प्रभाव सर्वच घटकावर होत आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक अशा अनेक संस्था वर परिणाम होऊन समाज जीवन बदलत आहे. भारतीय समाजातल्या सर्व स्तरात बरे वाईट परिणाम सर्वच घटकावर दिसू लागले. त्याचा परिणाम समाज जीवनावर होत आहे. १९९० नंतर आधुनिकता आणि राजकारण यांनी नवे रूप धारण केले. त्यात खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या नव्या धोरणांच्या स्विकारा मुळे भारतीय सामाजिक जीवन कमालीचे बदलू लागले आहे. जागतिकीकरणामुळे शेती उद्योग आणि व्यवसायाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला १२ बलुतेदार यांच्यासमोर रोजगाराच्या समस्या निर्माण झाल्यात. माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जी माहिती उपलब्ध होत गेली त्याचा लोकांच्या परंपरा श्रद्धा आणि संस्कृतीला हादरे बसू लागले आहे. जागतिकीकरण व ग्रामीण समाजजीवनाचे रूप बदलत आहे.

बीजशब्द : जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान, व्यवसायाचे अस्तित्व, रोजगार, शेती उद्योग, ग्रामीण समाज जीवन.

प्रस्तावना :

जागतिकीकरण म्हणजे काय कोणत्याही प्रकारच्या व्यवसायाकरता परवानग्यांची गरज न लागता कोणी कुठेही आपला माल तयार करू शकतो किंवा तयार झालेला माल विक्रीला काढू शकतो.

सर्वसमावेशक असे जागतिकीकरणाची व्याख्या तयार नाही, काही गोष्टी मात्र त्यातून अनुभवास येतात की जागतिकीकरणाचा केंद्रबिंदू व्यापार हा होय. काही मोजक्या व्यक्तीच्या हाती देशाची सत्ता सोपवून देशाचा विकास साधणारी ही प्रक्रिया आहे. त्या अनुषंगाने जागतिकीकरण नैसर्गिक घटना नसून कृत्रिम घटना आहे.

जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजात झालेले बदल लाक्षनिक आहेत. समाजातील नवीन बदलाचा अभ्यास करताना त्याची दखल क्रमप्राप्त आहे. जागतिकीकरण म्हणजे संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रूपांतरित होण्याची प्रक्रिया होईल. वस्तू आणि सेवा तसेच भांडवल आणि श्रम यांच्या व्यापारावरील निर्बंध उठवून जागतिक पातळीवर व्यापार मुक्तपणे घडून येण्याची प्रक्रिया यात सामावलेली आहे. ही प्रक्रिया १९ व्या शतकापासून सुरू झाली. भांडवलाची वाढ उपलब्ध, सागरी व दळणवळण, टेलिग्राम पासून ते २० व्या शतकातील उपलब्ध हवाईमार्ग, दूरध्वनी, संगणक, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार आणि गुंतवणुकीच्या निर्बंध यामधील लवचिकतेतुन जागतिकीकरण सुरू झाले. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २१ व्या शतकाच्या पूर्वार्ध माहिती तंत्रज्ञान इंटरनेट आणि सेवांचा व्यापार जागतिक पातळीवर खुला झाल्याने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला.

उद्देश :

१. जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाज जीवनातील बदलाची माहिती जाणून घेणे.

२. राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर परिणामाचा विश्लेषण करणे.

जागतिकीकरणाचा समाजजीवनातील बदल किंवा परीवर्तन

१. स्त्रियांना जागतिकीकरणाचा लाभ :–

भारतातील बऱ्याच स्त्रियांना जागतिकीकरणाचा अधिक लाभ मिळत आहे पूर्वीच्या काळी स्त्रिया फक्त चूल आणि मूल एवढ्यवरच समाधान मिळावे लागत असे परंतु आता ही परिस्थिती बदललेली आहे स्त्रिया ह्या स्वरक्षण वाहतूक

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College * SAKOLI * No. .... Dt. ....

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

IJRSSIS, Vol. VIII, Issue (3), May-2022 : 228-230
A Double-Blind Peer Reviewed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 – 8268 & 2347-8209 (P)
Original Article

दळणवळण व्यवसाय इत्यादी क्षेत्रांमध्ये काम करू लागल्या आहेत १९७७ ते ७८ आलात स्त्रियांचे बेकारीचे प्रमाण ४१.८१ होते त्यात घट होऊन १९९३–९४ मध्ये २२.३० टक्के पर्यंत कमी झाले आहे म्हणजे स्त्रियांमधील बेकारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत आहे

२. तंत्रज्ञानातील बदल :– विज्ञान आणि तंत्रज्ञान बदलाचा वेग हा पूर्वीपेक्षा कित्येक पटीने वाढला आहे. हे या बदलाचा प्रभाव ग्रामीण समाज जीवनावर, त्याच्या कार्यावर होत आहे. स्वयंचलित यंत्राची जागा रोबो ने घेतली आहे. त्यामुळे कारखान्याचे स्थान राहिले नसून यंत्र रचना कोणत्या ठिकाणी असू शकते, माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे व्यवसायातील निर्णयप्रक्रिया अधिक सखोल, निर्दोष, जलद होत आहे. सज्ञापण प्रणालीचे महत्त्व वाढले असून चांगली व्यवस्था, चांगले समीकरण निर्माण झाले आहे. सज्ञा पणाची व्यक्तिगत साधने उदाहरणार्थ संगणक, लॅपटॉप, मोबाईल फोन इत्यादी मुळे जग हे लहान झाले आहे.

३. विविध क्षेत्रातील बदल :– भारत देश हा मागास गरीब, अशिक्षित, अपेक्षित, वंचित अशा लोकांचा आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे या लोकांवर होणारे प्रतिकूल परिणाम विचारात घेतले गेले नाही. माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जी माहिती प्रसारित होऊ लागली त्यामुळे तेथील लोकांच्या परंपरा, श्रद्धा आणि संस्कृतीला हादरे बसू लागले. व्यवसायाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला. पारंपारिक व्यवसाय करणाऱ्या छोट्या व्यवसायकाची व्यवसाय बंद झाली. ते बेकार झाले. मजूर, कारागीर, कामगार, १२ बलुतेदार यांच्यासमोर रोजगाराच्या समस्या उभ्या राहिल्या सामाजिक सलोख्याला धोका निर्माण झाला.

४. जागतिकीकरण व राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा :– भारतीय शेतकरी मोठ्या संख्येने शेतीवर अवलंबून नाही. त्याचा दाखला देताना गजानन खातू लिहितात १९९६–९७ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नातील २७.१ टक्के उत्पन्न शेतीतून ३०.६० टक्के उत्पन्न उद्योगातून आणि ४२. ५३ टक्के सेवा क्षेत्रातून झाले आहे. पण महत्त्वाची बाब म्हणजे १९९१ च्या जनगणनेनुसार एकुण ३० कोटी ६ लाख कष्ट करणाऱ्यापैकी २४ कोटी ७० लाख ग्रामीण आणि पाच कोटी ९ लाख शहरी कष्टकरी होते. त्यातही ग्रामीण कष्ट करणाऱ्यापैकी १८ कोटी ८७ लाख कष्टकरी शेतकरी शेतमजूर जंगल कामगार, मच्छिमार, खान मजूर होते. त्याच वेळी संघटित क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांची एकूण संख्या १९९१ मध्ये दोन कोटी ७० लाख होती. ज्यामध्ये केंद्र आणि राज्य सरकार स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि खाजगी क्षेत्र याचा समावेश होता. या जागतिकीकरणातून उभे राहिलेले खेड्य समोरील प्रश्न समजून घेऊन या वास्तवाला अभ्यासपूर्ण महत्त्वाचा ठरेल असे अभ्यासकाला वाटते.

५. ग्रामीण समाज जीवनातील बदल:– जागतिकीकरणामुळे अविकसित व विकसनशील देशातील ग्रामीण समाज जीवन बदलून गेली. वस्तूचा प्रवाह, भांडवल व तंत्रज्ञान इत्यादी विस्तारित होत आहेत. कृषी जीवनामुळे त्याची भ्रमंती संपली व स्थिर जीवन सुरू झाले. तो एकाच ठिकाणी घरदार करून राहू लागला व ह्या स्थिर जीवनातून खेड्यांची उत्पत्ती झाली ह्या स्थिर जीवनात मानव कृषी व पशुपालन या व्यवसायाबरोबरच छोटे छोटे कुटीर उद्योग करू लागला. म्हणजे मानवी समाजाचे खरे स्वरूप ग्रामीण आहे. मानवी जीवनाच्या खरा आधार, खरा पाया ग्रामीण हेच आहे. ग्राम हाच मानवी संस्कृतीच्या मोठा आधार आहे. ग्रामीण खेडी ओस पडत चालली आणि शहरे वाढत आहे.

६. राजकीय बदल:– राज्यघटनेने स्वातंत्र्य समता, बंधुता व सामाजिक न्याय या मूल्यांचा आग्रह धरला यात सर्व समाजातील सर्व नागरिकांना समान पातळीवर आणल्यास उपयुक्त ठरली. देशात निवडणुका झाल्या १ मे १९६० ते १९९० पर्यंत विविध वळणे घेतली गुण्यागोविंदाने मतदानाचा अधिकार घेतल्या जात होता. परंतु १९९०च्या जागतिकीकरणाने नवे वळण घेतले. विविध निवडणुकांच्या वेळी या राजकारणाचे पडसाद ग्रामीण भागात पडले. राजकारणाने ग्रामीण भाग ढवळून निघाला जागतिकीकरणाने खेड्यतील राजकारण विकृत वळण घेत आहे. गुण्यागोविंदाने आणि एकोप्याने राहणारे खेडे राजकारणामुळे गटागटात जाती–जातीत, धर्मा–धर्मात विभागले गेले. त्यातून खून हाणामाऱ्या, दंगली याचे प्रमाण वाढले. ग्रामीण शेतकऱ्यांना गंध नसलेल्या राजकारणाचा सामना करावा लागत आहे त्याचे जगणे संकटात सापडले आहे.

७. सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम:– जागतिकीकरणामुळे जीवनमान प्रभावित झालेला आहे. ग्राहक वादाच्या प्रभावातून नवसमाज आकार घेत आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे लोकांच्या जीवनाचा सांस्कृतिक, आकृतीबंध बदलला असून अमेरिकन कपडे, चायनीज अन्न, फ्रेंच विस्की, इंग्लिश पॉप, संगीत, नित्य परिचयाच्या झालेल्या आहेत. सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम झालेला दिसतो. कुटुंब व्यवस्था, विवाह, स्त्री–पुरुष संबंध, जाति जनजाति, भाषा, विद्यार्थी ,ग्राहक वादाच्या प्रभावातून नवसमाज आकार घेत आहे.

८. टाळेबंदी चे प्रमाण वाढले:– जागतिकीकरणाच्या काळात जास्तीच्या कामगारांची कपात करण्यात आली.

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

उत्पादन व उत्पादनक्षमता वाढवण्यासाठी कामगारा वरील कामाचा ताण वाढविला आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये श्रमिकांना सर्वहार बनवण्याची प्रवृत्ती वाढली. बेरोजगारी, अल्प वेतन, काम कमी व संरक्षण विरहित रोजगार, श्रमिका च्या तुलनेत भांडवलाचा वापर, वाढला नफ्याच्या प्रमाणात वाढ करून घेण्यासाठी श्रमिकाची पिळवणूक जास्त होत आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात हे सर्वमान्य केले तरी काही प्रमाणात व्यवस्थापन नोकऱ्या आणि कामगाराचा विस्तार झालेला आहे.

९. जागतिकीकरण आणि पर्यटन :– भारताने नवे आर्थिक धोरण १९९१ पासून स्वीकारले आहे. म्हणून प्रत्येक देशांनी आपल्या देशाची निर्यात वाढून परकीय चलन मिळवण्याच्या रूढ मार्ग स्वीकारला आहे. हे गेल्या तीस वर्षापासून परकीय चलन वाढवण्यासाठी पर्यटन व्यवसायाचा विकास व विस्तार करण्याचे धोरण ठेवले आहे. बऱ्याच पर्यटन विकासाच्या ठिकाणी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारात लहान मुले(विशेषता मुली) भाड्याने देणे व विकणे असे लज्जास्पद प्रकार घडत आहे. नेपाळ बांगलादेश या भारताच्या शेजारी देशातील जवळपास २०,००० मुलींची आयात–निर्यात होत आहे. हे असे एका पाहणी वरून लक्षात आले. १९९६ साली फ्रेड्डी पीट्स एक ७१ वर्षाचा परदेशी माणूस अनाथ मुलांची दोन वसतिगृहे चालवून लैंगिक व्यापार करीत असे शेवटी त्याला पोलिसांनी अटक करून तो जन्मठेपेची शिक्षा भोगत आहे. म्हणजे पर्यटनामुळे सुख वादाला, उपभोगवादाला प्रोत्साहन मिळून लहान मुलांचे शोषण होऊन त्यांचे जीवन असुरक्षित होत असले तर त्यावर मुलांच्या स्वरक्षणासाठी कायदे व त्याची चौक अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

१०. निर्यातीत वाढ:– जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण जग हे जवळ जवळ आलेले आहेत. उत्पादन कार्यामध्ये बऱ्याच आधुनिक केंद्राचा उपयोग वाढला आहे. ग्रामीण शेतकरी वर्ग आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवला आहे. परिणामत: कृषी उत्पादकतेत वाढ झाली. त्यामुळे ग्रामीण कृषी उत्पादनाची निर्यात वाढीस लागली. यामध्ये शेतीवर आधारित उद्योगाची निर्यात वाढू लागली. तांदूळ चहा रबर इत्यादी वस्तूंच्या निर्यातीत वाढ झाली यामुळे या क्षेत्रातील जास्तीत जास्त व्यक्तींना रोजगार प्राप्त झाला.

११. रोजगाराच्या संधीत वाढ :– जागतिकीकरणामुळे गरीब व श्रीमंतांमधील अंतर कमी होत आहे. नवीन आर्थिक सुधारणा वेळी अमेरिकन व्यक्ती चिनी व्यक्तीच्या तुलनेत १२..५ पट अधिक उत्पन्न मिळवत होती. त्यानंतर १९९९ मध्ये ७.४ पट अधिक मिळकत होत आहे. जागतिकीकरणामुळे स्त्रियांमधील बेकारीचे प्रमाण कमी होत आहे. १९७७–७८ मध्ये स्त्रियांमध्ये बेकारीचे प्रमाण एक ४१.८१ टक्के होते १९९३–९४ मध्ये २२.१६ टक्के बेकारीचे प्रमाणत घट होत आहे.

शिफारस :–

१. जागतिकीकरणामुळे या राष्ट्रांना आपल्या अर्थव्यवस्था खुल्या कराव्या लागल्यामुळे गरीब राष्ट्र आणि त्या राष्ट्रातील ग्रामीण क्षेत्र यांना लाभ पाहिजे त्या प्रमाणात मिळाला नाही. त्याचा लाभ मिळाला पहिजे.

२. जागतिकीकरणात स्त्रियांना आर्थिक कार्यात सहभागात वाढ झाली पाहिजे.

३. उद्योग व्यवसायाच्या क्षेत्राने अनेक वर्षापासून पर्यावरण स्थितीची दखल घेतलेली पाहिजे.

संदर्भ :

खातू गजानन – जागतिकीकरण परिणाम आणि पर्याय, पु. २०

बनसोड प्रवीण शांत रक्षित गावंडे – जागतिकीकरण ग्रामीण साहित्य, पु. ३४

पानसरे गोविंद – जागतिकीकरण आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न, पु. १

मुलाटे वासुदेव – ग्रामीण साहित्य,

जाधव रमेश – ग्रामीण कथा वास्तवता आणि रंजकता पु. १३८

वेबसाईट :– www-sudharak-in

वर्तमान पत्र :– लोकसत्ता, नवभारतं, लोकमत

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

2023-24 - 3.2.1 - (1)

ISSN 2278-3199

Volume - 12, Issue - 01, January - June, 2023.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.303 (2022)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Shamrao Bapu Kapgate Arts College SAKOLI No. .... Dt. ....

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

- CONTENTS -

S.N.	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Regulating Social Media and Digital Platforms in India: Challenges and....	Priya Chopde	...
2.	Gender, Caste and Religion: The Bitter Truth	Sarthak Gajbhiye Ramakant Gajbhiye Chandrashekhar Gaikwad Vijay Warhate	...8
3.	Analysis of the credit and curricular framework for NEP-2020...	Chandrashekhar Malviya	...13
4.	Women Empowerment	Ganesh Pathode	...16
5.	Dr. Babasaheb Ambedkar's vision for women empowerment	Sunita Rathod	...18
6.	A Study of Knowledge, Awareness and Attitude of Students toward...	Patil Dhanashree	...22
7.	Script Of The Past, Records Of The Future	Sunirmal Kabiraj	... 26
8.	Changing Values in Indian Society	Pratik Ghode	... 29
9.	A Behavioural Study of Life Insurance Purchase Decisions	Shilpa Puranik	... 32
10.	Values in the world of Construction Work	Amol Khandwe	... 35
11.	Socio- Political Dimensions of Protest in Bhabani Bhattacharya's ...	Sanjay Agashe	... 38
12.	The Effects of Stress on the Sports Professionals: A systematic review	राजकुमारी यादव	... 40
13.	आधुनिक महापुरुषों पर कबीर का प्रभाव	प्रतिमा बैसवारा	... 42
14.	समकालीन महिला कथाकारों की कृतियों का तुलनात्मक अध्ययन	प्रमिला भुजाडे	... 45
15.	श्रमिक पत्रकारीता द्वारा श्रमसंघ समस्या का विश्लेषणात्मक अध्ययन	मायावती बैसवारा,	... 48
16.	ध्रुवस्वामिनी नाटक : नारियों का संघर्ष आज भी प्रासंगिक	मधु गुप्ता	... 50
17.	मनीषा कुलश्रेष्ठ की कहानियों में सामाजिक चेतना	लक्ष्मण पेटकुले	... 53
18.	जगदंबा प्रसाद दीक्षित के कथा साहित्य में वेश्या जीवन	नारायण कांबळे	... 55
19.	दलित पँथर : एक संघर्ष पर्व	नवगणकर राजाभाऊ	... 57
20.	छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणीक काय	संजय चौधरी,	... 61
21.	१९५६ च्या धम्मक्रांतीचा महिलांवर प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	ज्योती पोटे	... 64
22.	मुंबईतील महिला पोलीस : व्यष्टी अध्ययन	गोदावरी बन	... 68
23.	बंजारा जमातीच्या ग्रामीण क्षेत्रातील संस्कृतीचा अभ्यास	रजनी वाघाये	... 71
24.	रमाबाई रानडे यांचे 'सेवासदन' संस्थेमधील योगदान	उमेश शिंदे	... 74
25.	सुरत–चेन्नई ग्रीनफिल्ड महामार्ग विरोधी शेतकरी चळवळीचा अभ्यास	मनीषा भाकरे / शेषराव राठोड	... 77
26.	कौटुंबिक हिंसाचार व महिला	अरुणा बावनकर	... 80
27.	पेंच नदीचे खनन कार्य व निर्मित भूरूपे	मनीषा नायकवडी	... 84
28.	आदिवासींची लोकसंस्कृती	सोनाली पारधी / संपदा नासेरी	... 88
29.	पालक–किशोर संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर होणाऱ्या परिणामाचे....	विश्वनाथ साबळे	... 92
30.	महाराष्ट्रातील शालेय शिक्षणामध्ये कला शिक्षणाची झालेली सुरुवात व महत्त्व	राजेंद्र बारसागडे	... 96
31.	घटस्फोट : वर्तमानकाळातील एक महत्वाची सामाजिक समस्या	विजय दरवडे	... 99
32.	भारतातील अन्नसुरक्षिततेच्या विधेयकाचे विश्लेषण	गावडे एस. एम.	... 101
33.	आदिवासी समाजातील विवाह पद्धती : एक अभ्यास	शैलेश मेश्राम / मिना गायकवाड	... 103
34.	दुषित पाण्याचे शरीरावर होणारे दुष्परीणाम व उपाय योजनेविषयी ग्रामीण महिलांचा.....		

Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. Dt. SAKOLI

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

भारतातील अन्नसुरक्षिततेच्या विधेयकाचे विश्लेषण

डॉ. विजय आनंदराव दरवडे, शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली ता. साकोली जि. भंडारा

सारांश: अन्नसुरक्षितता हा प्रश्न ताबडतोब सुटेल असे नाही. पण भविष्यकाळातील लोकसंख्या वाढीचा विचार करून शेतीचे नियोजन करून अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागात वर्तमान काळात शेतीतील कामे करण्यासाठी मजूर उपलब्ध होत असून मजुरीचे दर मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. शेतकऱ्यांचा कर्ज वजा जाता त्यांच्या त्यांना त्यांच्या पिकापासून प्राप्त उत्पन्न अत्यंत कमी दिसून येते. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था बळकट केली पाहिजे. अन्नसुरक्षा विधेयकाचा मुख्य लक्ष गरीब, स्त्रियां व मुलांवर असणार आहे. अन्नधान्याचा तुटवडा कमी झाला तर नागरिकांना अन्न सुरक्षा भत्ता मिळेल. नागरिकांचे अन्न व पोषणमूल्य सुरक्षणाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा विधेयक हा एक ऐतिहासिक पुढाकार आहे. अन्नसुरक्षेसाठी सर्वप्रथम देशामध्ये अन्नधान्याचे पर्याप्त प्रमाणात उत्पादन असणे आवश्यक असते. त्याचबरोबर उपलब्ध अन्नधान्याचे वाजवी किंमतीत लोकांमध्ये वितरण करून त्यांची गरज पूर्ण करणे अभिप्रेत असते. सरकार महागाई, अन्नधान्याच्या वाढणाऱ्या किमती यावर उपाययोजना करीत आहे. पण पाहिजे तेवढे यश आलेले नाही. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ आपल्या देशाच्या संसदेमध्ये १२ सप्टेंबर २०१३ ला अंमलात आला. या कायद्याचा महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या २/३ दिवस लोकांना सवलतीच्या दराने अन्नधान्य पुरवठा करणे होय. आज निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकरी आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसून येते. परिणामतः या सर्वाचा परिणाम म्हणून भविष्यात अन्न सुरक्षितता भारतातील गंभीर प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

बिज शब्द: कुपोषण, अन्नसुरक्षा कायदा, धोरणे व तरतुदी, वित्तीय तरतूद.

प्रस्तावना: जगभरातील ७५० कोटी लोकसंख्येची धान्याची गरज पूर्ण करण्याची क्षमता असलेल्या भारत देशातील जनताच कुपोषित असावी यासारखे दुर्दैव कोणतेच दिसत नाही. सन १९४७ पासून सर्वांसाठी अन्नधान्य सुरक्षा मिळविणे हे आपल्या देशाचे उद्दिष्ट आहे. सुपीक आणि विविधतेने नटलेली जमीन आपल्या देशाला लाभली आहे. परंतु तिचा पुरेपूर उपयोग न होणे हे देशातील सरकारची उदासीनता आहे. म्हणून अन्नसुरक्षा विधेयक धोरण अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. संपूर्ण देशाची गव्हाची गरज पंजाब, मध्यप्रदेश, हरियाणा, उत्तरप्रदेश तर तांदळाची गरज तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, केरळ पूर्ण करू शकतात. जगातील १३ टक्के तांदूळ एकट्या भारतात उत्पादित होतात. अन्नसुरक्षितेकरिता संतुलित आहार, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, आरोग्यदायी परिसर, प्राथमिक आरोग्य सुविधा यांच्यापर्यंत पोहोचवण्याच्या शारीरिक, आर्थिक आणि सामाजिक मार्ग म्हणजे अन्नसुरक्षा होय. उद्योग आणि आर्थिक विकासदरात आपण प्रगती करीत असलो तरी कुपोषण दूर करण्यात मात्र आपली कामगिरी फारशी चांगली नाही. आपल्याला शिक्षण, माहिती आणि रोजगार क्षेत्रात कायदेशीर अधिकार संविधानाने बहाल केले आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ आपल्या देशाच्या संसदेमध्ये १२ सप्टेंबर २०१३ ला अंमलात आला. या कायद्याचा महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या २/३ दिवस लोकांना सवलतीच्या दराने अन्न पुरवठा करणे हा होता.

अन्नसुरक्षितते संदर्भात सरकारी धोरण व तरतुदी: या विधेयकात पुढील महत्त्वाच्या तरतुदी आहेत. – १. अन्नसुरक्षा कायद्यातील विशेष बाब म्हणजे हा कायदा लागू झाल्यावर दोन तीन दिवस लोकांना स्वस्त अन्न मिळेल याची तरतूद करणे. २. अन्नधान्याचे वाटप सार्वजनिक वितरण प्रणाली द्वारे करणे. ३. गहू प्रति किलो दोन रुपये व तांदूळ तीन रुपये दराने वाटप करणे. ४. दारिद्र्य रेषेखालील प्रत्येक व्यक्तीला दर महिन्याला ०७ ते ३५ किलो अन्नध्यानाचा पुरवठा करणे. ५.देशातील ग्रामीण भागातील ७५ टक्के आणि शहरी भागातील ५० टक्के गरीब जनतेला स्वस्तात स्वस्त धान्य वाटप करून देणे. ६.अन्नसुरक्षा कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर अन्नधान्याची मागणी १.५ मेट्रिक टन वरून ६.१ मॅट्रिक टन होईल अशा प्रकारच्या प्रयत्न करणे. ७. या कायद्यानुसार लाभ प्राप्त कुटुंबाची विभागणी प्राथमिक कुटुंब त्याचप्रमाणे सामान्य कुटुंब या स्वरूपात करण्यात आली. ८. अन्नसुरक्षा विधेयकाची वित्तीय तरतूद मागील वित्तिय वर्षातील ६३ हजार करोड रुपयावरून ९५ हजार करोड रुपये पर्यत होईल. ९. अन्नासोबतच फळे, भाजीपाला, दूध, अंडे, मांस इत्यादी प्रकारच्या अन्नाचा यात समावेश आहे.

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा विधेयकाचे महत्त्वाचे मुद्दे: अन्नसुरक्षा विधेयकाचा मुख्य लक्ष गरीब, स्त्रिया व मुलांवर असणार आहे. अन्नधान्याचा तुटवडा कमी झाला तर नागरिकांना अन्न सुरक्षा भत्ता मिळेल. नागरिकांचे अन्न व पोषणमूल्य सुरक्षणाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा विधेयक हा एक ऐतिहासिक पुढाकार आहे. नागरिकांना परवडणाऱ्या किमतीमध्ये योग्य प्रमाणात अन्नधान्य मिळण्याचा हक्क या विधेयकाने प्राप्त करून दिलेला आहे. **निवड पद्धती:** संपूर्ण देश पातळीवर ७५ टक्के ग्रामीण व ५० टक्के शहरी लोकसंख्येचा अंतर्भाव केल्यानंतर राज्य पातळीवर नियोजन आयोग हा आकडा निश्चित करेल. पात्र कुटुंब निवडण्याचे काम राज्य केंद्रशासित प्रदेशाकडे सुपूर्त करण्यात आले. **व्यापक लोकसंख्येचा समावेश:** ७५ टक्के पर्यत ग्रामीण व ५० टक्के पर्यत शहरी लोकसंख्येला प्रति महा ५ किलो अन्नधान्य मिळेल. यात ३ रुपयांनी तांदूळ, २ रुपयांनी गहू व धान्य मिळतील. सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत यामुळे १.२ अब्ज लोकसंख्येच्या दोन तृतीयांश लोकांना अनुदानित अन्नधान्य मिळेल. **महिला व मुलांच्या पोषकतेवर अधिक भर:** महिला व मुलांना पोषकमूल्य पूर्ण अन्नधान्य मिळण्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. गर्भवती महिला व स्तनदा मातांना पोषक मूल्याधारित अन्नधान्य मिळविण्याचा अधिकार आहे. तसेच कमीत कमी ६००० रुपयांच्या बाळंतपण लाभ मिळाला पाहिजे. पोषक मूल्यांमध्ये नमूद केल्यानुसार ६ महिने ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना अन्नधान्य घरी नेण्याचा किंवा शिजलेले अन्न मिळवण्याचा अधिकार आहे. **अंतोदय कुटुंबांना लाभ:** अंत्योदय कुटुंब अन्न योजनेअंतर्गत गरीब कुटुंबांना नियमित ३५ किलो अन्नधान्य प्राप्त होईल. **राज्य अन्न आयोग:** कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी राज्य अन्न आयोग नेमण्यात येईल. अन्न आयोगात एक अध्यक्ष, पाच सदस्य आणि एक सदस्य सचिव यांचा समावेश असेल. आयोगात किमान दोन महिला सदस्य व अनुसूचित जाती जमाती प्रवर्गातील प्रत्येक एका सदस्यांचा समावेश यात केला जातो. लाभार्थ्यांच्या हक्काच्या उल्लंघनासंदर्भात चौकशी करणे व विधिमंडळासमोर वार्षिक अहवाल सादर करणे ही कामे आयोगावर सोपविण्यात येतील. **अन्नसुरक्षा भत्ता:** अन्नधान्याचा पुरवठा न झाल्यास अन्नसुरक्षा भत्ता लाभधारकांना देण्यासाठी केंद्र, राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांना निधी उपलब्ध करून देईल. **तक्रार निवारण यंत्रणा:** नियुक्त मुख्य

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli Dist. Bhandara
Shamrao Bapu Kapgate Arts College No. .... Dt. .... SAKOLI
Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli Dist. Bhandara

२. अन्नसुरक्षा कायदा पाच जुलै पासून अमलात
३. कोळंबे रंजन, भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, पुणे
४. 'योजना', वर्ष ५१ अंक २ मे २००७ नवी दिल्ली
५. कृषी अर्थशास्त्र, देसाई, भालेराव, निराली प्रकाशन, पुणे.
६. 'योजना' मासिक, ऑक्टोबर, २०१०.
७. यादव साधना, 'खाद्य सुरक्षा बिल से खत्म होगा कुपोषण', कुरुक्षेत्र मासिक, मार्च, २०१२.

आदिवासी समाजातील विवाह पद्धती : एक अभ्यास

डॉ. गावडे एस. एम., सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड

प्रस्तावना: विविधता हे एक भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. भारतीय समाजाची शहरी समाज, ग्रामीण समाज आणि आदिवासी समाज अशा तीन विभागात विभागणी केली जाते. ढोबळमानाने शहरी हा प्रगत, ग्रामीण हा मध्यम आणि आदिवासी हा या दोन्ही समाजाच्या तुलनेत मागास समाज म्हणून ओळखला जातो. परंतु या तिन्ही समाजाचा अभ्यास केला असता तिन्ही समाजात काही बाबीत साम्य तर काही भेद आढळून येतात. तिन्ही समाजाच्या संस्कृतीमध्ये भिन्नता असल्याचे दिसून येते. अलीकडे शहरी आणि ग्रामीण संस्कृतीमध्ये बऱ्याचअंशी साम्य निर्माण होत आहे. परंतु दोन्ही समाजापेक्षा आदिवासी समाजाची संस्कृती स्वतंत्र असल्याचे दिसून येते. याचा अर्थ आदिवासींच्या संस्कृतीमध्ये परिवर्तन होत नाही असे नाही. आदिवासींच्या स्वतंत्र प्रथा परंपरा आहेत. आजही बहुतांशी आदिवासी लोक प्रथा परंपरांचे काटेकोरपणे पालन करतात. आदिवासींचे कौटुंबिक, धार्मिक, वैवाहिक जीवन यामध्ये वेगळेपण असल्याचे दिसून येते. परंतु या सर्वच बाबींचा येथे अभ्यास करणे शक्य नसल्यामुळे केवळ त्यांच्या मधील विवाह पद्धतीचा थोडक्यात अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विवाह संस्था ही मानवी समाजातील एक प्राथमिक प्राचीन सामाजिक संस्था आहे. विवाह हा जगातील प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीचा एक आवश्यक भाग आहे. मग तो समाज प्रगत असो वा अप्रगत त्यामुळे इतर समाजाप्रमाणे आदिवासी समाजातही विवाह बाबीला महत्व आहे. विवाहाद्वारे स्त्री–पुरुषांच्या लैंगिक संबंधांना मान्यता दिली जाते. विवाहाच्या माध्यमातून दोन स्त्री–पुरुषांनी एकत्र येऊन एकमेकांच्या मदतीने सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्यात हा ही उद्देश असतो. परंतु प्रगत आणि आदिवासी समाजाच्या विवाहाची तुलना केली असता बऱ्याच बाबीत फरक असल्याचे दिसून येते. एवढेच नाही तर आदिवासी समाजातील जमाती जमातीनुसार विवाहाचे प्रकार व विवाह पद्धती यामध्ये काही प्रमाणात फरक असल्याचे आढळून येते. प्रस्तुत शोधनिबंधात सर्वांचा सूक्ष्म अभ्यास न करता थोडक्यात प्रगत समाजातील विवाह पद्धती आणि आदिवासी समाजातील विवाह पद्धती व त्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन याचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे: १. आदिवासीमधील विवाहाचे स्वरूप अभ्यासणे. २. आदिवासी मधील जोडीदार निवडीचे प्रकार अभ्यासणे. ३. आदिवासी मधील वधूमूल्य प्रथा समजून घेणे. ४. आदिवासींचा विवाहाच्या माध्यमातून स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.

गृहीतके: १. आदिवासींच्या विवाहाचे स्वरूप हे प्रगत समाजाच्या विवाहाच्या स्वरूपापेक्षा भिन्न आहे. २. आदिवासींमध्ये वधूमूल्य प्रथा ही व्यवहारी दृष्टिकोनातून आहे. ३. आदिवासींमध्ये प्रौढ विवाह पद्धती आढळून येते.

संशोधन पद्धती: सदर शोध निबंधाच्या लेखनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. पण त्याचबरोबर प्रगत व आदिवासी समाजातील विवाह पद्धतीचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. तथ्यसंकलनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे.

आदिवासीमधील विवाह पद्धती: आदिवासी समाजात सुद्धा प्रगत समाजाप्रमाणे विवाह संस्थेला महत्त्वाचे स्थान आहे. विवाहाच्या बाबत त्यांच्यामध्येही नियम असतात. परंतु आदिवासी विवाहाकडे धार्मिक किंवा संस्कार म्हणून न पाहता एक करार म्हणून पाहतात म्हणजेच जसा आपण एखाद्या वस्तूच्या खरेदी विक्री वेळी करार करतो व दोन्ही पक्षांना काही नियम व अटी घालतो. जर एखाद्या पक्षाने त्या नियमांचे उल्लंघन केल्यास सहजपणे तो करार मोडतो. तसेच आदिवासी लोक विवाह करीत असतांना ज्या उद्देशाने विवाह केला असतो तो उद्देश सफल झाला नाही किंवा पती–पत्नीने त्यापैकी एखाद्या नियमांचे उल्लंघन केले तर ते सहजपणे एकमेकांपासून काडीमोड घेतात. त्यांच्यामध्ये ही काडीमोडाची म्हणजेच घटस्फोटाची प्रथा सुलभ आहे.

प्रगत समाजामध्ये पूर्वी बालविवाहाचे प्रमाण जास्त होते. नंतर बालविवाह विषयक कायदे, जागृती व समाज सुशिक्षित होऊ लागल्यामुळे त्याचे प्रमाण कमी झाले असले तरी अजूनही अनेक ठिकाणी बालविवाह होत असल्याचे दिसून येते. परंतु बहुतांशी आदिवासींमध्ये मात्र पूर्वी पासूनच बालविवाहाची प्रथा नाही. त्यांच्यामध्ये मुलगा मुलगी वयात आल्यानंतर त्या दोघांच्या पसंतीनुसारच विवाह होतो. प्रगत समाजामध्ये विवाहपूर्व लैंगिक संबंध असणे हे गैर मानले जाते. विशेषता स्त्रियांच्या बाबतीत त्या अधिक गांभीर्याने घेतले जाते. परंतु आदिवासी समाजामध्ये या विषयाकडे तितक्या गांभीर्याने पाहिले जात नाही. जर समजा लग्नापूर्वी एखादी मुलगी गरोदर राहिली तर त्या मुलीला तिच्या पोटातील बाळ कोणाचे आहे? असे विचारले जाते व तिने सांगितलेल्या मुलाला तिच्याबरोबर विवाह करण्यास जमात पंचायत सांगते. परंतु ते शक्य नाही झाल्यास त्या मुलीचा दुसऱ्या मुलाबरोबर विवाह करून दिला जातो. हे मूल दुसऱ्या पुरुषाचे आहे म्हणून त्यांच्या कुटुंबामध्ये प्रगत समाजाप्रमाणे भांडण तंटा किंवा सतत संघर्ष वगैरे होत नाही. परंतु आदिवासी समाजामध्ये विवाहपूर्व लैंगिक संबंध असणे फारसे गैर मानत नसले तरी विवाहानंतर मात्र पती–पत्नीने एकमेकांशी प्रामाणिक राहावे अशी अपेक्षा असते. तसे नाही झाल्यास ते एकमेकांपासून काडीमोड घेतात. प्रगत समाजामध्ये फार पूर्वीपासून हुंडा प्रथा आहे. याबाबत १९६१ साली हुंडाबंदी कायदा होऊन देखील या कायद्याचे पालन न करता बहुतांश लोक हुंडा देत व घेत असल्याचे दिसून येते. या समाजामध्ये मुलीच्या आई–वडिलांकडून मुलाचे आई–वडील हुंडा घेतात. हा हुंडा घेत असतांना मुलाचे शिक्षण, नोकरी व इतर संपत्ती याचा विचार करून हुंड्याचे प्रमाण ठरविले जाते. यामध्ये कोणालाही गैर वाटत नाही परंतु या वाईट प्रथेमुळे अलीकडे गरीब मुलांचे व मुलींचे विवाह होत नाहीत. तसेच हुंड्यासाठी छळ, आत्महत्या यासारखे गंभीर प्रश्न निर्माण होत आहेत. परंतु याउलट आदिवासी समाजामध्ये पूर्वीपासून हुंडा प्रथा नसून वधूमूल्य प्रथा आहे. वधूमूल्य प्रथा म्हणजे मुलाच्या आई–बापाने मुलीच्या आई–बापाला काही रक्कम, वस्तुरूपाने मोबदला देणे. यामागील उद्देशही व्यवहारी असल्याचे दिसून येते. तो म्हणजे जेव्हा एक कमावती किंवा घरी आई बापाला कामात वेगळी मदत करणारी मोठी मुलगी विवाह होऊन सासऱ्याकडे जाते, तेव्हा मुलीच्या आई बापाचे नुकसान होते. ती

Shankarrao Bondu Rangari Arts ... No. .... Dt. .... SAKOLI
Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Off. Principal
S. B. K. Arts College

।।प्रमाणपत्र।।

19-20

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा **Re - Accredited**) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र) भारत

TBSS'S Arts & Commerce College P. Pump J. Nagar, Bhandara — KNOWLEDGE IS POWER

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की 150 वीं जयंती के अवसर पर

दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

"गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना"

दि. 11 एवं 12 अक्टूबर 2019

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री Vijay A. Darwade

संस्था / महाविद्यालय Shyamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli ने महाविद्यालय के यु.जी.सी. पुरस्कृत महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना" विषय पर आयोजित, दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय म. गांधीजींचे आर्थिक विचारधारा, एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli — No. .... Dt. ....

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

19-20

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

Post Graduate Teaching Department of Economics

&

Centre for Regional Development Studies

Organises

TWO DAY MULTIDISCIPLINARY

INTERNATIONAL CONFERENCE

ON

"SUSTAINABLE & INCLUSIVE GLOBALISATION"

16th and 17th January 2020

Certificate

This is to certify that Dr./Mr./Ms. Vijay Dnandrao Darwade of SBK Arts College, Sakoli has participated in the **Two Day Multidisciplinary International Conference** on **"Sustainable & Inclusive Globalisation"** organised by Post Graduate Teaching Department of Economics in association with Centre for Regional Development Studies on 16th and 17th January, 2020. S/he has presented a paper entitled जागतिकी करणाच्या ग्रामीण अर्थव्य व्यवस्थेवरील परिणाम in this conference.

Dr. (Mrs.) Aparna Samudra
Organising Secretary

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, SAKOLI
No. ......
Dt. ......

Prof. (Mrs.) Sneha Deshpande
Conference Director

Co-ordinator IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

20-21

Gondia Education Society's

Seth Narsingdas Mor College Of Arts & Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar

Dist. Bhandara - 441912. (Maharashtra)

SNMCISIP

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on...... "SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS"

Certificate of Publication

Is here by awarding this certificate to डॉ. विजय आ. दरवडे, शामराव बापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली जि. भंडारा in recognition of the publication of the paper entitled 'महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळी परीस्थितीसाठी जलयुक्त शिवार अभियान: एक विश्लेषण published in Peer Review National Journal on "Social Issues and Problems" ISSN 2278-3199, Indexing Journal with www.sjifactor.com with Impact Factor 7.264 (2021), Volume-10, Issue-02, July-December, 2021. Published By, Department of Sociology, S. N. Mor College of Arts & Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara - 441912.

Date: 11 December, 2021.

Executive Editor
Dr. Rahul Bhagat

Editor in Chief
Dr. Chetankumar B. Masram

SNMCISIP SNMCISIP SNMCISIP SNMCISIP SNMCISIP SNMCISIP SNMCISIP SNMCISIP SNMCISIP

Shamrao Bapu Kapgate Arts College, SAKOLI — No. .... Dt. ....

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

20-21

One-day National e-Conference

Jointly organized by

Departments of Economics of

Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa, Dist. Nagpur

Bar. Sheshrao Wankhede Arts and Commerce College, Khaperkheda, Dist. Nagpur

Nagar Parishad Shivaji Mahavidyalaya, Mowad, Dist. Nagpur

Certificate

This is to certify that Mrs./Mr./Dr./Prof. **Vijay Darwade** of **Shamraobapu Kapgate Arts College, Sakoli Dist. Bhandara**, actively participated in the One-day National e-Conference on **"Current Indian Economy: Challenges, Opportunities and Policies"** on 15th November 2021.

He/She presented a paper entitled "पर्यावरण संतुलनात प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेचे योगदान"

Dr. M. V. Kolhe	**Dr. L. D. Kharpuriye**	**Dr. R. G. Tale**	**Dr. G. R. Somkuwar**	**Dr. K. R. Zilpe**	**Dr. S. R. Jadhao**
Principal	Convener	Principal	Convener	Principal	Convener
BSWM, Mohpa	BSWM, Mohpa	BSWC, Khaperkheda	BSWC, Khaperkheda	NPSM, Mowad	NPSM, Mowad

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara

21-22

Bhartiya Shikshan Sanstha's

SHRI DNYANESH MAHAVIDYALAYA, NAWARGAON

Dist. Chandrapur (MS)
NAAC Re-accredited with A grade
www.dmvn.ac.in

Certificate

Two Day National Level E-Conference
on
Research in the Humanities: New Trends, Motives, Scope and Applications
(21 and 22 March 2022)

This is to certify that

Dr Vijay Anandrao Darwade

of Shamraobapu Kapgate Arts college Sakoli

Participated in the e-conference and contributed a paper entitled **अर्थशास्त्रातील संशोधनाच्या नव्या दिशा -एक अध्ययन.**

Dr S S Bakare
Principal

Dr G S Kortalwar
Coordinator

Mr D R Kshirsagar
Coordinator

Dr A T Mungmode
Coordinator

Co-ordinator, IQAC
S. B. K. Art's College
Sakoli, Distt. Bhandara

Shamrao Bapu Kapgate Arts College
No. ....
Dt. ....
SAKOLI

Off. Principal
S. B. K. Arts College
Sakoli, Dist. Bhandara